

ISSN 2076-5908

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Черкаський національний університет

імені Богдана Хмельницького

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Науковий журнал

Виходить 40 разів на рік

Заснований у березні 1997 року

№ 29 (322). 2014

Черкаси - 2014

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16161-4633ПР від 11.12.2009

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, історії України, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Постановою президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2010. – № 3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Історичні науки».

Випуск № 29 (322) наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія історичні науки рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 1 від 28.08.2014 року).

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) та Реферативним журналом Всеросійського інституту наукової і технічної інформації РАН (ВІНІТІ РАН).

Головна редакційна колегія:

д.пед.н., проф., чл.-кор. НАПНУ *А.І. Кузьмінський* (головний редактор), д.б.н., проф., чл. кор. НАПНУ *Ф.Ф. Боєчко* (заступник головного редактора), д.пед.н., проф. *Н.А. Тарасенкова* (заступник головного редактора), к.ф.-м.н., доц. *Гр.В. Луценко* (відповідальний секретар), д.пед.н., проф. *О.А. Біда*, д.т.н., доц. *Б.П. Головня*, д.ф.-м.н., проф. *А.М. Гусак*, д.і.н., проф. *О.О. Драч*, д.філол.н., проф. *С.А. Жаботинська*, д.е.н., проф. *І.І. Кукурудза*, д.б.н., проф. *В.С. Лизогуб*, д.філос.н., проф. *О.В. Марченко*, д.х.н., проф. *Б.П. Мінаєв*, д.і.н., проф. *А.Г. Морозов*, к.і.н., проф. *О.Г. Перехрест*, д.філол.н., проф. *В.Т. Поліщук*, д.пед.н., проф. *О.П. Савченко*, д.філол.н., проф. *О.О. Селіванова*, д.ф.-м.н., проф. *В.М. Соловйов*, д.і.н., проф. *А.Ю. Чабан*, к.пед.н., проф. *С.П. Архипова*.

Редакційна колегія серії:

д.іст.н., проф. *А.Ю. Чабан* (відповідальний редактор); д.іст.н., проф. *О.О. Драч* (заступник відповідального редактора); д.іст.н., проф. *А.Г. Морозов* (заступник відповідального редактора); д.іст.н., проф. *О.Г. Перехрест* (заступник відповідального редактора); к.іст.н., доц. *Л.Г. Голиш* (відповідальний секретар); к.іст.н., доц. *К.В. Івангородський* (відповідальний секретар); к.іст.н., доц. *В.О. Кіреєва* (відповідальний секретар); д.іст.н., проф. *В.В. Гоцуляк*; д.іст.н., проф. *В.А. Ільїних* (Росія); д.іст.н., проф. *С.В. Корновенко*; д.іст.н., проф. *О.Є. Лисенко*; д.іст.н., проф. *В.В. Масненко*; д.іст.н., проф. *В.М. Мордвінцев*; д.іст.н., проф. *М.М. Олейник* (Росія); д.іст.н., проф. *Ю.П. Присяжнюк*; член-кор. НАН України, д.іст.н., проф. *О.П. Реснт*; д.іст.н., проф. *Н.І. Суханова* (Росія); д.іст.н., проф. *І.А. Фареній*; к.іст.н., доц. *В.Ф. Боєчко*; д.іст.н., доц. *Н.І. Земзюліна*; к.іст.н., доц. *А.П. Іржавська*; к.іст.н., доц. *Г.М. Голиш*; к.іст.н., проф. *В.М. Мельниченко*; к.іст.н., доц. *Л.І. Синявська*.

За зміст публікації відповідальність несуть автори.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра історії та етнології України, тел. (0472) 37-55-57, e-mail: kafiteu@ukr.net

ЗМІСТ

Методологія та історіографія

Присяжнюк Ю.П. Історія селянства в контексті перспектив практичної методології	5
Іщенко Д.В. Перша світова війна й національні ідентичності: дискурси влади щодо історії	10
Котляров П.М. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення respublica literaria (за листуванням Філіпа Меланхтона)	15
Силка О.З. Сільські статутні громадські товариства України в умовах Першої світової війни: відображення діяльності на сторінках «Вестника Хорольского общества сельского хозяйства»	19
Житков О.А. Аграрне питання доби Української революції в пропагандистській літературі 1917–1918 рр.	24

Історична антропологія

Темченко А.І. Семантика рахування: концепт «перший» у міфологічних уявленнях українців (на матеріалі замовлянь)	29
Ковбасюк С.А. Реформація і популярна культура: реформа популярної проповіді та народних святкувань у Нідерландах XVI ст.	33
Kotichenko A.A. Mykola Kysil: personality aspect of the historical portrait of the head of Cherkasy county	38
Прокопчук В.С., Брицький П.П. Поділля в житті і творчості Тараса Шевченка	42
Доценко В.О. Діяльність Єврейського колонізаційного товариства в українських губерніях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.)	47
Тахтаулова М.Ю. Топонімічна мапа радянського міста (на прикладі Харкова 1919–1991 рр.)	52
Радченко О.М. Німецькі табори для радянських військовополонених в Україні 1943 р.	56
Ярмоленко М.І. Етнічна політика відносно єврейської національної меншини України за доби тоталітаризму	61
Волков В.О. Інституційний розвиток української діаспори в Російській Федерації (1991–2010 рр.)	67
Berezhna N.O. Armenian community in Cherkassy region in the context of the problem of language identity (1990s – beginning of the 21 century)	70

Історія України

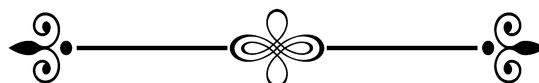
Жиленкова І.М. Хутірська система землекористування на початку XX ст.: урядова політика та ринкові тенденції	74
Ліпач В.О. Організаційно-представницька діяльність Союзу визволення України в Османській імперії (вересень–грудень 1914 р.)	81
Фареній І.А. Діяльність «артільного батька» Миколи Левитського в роки Першої світової війни	85
Клименко Т.А. Черкащина в роки Першої світової війни	88
Губський С.І. Просвітня, пропагандистсько-політична та мистецька праця Українських Січових Стрільців (1914–1918 рр.)	97
Земзюліна Н.І. Формування позитивного міжнародного іміджу СРСР крізь призму діяльності громадських організацій та добровільних товариств у 1920–30-х рр.	104
Іржавська А.П. Фізичний терор на Черкащині в період нацистської окупації (1941–1944 рр.)	109
Киридон П.В. Порушення законності та зловживання владою сільською правлячою номенклатурою Української РСР у 1945–1964 рр.	119

Рецензії та огляди

Лисиця Л.Г. Вісник Черкаського національного університету: бібліографічний покажчик: у 2 ч. / уклад.: О.З. Силка, Л.І. Синявська; наук. ред. Г.М. Голиш. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – Ч. 1: 1997–2007 рр. – 382 с.	124
Присяжнюк Ю.П. А.І. Темченко. Традиційні замовляння: семантичні трансформації та обрядові парадигми: Монографія. – Черкаси: ІнтролігаТОР, 2014. – 572 с.	125
Срібняк І.В. Г. В. Саган. Югослов'яни у XX столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – 568 с.	126

Наукова хроніка

Карєв Д.В., Масненко В.В. Співпраця білоруських і українських істориків у галузі компаративної історіографії	130
---	-----

Методологія та історіографія

УДК 930.2(477:058.244)

Ю. П. Присяжнюк

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА В КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ ПРАКТИЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

На тлі критичного ставлення до досвіду модерної та постмодерної парадигм історіописання селянства, автор пропонує творчо оптимізувати їхнє використання в українській історіографії. На цій основі зробити новий крок у напрямку викликів постгуманітаристики, зокрема опановувати так звану практичну методологію з використанням переваг таких її критеріїв як емоції, емпатія та щирість.

Ключові слова: теорія історії, академічна та неконвенційна історія, селяни, цінності.

Постановка проблеми. Українські селянознавці неодноразово потрапляли в ситуацію, коли їм доводилося мати справу з чимось на кшталт «кінця історії». Це траплялося тому, що використовувані теорії знання про минуле, власне практиковані методології рано чи пізно ставали об'єктом запеклих атак та суперечок, тоді як пропоновані навзаєм теоретичні інновації вдавалося опановувати далеко не відразу. Зазвичай історики сприймали й починали користуватися ними поступово, вибірково (фрагментарно), нерідко діючи компромісно, за принципом адаптації нового до старого. Втім, критично оцінюючи т.зв. «масову історіографію», варто віддати належне багатьом-багатьом служителям Клію різних років за досить широкий спектр залучених джерел, відтак ґрунтовне опрацювання значного за обсягом фактологічного матеріалу, докладне висвітлення низки науково-пізнавальних проблем та відповідну презентацію їх науковому світу. Ситуація, в яку потрапили українські селянознавці на початку ХХІ ст., є кризовою, але певною мірою і типовою, адже очевидна неспіввимірність результатів їхнього доробку зі швидко змінюваною дійсністю вкотре спонукає до перманентного оновлення академічних засад історіописання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етапами пізнавального поступу українських селянознавців ХІХ – початку ХХІ ст. можна вважати студії, своєрідну рубіжно-теоретичну основу яких склали романтизм (його представниками були М. Максимович, М. Маркевич, П. Куліш, О. Афанасьєв-Чужбинський, О. Лазаревський та ін.), позитивізм (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов)), марксизм (В. Теплицький, М. Лещенко, Д. Пойда, Т. Лазанська, П. Панченко, В. Калініченко та ін.)), модернізм, зокрема соціокультурна історія (О. Михайлюк), соціоментальна історія (Ю. Присяжнюк), гендерна історія (О. Кісь).

В останні десятиріччя стан справ традиційно позначається вкрай низьким інтересом українських істориків до теоретичних знань. У 1990–2000-х рр. згадана прогалина змушувала селянознавців «тупцювати на місці», зазвичай послуговуватися тривіальними підходами. Найчастіше соціальною історією, трактованою на різний лад, що у свою чергу продовжувало тривалість «перехідного періоду». Тож і в другому десятиріччі ХХІ ст. звичним залишається дотримання модифікованої тенденції «переходу від макро- до мікродосліджень», а селянство й надалі постає в репрезентаціях знань виключно історичною «спільністю», «спільнотою», «класом» (див. праці О. Приймака та ін.) [1, 14].

Безперечно, попри «перенаповнення» кризовими явищами, чинна українська академічна історія не втратила наукової привабливості, про що свідчить прирощення сучасних

знань у працях Ф. Турченка, С. Ляха, О. Ресента, В. Марочка, В. Нечитайла. Перманентні ґрунтовні пошуки «об'єктивних уявлень» про селянство зберігають перспективи передусім завдяки все тому ж залученню нових джерел (В. Шевченко) [2, 26]. До робіт цієї серії виправдано зарахувати працю «Історія українського селянства» (у 2-х т., К., 2006), в якій систематизовано напрацьований на 2006 р. узагальнено-рубіжний погляд (із опертям на «великі досягнення сучасної історіографії») [3, 6]. Також доробок знаних за публікаціями дослідників, з-поміж них О. Андросук, Я. Бойко, А. Ващенко, Л. Гайдай, Г. Георгізов, О. Герасименко, І. Довжук, О. Ковальков, Н. Ковальова, В. Лазуренко, В. Лисак, А. Лохматова, О. Макарова, С. Світленко, М. Якименко та ін. Якщо не брати до уваги студії А. Заярнюка, що зумів дальші решти піти в ногу з часом [4], чи не найбільшим старим-новим здобутком новітньої історіографії варто вважати міждисциплінарний підхід, використання переваг котрого все ж важко визнати оптимальним (найбільшою небезпекою, що підстерігає тут істориків, залишається проблема механічного запозичення, про яку ще в далекому 1941 р. застерігав Л. Февр) [5, 119–120]. Отож, реальний стан справ в українській історіографії селянства позначається тією формою стабільності, котра не так дає привід для заспокоєння, як спонукає до поглибленого теоретичного оновлення ремесла.

Метою розвідки є формулювання окремих теоретичних засад українського історичного селянознавства, пов'язаних із запропонованою польською дослідницею історіографії Е. Доманською практичною методологією.

Виклад основного матеріалу. Проблема теорії історії в сучасному українському селянознавстві актуальна з огляду на очевидну неефективність модерного та постмодерного дискурсів. І якщо перший піддається критиці вже тривалий час [6, 285–291], то другий – відносно нещодавно. Наразі гострота кризи посилюється очевидним відставанням (чи нехтуванням) методологічних практик українських істориків від постмодерністського виклику творення знань. Вкотре виходить так: не опанувавши належно, здавалося б, перспективну парадигму, дослідники мають з нею розлучатися. Точніше відмовляти їй у претензії на домінування, черговий раз погоджуючись на «почесну капітуляцію» з поспішним залученням зовсім незначних теоретичних фрагментів до академічної історії.

Інтерес до проблем теорії, крім того, підігривають особливості історіописання в Україні як «селянській» країні. У зв'язку з цим тутешнім дослідникам навіть не випадає відкривати для себе якийсь «деколонізований світ», як це відносно нещодавно довелося робити західним колегам. Додатковим стимулом для них слугує хіба що погрозливе застереження в імовірності цілковитого зникнення в умовах модернізації «німотної» соціальної верстви. А ще специфіка всієї східноєвропейської науки, яка вочевидь зустрінеється з додатковими труднощами при виробленні рецептів оздоровлення.

Варто зазначити, що історики України, традиційно перебуваючи на «неспівмірній» межі зіткнення панівної історії та проти-історії, ніколи не творили переможної пам'яті про селянство. Щоправда, добре відомими є їхні спроби презентувати селян як чинник привілейованої позиції влади. Певні успіхи в цьому мали марксистки, що користувалися відповідною дефініцією – «союзник робітничого класу». Щодо пам'яті переможених, то тут найближче до суті були романтики. Утім, запозичене ними з повсякчасного вжитку поняття «народ» важко віднести до суто опозиційних. У ХХ ст. воно широко використовуватиметься якраз переможно-провладною історіографією, яка, як відомо, досить швидко займе нішу урядової історії. Проте радянська історіографія селянства, навіть у статусі урядової, навряд чи витримала б такий тривалий термін домінації, якби не відбулося відоме «підсилення» її «союзно-пролетарською» ідеологією, котру наразі виправдано трактувати не тільки як систему поширених та сприйнятих ідей, а й «практики інтерпеляції суб'єкта, що підтримують і відтворюють панівні суспільні стосунки» [4, 15]. У будь-якому разі, і тут погоджуємося з думкою К. Пом'яна, обидві історії (вибудовані на двох протилежних пам'ятях, що не підлягають узгодженню) не є (не стали) критичними, позаяк лишилися «перенасиченими ідентичностями» [7, 195].

Неконвенційну історію польська дослідниця Е. Доманська схильна розуміти не як аномальну історію, а радше «авангардну» [8, 94–100]. Якщо пристати до цієї думки й спробувати поглибити її у сенсі практичного використання, то історія селянства має отримати

імпульс для нарощування знання вже тому, що всі діючі на сьогодні парадигми в «чистому вигляді» не задовольняють пізнавальні амбіції науковців. Настав час давати гідну відповідь гуманітаристиці, котра тисне на істориків і тим самим не тільки засвідчує обмеженість традиційного історіописання, а й відкриває перспективи, безпосередньо чи опосередковано підказує шлях до оновлення способів досліджень минулого.

Завдання пов'язати, співвіднести й узгодити кожну сукупність умов та культурних імператив життєдіяльності селян зі смислами епохи, які вони так чи так самі привносили в значущі для них ідеї, відкриває простір творення тієї цілісності «ментального почування» («етнокультурної totoжності»), про яку свого часу писав автор [9, 546]. Проте очевидно зробив це ще не настільки майстерно, аби задовольнити сучасного професійного читача [6, 288]. Отриману на монографію «Українське селянство Наддніпрянської України: соціо-ментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.» критику почасти варто визнати конструктивною і на свій лад здатною вселяти надії, особливо стосовно нагальної потреби виходу українського історика за межі «доморощеної історіографії». Тим часом, ставлячи під сумнів категоричність цілого ряду зауважень шановного рецензента (Т. Портнової), а саме «контр прогресизм» селян (інакше варто було б визнати перевагу теорії прогресу), їхній «консерватизм» (автор не використовував цей термін, причому свідомо), «доволі обмежене коло джерел» (сукупно в процесі дослідження було залучено тисячі мікросюжетів, хоча, зрозуміло, коли мова йде про селянство, фактологічний матеріал може бути справді безмежний), власне принципово не погоджуючись із тезою про курйози в тексті монографії на кшталт «дослідник чомусь вважає традиційно землеробську ментальність... специфічною лише для українських селян» (по-перше, тому що автор розглядає їх у контексті самотності не національної, як зазначено в рецензії, а культурної (ментальної), по-друге, рецензентом проігноровано кілька важливих позицій тексту, зокрема й узагальнена та вербально відтворена «більша звичка...» українських селян «дивитися в землю») [9, 296], проблемні питання сформулюємо дещо в іншій методологічній площині: 1) чи справді дослідники, беручись за масову (селянську) історію, повинні прагнути до творення певного збірного портрету (вперте бажання українських служителів Клію продукувати саме такі синтези слугує тут малим виправданням) [див.: 2 та ін.]? 2) реконструюючи «життєву цілісність», дослідники покликані насичувати її тими відтінками, які, за уважнішого погляду історика, «починають виступати на передній план» [5, 120]. Відповіді на ці питання історики шукають уже давно, проте поки що безуспішно: ні модерне історіописання, ні постмодерна критика їх також належно не розв'язали. Відкидаючи модерний стиль представлення результатів дослідження, постмодерн вдається до тотальної скептично-заперечливої риторики, тоді як сам грішить низкою неконструктивних підходів, а головне – відмовляється помічати прирошення сучасних наукових знань, часто-густо ігнорує здобутки, котрі накреслюють появу нових способів студіювання минулого.

У міркуваннях Е. Доманської, що апелює до наративізму, нової гуманітаристики й претендує на перспективи творення неантропоцентричної та багатовидової історії, особливе місце відведено таким незвичним ще для українського історика критеріям творення історії як емоції, емпатія та щирість.

Емоції – одна з підстав, що видимо зазіхає на тематику й міждисциплінарну категорію аналізу. В селянському середовищі душевні переживання, почуття гніву, печалі, радощів відігравали неймовірно важливу комунікативну роль і якщо їх імплантувати в певні сцієнтичні синтези, то напевне вдасться вийти на ширші формати трактування пізнавальних проблем – соціальний, культурний, історичний.

Варто взяти до уваги, що емоції єднали (чи протиставляли) не лише людей, а й тварин. Це знайшло своє специфічне відображення у вживаній лексиці. Згадаймо принагідно про те, як у мовленні відбилася самотність роль худоби в картині світу українського сільського люду. Так, одне з народних значень терміну «держати», хоча й утратило протягом XX ст. місце в літературній мові, у розмовній до сих пір означає перебування жінки в шлюбі з чоловіком. На відміну від носіїв інших етнокультур, зокрема й російської, це не принижує гідності людини, навіть коли в унісон звучить аналогія «держати худобу» (рос. «держать скотину»). Увесь секрет полягає якраз у відмінному сприйнятті різного історичного досвіду,

відтак – емпатичного розуміння його (їх – досвідів) істориком. Вихід за межі бінарної опозиції людина/тварина дає тут унікальну нагоду розширювати знання про селянське світо-розуміння, принагідно – знімати застарілі епістемологічні перешкоди, штучність котрих відчувається вже давно. Як, між іншим, і ігнорування самої тематики, про що свого часу зазначав Л. Февр: «Спроба реконструкції емоційного життя певної епохи – завдання напрочуд привабливе й водночас дивовижно важке» [5, 117]. Понад сім десятиріч тому цей французький учений, розмірковуючи над ремеслом історика, наголошував, що одними «лексиконами і словниками» тут не обійтися і все ж висловлював із цього приводу певний оптимізм. Лінгвістика та інші гуманітарні науки (археологія, антропологія, психологія, релігієзнавство, що відкривають неznані раніше сторони писемних пам'яток, художньої іконографії) сьогодні пропонують історикам значно ширший спектр послуг.

Проблема емпатії (співпереживання) та щирості, як вони покликані заявити про себе в новітньому українському селянознавстві, речі також не нові (інша справа, що дотепер їх не прийнято було використовувати як засадничі елементи епістемології). Свого часу романтики, позитивісти, марксисты, державники, модерністи – серед прихильників цих пізнавальних парадигм завжди знаходилися дослідники, які щиро вірили, що їхні твердження стосовно селян істинні («єдино наукові»). Це, що правда, не перешкодило творенню цілого пласту відверто упереджених («брехливих») практик історіописання. Наразі під емпатією та щирістю постають суб'єктивні цінності, які спонукають інакше сприймати й розуміти «не тільки минувшину, а й самого історика» [8, 101–106].

На мій погляд, емпатія та щирість дають нагоду досліджувати окреслені контексти настільки глибоко, що це відкриває шлях до набагато конструктивнішої дискусії. З огляду на обмежені рамки розвідки, ситуативно повернемося до полеміки з Т. Портновою. У своїй рецензії вона зазначає: «У багатьох сюжетах книжки прослизає прагнення прикрасити і виправдати селянство: його байдужість до всього, окрім власного господарства, Присяжнюк воліє пояснювати зовнішнім утиском держави; автор перенаголошує шанобливість і сакральність ставлення селянина до праці; надто ідилічно зображує стосунки українських селян з євреями і колоністами-іноземцями, заперечуючи їхню конфліктність» [6, 288]. Аж ніяк не ідеалізуючи власний монографічний текст, дозволю собі не погодитися з однозначним трактуванням наступного: смисли, які названо спробою «прикрасити й виправдати селянство», передусім треба уявляти як інтенцію ліпше їх зрозуміти; «байдужість» у тексті часто не що інше як передбачуване нехтування селянами того, що перебувало за межами традиційного укладу, тобто реальних життєвих потреб (до того ж, мені здається, що згадана «байдужість» символізує не «тупість», а насамперед і майже виключно самотність, яка могла здатися комусь і відсталістю, але лише в контексті тієї грані, яка різнила/різнилась людей різних культур; також «шанобливість» селянина до праці не варто тлумачити виключно в етнографічно-описовому сенсі – вочевидь авторові справді не вдалося вповні уникнути цієї схожості, хоча значна частка аналізу присвячена якраз ментальній складовій, на що увагу чомусь не звернуто; зрештою, щодо «ідилічних» та «безконфліктних» стосунків українських селян із євреями й колоністами, то автор не мав наміру показувати «другу реальність» у позитивному чи негативному світлі, а прагнув репрезентувати її як культурно інакшу; що ж до нібито заперечення конфліктності, то про зворотне свідчать цитати з самого тексту: «довготривалі поземельні конфлікти», «інфантильне ставлення до агротехнічних досягнень», «взаємодія селян з іноземними переселенцями в цілому була малоефективною», «у разі потрапили полів худобою селян..., німці віддавали перевагу самоправним діям», «природна упередженість (селян) до колонізаційного процесу в цілому» та ін. [9, 452–453, 455, 462]. Тож ще раз переконуємося не тільки в теоретичних обмеженнях модерного історіописання, а й його постмодерної критики.

Висновки. Накопичення нових фактів селянознавцями не може залишатися самодостатньою ознакою творення наукової новизни досліджень. Ба більше, збереження вірності джерелу як критерію науковості дедалі очевидніше вимагає значно ширшого спектру адаптаційних компромісів, що власне на свій лад і демонструє провідна західна історіографія.

Про потребу нарощення теоретичних знань українськими селянознавцями свідчить термінологічна бідність наукових дискурсів, а також характер полеміки, де думки опонентів,

як певні припущення чи окреслення ситуативних контекстів або загальних тенденцій, здебільшого прийнято оцінювати за логікою жорстко-неприйнятної категоричності. Коли докладніше знайомишся з такими роздумами, складається враження, що історики України мають серйозні проблеми не тільки з творенням знання, а і їхньою презентацією.

Переваги новітнього способу ставлення до минулого, зокрема й історії селянства, що формується в лоні нової гуманітаристики, потребують подальшого осмислення.

Список використаної літератури

1. Приймак О. Селянство Південної України : соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / О. Приймак. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – 456 с.
2. Шевченко В. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) / В. Шевченко. – Ніжин : ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2010. – 334 с.
3. Історія українського селянства : нариси в 2 т. / О. В. Андрушук, В. К. Баран, А. В. Блануца [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
4. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX століття / А. Заярнюк. – К. : Критика, 2007. – 336 с.
5. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 630 с.
6. Портнова Т. Юрій Присяжнюк. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с. Олександр Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с. / Т. Портнова // Україна модерна (Безмежне село). – К., 2010. – Чис. 6 (17). – С. 285–291.
7. Pomian K. Historia urzędowa, historia rewizjonistyczna, historia krytyczna, w tegoz, Historia / K. Pomian // Nauka wobec pamięci. – Lublin : WUMC-S, 2006. – 240 s.
8. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика : дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська ; пер. з польськ. та англ. В. Склокіна ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
9. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.

Одержано редакцією 24.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Присяжнюк Ю.П. История крестьянства в контексте перспектив практической методологии.* На фоне критического отношения к опыту современной и постмодерной парадигм исторического описания крестьянства, автор предлагает творчески оптимизировать их использование в украинской историографии. На этой основе сделать новый шаг в направлении вызовов постгуманитаристики, в частности осваивать так называемую практическую методологию с использованием преимуществ таких её критериев как эмоции, эмпатия и искренность.

Ключевые слова: теория истории, академическая и неконвенционная история, крестьяне, ценности.

Summary. *Prysyazhnyuk Yu. The history of peasantry in the context of the prospects of practical methodology.* Against the background of the critical reevaluating the experience of the modern and postmodern paradigms of historical writing about peasantry, applying certain fragments of the discussions concerning his own works, the author suggests to optimize their use in the Ukrainian historiography in a creative way. On this basis the author tries to make a new step in the direction of the challenges of posthumanitarics, going to the so called practical methodology and taking advantage of its criteria such as emotions, empathy and sincerity. In this context the works of the Polish researcher E. Domanska seem to be especially valuable. The researcher generalizes the theoretical theses not only of Polish, but also of the new Anglo-American historiography. The author's comprehension is on the level of the specific-cognitive introduction to the innovations. Generally, it gives an opportunity not only to create new knowledge, but also to improve and diversify of the ways of its presentation which remains a big problem for the Ukrainian specialists. The author is aware of the fact that the suggested theses need further theoretical comprehension and practical developing.

Key words: theory of history, academic and unconventional history, peasants, values.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й НАЦІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ: ДИСКУРСИ ВЛАДИ ЩОДО ІСТОРІЇ

Статтю присвячено державним дискурсам про «національну історію» перед, під час і після Першої світової війни. Головну увагу в даному контексті приділено практикам інституцій влади з ушанування «спільного минулого», а також впливові цих практик на національні ідентичності.

Ключові слова: націоналізм, національні ідентичності, «спільне минуле», традицієтворення, пропаганда.

Постановка проблеми. Головне питання цієї статті – відбиток Першої світової війни на національних ідентичностях: як європейських, так і тих, що постали в інших частинах світу. Нижче ми виокремимо декілька тем, котрі, на наш погляд, є особливо важливими в указаному контексті.

Почнемо ж із такої констатації: будь-яка з ідентичностей, що фігурують як «національні», має тривалу історію. Її початок і розвій у різних спільнотах може бути відмінним; проте, кожен випадок уподібнює спільна для них риса: нації й їхня свідомість завжди еволюціонували під впливом політичних процесів. А вони в першій чверті XX ст. виявилися неодмінно пов'язаними з «Великою війною».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Велика війна», що, як очікували, покладе край усім війнам, зруйнувала імперії й призвела до появи низки нових державних утворів. У багатьох трактуваннях саме вона поклала край Старому порядку, почавши справжню Модерність [Див.: 1, 1–15; 2, 55–57; 3, 129–130]. Наслідки Першої війни спричинили війну Другу, а система міжнародних відносин, яка виникла після цієї останньої, існує й тепер. Отже, якщо мова йде про ідентичності саме «сучасні», то такими їх (значною мірою) зробили 1914–1921 рр. – тобто, власне Війна й повоєнні події (включно з революціями, внутрішніми конфліктами, іноземними інтервенціями та спробами облаштувати нову структуру світової політики).

Виклад основного матеріалу. У європейських країнах цього періоду маси трималися «національних» ідентичностей цілком свідомо. Щоправда, основою для них був матеріал давніший – насамперед, ідеї, уявлення й символи, які за попередніх віків сповідували головним чином верстви елітні й освічені. Від кінця XIX ст. згаданий матеріал адресували вже набагато ширшій аудиторії – всім громадянам. Така адресація, своєю чергою, формувала колективну свідомість. А вона, як надбання «загалу», вбирала в себе ті ідеології, погляди й емоції, які визначають існування націй та національних держав і сьогодні.

Ідеї й ідеології мали авторів – суспільно-політичних гравців, спраглих утримати владу або ж виправдати власну політику. Для цього вони потребували підтримки з боку різних соціальних груп – тих, що, разом, могли репрезентувати суспільство чи «загал». Тому політичні формули майже завжди апелювали до колективних ідентичностей; у першу чергу, до «спільного минулого» чи «славетних предків». Такі посилення породжували в суспільстві емоційну реакцію, й вона забезпечувала впливовість дискурсів про спільноту – насамперед, про «народ» або «націю».

Далі ми оглянемо декотрі з дискурсів такого типу саме в стосунку до Першої світової війни. Про причетні дослідження й публікації буде сказано в межах даного огляду. Головну увагу ми приділимо інституціям влади й тому, як вони апелювали до «національного» минулого напередодні 1914 р.

Теоретична база для такого аналізу є потенційно широкою; зокрема, якщо зважити на доробок європейських філософів у другій половині XX ст. Поміж них відзначимо Мішеля Фуко – одного з чільних представників французького постмодернізму. Саме темі війни він відводив особливе місце в установленні «біополітики», тобто контролю влади над людиною як біологічним видом. У курсі лекцій «Суспільство має бути захищеним» (Колеж де Франс, 1975–1976) Фуко, поряд із іншими сюжетами, розглянув розвиток владного дискурсу про війну та його вплив на колективні ідентичності; передусім, на уявлення про спільноту як «расу». На прикладі Західної цивілізації даний процес показано в тривалій

перспективі – від Ранняго Середньовіччя до доби нацизму й соціалізму. Війну за Модерності (себто за періоду, який нас цікавить) названа робота характеризує так: «...Яким ще способом можна було воювати з ворогами, коли на мільйони залучених до цього громадян очікувала смерть (а саме це й стало правилом починаючи з XIX ст.)? Таку війну вможлилювала лише активізована тема расизму. Після того, як ця тема набула сили, війна мала дві мети: вона повинна була не лише подолати політичного супротивника, але й знищити ворожу расу: ліквідувати біологічну загрозу, яку становлять для “нас” “ті люди”... Надалі війну бачитимуть як щось, що, завдяки знищенню раси ворогів, може зробити “свою” расу кращою... або посприяти расовому відновленню: “Те, що дедалі більше наших загине, зробить нашу расу лише чистішою”» [4, 257].

Наведена характеристика здається однією з вихідних для оцінки Першої світової війни; насамперед, коли мова йде про спроможність держав-учасниць мобілізувати безпрецедентну кількість своїх підданців. Окрім діяльності власне апарату держави, здатного організувати мобілізацію, ми маємо говорити тут і про те, яким чином маси в одностроях були мотивовані воювати. Ключове питання в цьому зв'язку стосується різних типів націоналізму, поєднаних із імперськими ідеологіями.

Міркування з указанного приводу також потребуватимуть теоретичного підмурку. Для цього, на нашу думку, найкраще пасують дослідження сучасних теоретиків націоналізму. Зокрема, тих, котрі доводять: національні ідеології й ідентичності сьогодення – це продукт етнічного, культурного й політичного життя за передмодерного часу. Із-поміж таких авторів згадаємо британського соціолога Ентоні Сміта, його іспанського колегу Хосепа Льоберу й американського історика Джона Армстронга. Вказані дослідники, окрім іншого, відстежують, як середньовічні й ранньомодерні інститути влади конструювали дискурси про «націю»; в тому числі про її «національну історію» [5–9].

У стосунку до Першої світової війни такий аспект має вагоме значення; адже він показує, що, станом на 1914 рік, політична практика використовувати «спільне минуле» пройшла кількасотрічну еволюцію. Один із першорядних методів у її межах – поєднати дві теми: тему історії й тему війни. Вже згаданий тут Ентоні Сміт наголошує на цьому методі у своїй праці «Культурні основи націй: ієрархія, заповіт, республіка». Розглядаючи націоналізм як світську релігію XIX й XX ст., він твердить: «Куль бойових дій і національних жертв – із боку індивідів і мас – став для республіканської нації джерелом життєвої сили, завдяки якому можна було постійно збадьорювати конкретні спільноти та їхні громадянські релігії, перетворюючи поразки й вади в перемоги й тріумфи» [10, 197].

Термін «республіканська нація» цитований автор уживає не лише стосовно республік. Згідно з його схемою, майже всі національні одиниці Модерності набули «республіканських» рис, замінивши таким чином «нації» попередніх періодів; а саме «ієрархічні» (тобто ті, що існували в Європі за Середніх віків) і «нації, засновані на заповіті» (ті ж спільноти, але за ранньомодерної доби). Іншими словами, вшанування війни як частини національної історії, було, відповідно до наведеного погляду, звичним для імперських «великих держав» ще перед 1914 р. Коли ж дійшло до війни Світової, цю тему використовували й далі, але з іще більшим пропагандистським завзяттям. Про таку пропаганду йтиметься нижче, а поки що наведемо ще одну думку Ентоні Сміта про уславлення воєн у «національному минулому». Щодо цього питання він пише: «Куль Славетного Вчинку не обмежувався, звичайно, республіками й громадянськими націоналізмами. Після різанини Першої світової війни чимало британців відчували потребу в постійному вшануванні полеглих... Але в цьому аспекті Британія дотримувалася прикладу Франції та інших країн – після демократизації своєї колишньої ієрархічної й заснованої на заповіті нації. Саме громадянсько-республіканський різновид націоналізму допоміг створити символи й церемонії вшанування полеглих патріотів республіканської нації й вів перед у вияві свого народного й світського характеру, створивши таким чином нову форму “цьогосвітньої” релігії, придатної для священної спільноти громадян, й таку, що її можна експортувати до інших майбутніх республіканських націй» [10, 12–15, 197–198].

Отже, мова тут йде вже про повоєнний (а точніше міжвоєнний) період. Проте, сама практика вшанування війни новою не була. «Велика війна» надала їй ще більшої ваги й іще більш масових проявів. Але принцип залишився незмінним: влада стимулювала дискурс

про минуле нації й її героїв, а маси своєю підтримкою остаточно перетворювали його на ритуал чи культ. Цей процес мав помітний результат: він поєднував почуття лояльності, патріотизму й ворожості до «інших». Указане поєднання, насмілюючися заявити, й дозволило «великим державам» кинути неймовірну кількість людей у бойовисько. Лише якась частина із них зголосилася до війська добровільно. Решту ж мобілізували. Але навіть мобілізовані вояки були підготовані до солдатської долі невинними посиланнями влади на національні історії й ідентичності. В переддень «Великої війни» такі посилання виявилися ефективнішими, ніж ідеї ненаціоналістичного штибу; зокрема, ті, які доводили, що європейський пролетаріат (незалежно від національної належності й громадянства) може відмовитися воювати.

Природу лояльності мас (постійно стимульованої з боку влади) розглядав, поряд із іншими проблемами, французький філософ, соціолог і теоретик міжнародних відносин Реймон Арон. У своїй праці «Мир і війна між націями» він зазначив: «Усі завдання, які ставлять перед собою держави, за різних історичних обставин, неминуче зводяться до одного з трьох факторів: до території, людей і душ». Щодо останнього фактору Арон додає: «Ні безпека, ні сила неспроможні пом'якшити амбіції спільнот: кожна з них прагне вивисуватися над іншими, щоб суперники визнавали її першість». Цей «дух» народів (читаємо далі) «оживляє діалектику насильства й доводить його до крайнощів, як тільки він поєднує свою долю з долею держави, тобто озброєної спільноти людей» [11, 94]. Чи це не слушна оцінка обох Світових воєн?

Звичайно, на європейських теренах спільноти відмежовували себе від інших спільнот ще за Ранняго й Високого Середньовіччя. Це відмежування містило й ідею вищості над «іншими»; як, наприклад, у ранньофранцузькій епіці – жанрі, котрий, за словами відомого медієвіста Андреаса Гойслера, був демонстративно патріотичним від самої своєї появи. Франків (як найкращих і наймогутніших воїнів) ця поезія протиставляла всім іншим (особливо нехристиянським) народам [12, 351, 353]. Щось подібне можна бачити й у т.зв. національних хроніках XI–XIV ст. – творах, які були характерними для середньовічного історіописання в Західній і Центральній Європі. Його ознакою, як зазначає в своєму «Вступі до історії» Наталя Яковенко, було «протиставлення “нашого” (території, народу, держави) “чужому” – аж до переконання, що бог сприяє “нашій” стороні» [13, 70].

Упродовж ранньомодерного періоду таке протиставлення (як і висвітлення «історії» в цілому) поступово перебрала на себе держава. Її апарати, щоправда, взаємодіяли ще й із іншими гравцями в суспільстві – тими, хто мав інтерес у підтримці влади й, відтак, у розвоєві її дискурсів (саме ці гравці забезпечували успіх урядової пропаганди в тогочасних медіа й масовій культурі). Станом на початок Першої світової війни такі дискурси (надто, ті, що оповідали про минуле) були вже безповоротно одержавленими. При цьому вони стимулювали процес, що в XX ст. позначився вкрай вагомими виявами. Вказаним процесом стало «масове традицієтворення», як його назвав ще один провідний теоретик націоналізму – британський історик-марксист Е. Гобсбаум. Погляд названого автора нагадує формулу Р. Арона, згідно з якою всі держави (як парламентські демократії, так і династичні імперії Романових, Гогенцолернів і Габсбургів) сповідували перед «Великою війною» однакову філософію «прилагодженого макіавеллізму». Цей макіавеллізм (нехай, за Ароном, і слабший, ніж у Гітлера й Сталіна) означав міцний контроль владних апаратів у вимірі ідей і уявлень – за термінологією М. Фуко, в сфері «дискурсів істини», які влада продукує перш за все в стосунку до «спільної історії» [11, 282–282; 4, 24].

Е. Гобсбаум у цьому зв'язку зробив наголос на практиках, які в державах Європи набули усталеності ще наприкінці XIX ст. Йдеться про «винайдення публічних церемоній» – поєднання офіційних демонстрацій (які вшановували конкретні історичні події й річниці) з народними святкуваннями, феєрверками й вуличним танцями. У Франції такі врочистості проводили під патронатом владних інституцій від 1880 р., в Австро-Угорщині – від 1908, а в Російській імперії – від 1913 рр. Всі ці церемонії перед Першою світовою війною були символічно прив'язані до держави, а отже до монархії. Монархія, байдуже конституційна чи традиціоналістська, виступала як національний символ, із яким ототожнювали себе широкі маси – як учасники святкувань і як об'єкт пропаганди, підготовлений належним чином у межах освітньої системи [14, 324].

Тоді ж (наприкінці XIX й на початку XX ст.) з'явилися ще деякі новації. Поряд із випуском марок й подібної продукції з історико-патріотичною символікою, вони включали цілеспрямоване зведення публічних монументів. Дана політична традиція, як підкреслює Гобсбаум, була одним із досягнень тогочасних держав (подібно до решти універсальних політичних традицій, винайдених у вказаний період). Влада представляла для постійного огляду будівлі й статуї часто величезних розмірів – ефект, який мав вражати громадськість і спонукати її до роздумів на історичні теми. Передусім, ті, що стосувалися самої держави – наприклад, Франції як прадавнього утвору, що став Республікою; Німеччини як тисячолітнього Рейху, об'єднаного Бісмарком; або ж Британії як сполученого королівства, імперії й «Володарки морів». Таке споглядання, на додаток до величних річниць і офіційних парадів, супроводжували й дрібніші церемонії. Один із прикладів, який навів у цьому зв'язку Е. Гобсбаум, – заходи 1895–1896 рр., проведені в німецьких гімназіях, щоб ознаменувати 25-ту річницю франко-прусської війни. До зазначеної програми входила й хода хлопчиків-гімназистів, котрі крокували зі знаменами, оздобленими суто «тевтонським» дубовим листям. При цьому вони співали «Сторожу на Рейні» – «національну пісню», яка відбивала ворожість німців до Франції [14, 313–317, 319].

Беручи до уваги контроль модерної держави над освітою, такі ритуали в школах можна розглядати як ще один потужний елемент у дискурсі про «національну історію» й, одночасно, як пропагандистську базу для воєнних дій. Адже школярі кінця XIX й початку XX ст. стали тим людським ресурсом, що був мобілізований для «Великої війни». Їхні шкільні процесії під величними монументами «національним героям» полегшували роботу державної пропагандистської машини. Тим паче, що вона лише повторювала сигнали, відомі мобілізованим масам зі школи: їхня нація й держава – найкращі; за націю й державу потрібно воювати; вороги нації й держави мають бути покарані. Коли в 1914 р. держави-учасниці війни проголошували все це з пафосом, що відповідав воєнним обставинам, громадяни-підданці вже були навчені, як із належною лояльністю реагувати на владні заклики. Це тому, що публічні ритуали й публічні монументи кінця XIX й початку XX ст. були створені так, щоб виконувати конкретне завдання. Як підкреслює Ентоні Сміт, воно вимагало прищепити масам чуття релігійного поклоніння й піднесеності, аналогічні до почуттів, власних традиційним релігіям. Для цього (твердить той таки автор) були потрібні політичні символи, масові церемонії, героїчна скульптура й місця вшанувань. Завдяки їм маси засвоювали уявлення про «вічну долю» й «історичну місію» «своєї нації» [10, 199].

Ще перед Першою світовою війною державам удалося стимулювати це релігійне чуття патріотичного націоналізму. Бійня 1914–1918 рр. і її наслідки змінили політичну ситуацію в світі; зокрема, кордони й назви держав. Однак, старі й нові політичні утвори дотримувалися й далі тих практик, які влада використовувала до й під час війни. В багатьох випадках нові держави, що виникли на теренах колишніх імперій, адаптували методи імперських урядів для утвердження власного державного націоналізму. Повоєнні відзначення історичних подій чи вшанування національних героїв були не менш, а можливо й більш насиченими, ніж раніше. Монументів, які славили «спільне минуле», ставало дедалі більше, а прагнення вишості над іншими націями (й відтак відчуття ворожості до них) продовжувало визначати настрої в повоєнних спільнотах. Саме ці настрої, разом із дискурсами про історію, характеризували подальші політичні події, які й призвели до Другої світової війни.

Узагальнити викладене можна наступним чином. По-перше, перед Першою світовою війною інституції влади використовували дискурси про «спільне минуле», щоб забезпечити лояльність мас. По-друге, такі дії кристалізували низку практик, як-от проведення публічних церемоній, зведення монументів і створення масової культури, яка звеличувала б державу й націю. По-третє, це означало невпинну пропаганду «національної історії», активізовану державами в 1914 р. для мобілізації своїх громадян. 4) Після війни зазначені практики й дискурси про історію залишилися одним із головних інструментів влади, потрібних їй для контролю над масами.

Висновки. Тут можемо спитати: чому це цікаво для сучасності? Відповімо на поставлене питання так. Апеляція до національного минулого – це щось, що безумовно потрібне для колективної ідентичності. Але зазначена дія може виконувати як позитивну, так і негативну роль. Негативною ця роль є тоді, коли звеличення власної історії ототожнюють із

ворожістю до інших націй – почуттям, яке й стає в пригоді представникам влади для власного посилення. Саме це бачимо зараз у Російській Федерації, де численні історичні дискурси використовують, щоб виправдати агресивну й злочинну політику Кремля. Для України важливо, будь-що-будь, уникнути такого сценарію. Найкращим шляхом тут здається відмова держави від пропагандистської утилізації «спільного минулого». Вшануванням історії, позбавленим будь-якої ксенофобії, мають опікуватися діячі культури, митці, науковці й освітяни. Владним інституціям натомість слід спрямувати зусилля на те, щоб забезпечити належні умови для повноцінної діяльності названих категорій на користь суспільства. Вивчення ж владних практик, що постали перед Першою світовою війною й функціонували після неї, потрібне для того, щоб більш ясно бачити, до яких зловживань може вдатися держава в її відносинах із громадськістю.

Список використаної літератури

1. Mayer A. J. The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War / A. J. Mayer. – Verso, 2010. – 367 p.
2. Scott H. Diplomacy / H. Scott. The Oxford Handbook of the Ancien Régime [ed. William Doyle]. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – 583 p.
3. Martel G. Origins of the First World War: Revised 3rd Edition / G. Martel. – Routledge, 2013. – 196 p.
4. Foucault M. «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975–76 / M. Foucault. – New York : Picador, 2003. – 310 p.
5. Сміт Е. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К. : «К.І.С.», 2004. – 170 с.
6. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
7. Smith A. D. Myths and memories of the nation / A. D. Smith. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 288 p.
8. Llobera J. R. The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe / J. R. Llobera. – Oxford : Berg, 1996. – 229 p.
9. Armstrong J. A. Nations before Nationalism / J. A. Armstrong. – University of North Carolina Press, 2011. – 448 p.
10. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
11. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К. : МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
12. Хойслер А. История и миф в германских героических сказаниях / А. Хойслер // Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 445 с.
13. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
14. Гобсбаум Е. Масове традицієтворення : Європа 1870–1914 pp. / Е. Гобсбаум // Винайдення традиції [за ред. Е. Гобсбаума й Т. Рейнджера]. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 445 с.

Одержано редакцією 12.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Ищенко Д.В. Первая мировая война и национальные идентичности: дискурсы власти об истории.* Стаття посвящена государственным дискурсам о «национальной истории», озвученным перед, во время и после Первой мировой войны. Основное внимание в данном контексте сосредоточено на возвеличивании «общего прошлого» институциями власти, а также на том, как такая практика повлияла на развития национальных идентичностей.

Ключевые слова: национализм, национальные идентичности, «общее прошлое», создание традиции, пропаганда.

Summary. *Ischenko D. World War I and national identities: state discourses about history.* The article is devoted to the state discourses on national history that were dominant before, during and after World War I. The main attention in this context is concentrated around the glorification of «common past», as well as the role of this practice in the evolution of national identities. The problem is actual for modern Ukraine. Nowadays the conception of proud of history must be created by scientists and professionals. State institutions with political accents must concentrate their powers to make conditions of working atmosphere. It is pointed out that studying of state practices that appeared before World War I and functioned after the war is necessary to make a clear point of view. It is also important to understand the relations and negotiations between state and society. The author comes to the conclusion that before the World War I state institutions used the discourse about past to provide them with loyalty of society. Such actions crystallized in practice of public ceremonies, building of monuments, creating of mass culture. After the war mentioned practices performed one of the state instruments to control society.

Key words: nationalism, national identities, «common past», invented traditions, propaganda.

РЕКОМЕНДАЦІЙНІ ЛИСТИ ЯК ЗАСІБ ЗМІЦНЕННЯ RESPUBLICA LITERARIA (за листуванням Філіпа Меланхтона)

У статті розглядається діяльність німецького гуманіста і реформатора Філіпа Меланхтона (1497–1560) у розбудові «республіки вчених» шляхом налагодження комунікації між європейськими гуманістами, які опинилися в різних релігійних таборах. Важливим засобом комунікації в середовищі гуманістів стали рекомендаційні листи, традиція написання яких виникла в античності й була відроджена в епоху Ренесансу.

Ключові слова: рекомендаційні листи, республіка вчених, гуманізм, Реформація.

Постановка проблеми. Суперечливі й конфліктні процеси німецької Реформації були явищами багатоаспектними і безпосередньо торкалися багатьох особистостей, задіяних у церковних і культурно-освітніх сферах. Значною мірою це твердження стосується і відомого гуманіста та реформатора, а також університетського викладача Філіпа Меланхтона (1497–1560). Його релігійна і гуманістична діяльність неодноразово потрапляла у фокус спеціальних досліджень, однак деякі її аспекти ще не отримали належного висвітлення в історіографії. У даному випадку мова йдеться про комунікативну стратегію Ф. Меланхтона націлену на зміцнення і популяризацію товариства вчених-гуманістів, відомої під назвою «республіки вчених» (*respublica literaria*).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гуманістична діяльність Ф. Меланхтона завжди користувалася стійким інтересом дослідників. Особливо це стосується західної історіографії де в останні роки вийшли з друку кілька ґрунтовних робіт присвячених гуманістично-педагогічній та релігійній діяльності Меланхтона [3, 5, 10]. Аналіз рекомендаційних листів з метою виявлення кола спілкування гуманіста здійснив німецький вчений М. Бехтольд [1]. Однак попри значну кількість робіт присвячених діяльності Ф. Меланхтона, рекомендаційні листи як важливий елемент комунікативної стратегії гуманіста у справі зміцнення і розширення кордонів товариства *respublica literaria*, на жаль, ще не стали об'єктом ретельного дослідження в сучасній історіографії.

Мета. У статті зроблена спроба виявити роль рекомендаційних листів Ф. Меланхтона в зміцненні і популяризації *respublica literaria*, уточнити місце гуманістичного листування в нівелюванні ідеологічних розбіжностей між представниками протилежних релігійних спектрів та подолання існуючої культурно-наукової ізоляції Німеччини.

Виклад основного матеріалу. Нагадаємо, що термін *respublica literaria* мав кілька значень, проте його семантичне поле все ж зафіксувалося навколо терміну «республіка вчених», члени якої в основі своєї інтелектуальної програми передбачали співдружність гуманістів з різних частин Європи і надавали перевагу не особистій комунікації, а епістолярній. Поряд з видатною особистістю Е. Роттердамського, що вважався загально визнаним главою *respublica litteraria*, були й інші мислителі, завдяки активній діяльності яких створювалися умови для розширення культурного простору республіки вчених. «Комунікативний арсенал» [3] гуманістів виявлявся у різних формах, включаючи особисті зустрічі та бесіди віч-на-віч в рамках дружніх візитів. Однак визначальною і основною формою взаємодії залишалося листування. Для сучасних дослідників гуманістичне спілкування, що виробило власні жанрові канони, правила і стиль складання листів, є невичерпним джерелом вивчення такого яскравого явища в інтелектуальному житті Західної Європи як *respublica litteraria*. Значною мірою це стосується і листування гуманіста і реформатора Ф. Меланхтона.

Основними джерелами даного дослідження є багата епістолярна спадщина Меланхтона. Однак у фокусі нашої уваги буде здебільшого лише достатньо вузький сегмент цього типу джерел, а саме – рекомендаційні листи. Зауважимо, що рекомендаційні листи, які, на жаль, ще не стали об'єктом ретельного дослідження в сучасній історіографії [1, 293], є перспективними і інформативними джерелами дослідження заявленої вище проблематики. З іншого боку, рекомендаційні листи незамінні при дослідженні рецепції античних практик, що стали в епоху конфесійних конфліктів важливим засобом пошуку компромісу та порозуміння на міжособистісному рівні. Варто також взяти до уваги, що саме ці джерела є, як визначив Е. Гофман, формою «уявлення себе у повсякденності» [3, 279] і дозволяють більш чітко

окреслити картину світу гуманіста, коло спілкування, особисті географічні та соціальні кордони комунікації, а також його роль у поширенні нової релігійності в ранньомодерній Європі.

Нагадаємо, що практика написання рекомендаційних листів склалася ще в античні часи. У середньовіччі цей жанр був частково призабутий, але його новий розквіт розпочався в Італії з поширенням гуманізму, коли завдяки пошуковій роботі Ф. Петрарки в бібліотеці собору Верони була знайдена кореспонденція Цицерона з великою кількістю рекомендаційних листів [9, 3]. Власне з Петрарки і Колюччо Салютаті, колись сухі дипломатичні форми перетворилися, без перебільшення, в літературне мистецтво. З роками була розроблена і теоретична основа цього жанру кореспонденції, а також виникли різні керівництва для складання листів – письмовники. Найбільш відомі «керівництва-письмовники» кінця XV – початку XVI ст. належать перу Е. Роттердамського [4] та іспанського гуманіста Х. Вівеса. Традиція закріпилася надовго, до XVII ст., коли письмовники під назвами «*Formulario*» і «*Segregatio*» випускались у друкованому вигляді [3, 279]. Гуманіст і реформатор, професор Віттенберзького університету Ф. Меланхтон також не залишив без уваги цей жанр [8, 182] і, судячи по залишеній ним епістолярній спадщині, розглядав його не тільки з точки зору можливостей спілкування з колегами-одновірцями, а й бачив у ньому дієвий засіб комунікації з прихильниками старої віри.

Відомо, що Ф. Меланхтон після знайомства з М. Лютером (1519 р.) перетворився на його прихильника, а незабаром молодий професор грецької мови став, по суті, провідним теологом Реформації. Ангажованість новим вченням, звичайно ж, відразу поставила Меланхтона в ідеологічну опозицію до багатьох відомих гуманістів, які хоч і ратували за внутрішньо церковну реформу, однак залишалися в лоні старої церкви й, отже, виступали проти радикальних кроків в напрямку оновлення релігійних структур та догматики.

У цьому контексті варто також згадати, що відома суперечка Еразма з Лютером про свободу волі, мала прямі наслідки для Меланхтона. Адже перебуваючи між найбільш яскравими представниками двох визначальних течій XVI століття – гуманізмом і Реформацією, Меланхтон при всій своїй толерантності не зміг уникнути негативу ідеологічної боротьби і примирити «*studia humanitatis*» і «*sola Scriptura*». Однак якщо йому і не завжди вдавалося дистанціюватися від ідеологічної конфронтації, то це не завадило протягом усього життя зберігати і підтримувати дружні зв'язки з різними ідеологічними таборами. Слід визнати, що значною мірою це вдавалося і за рахунок рекомендаційних листів. Такими листами, а вони становлять четверту частину епістолярію гуманіста, Меланхтон забезпечував своїх учнів і прихильників, коли ті в силу різних причин змушені були подорожувати як у межах Священної Римської імперії, так і за її кордонами. Кількість рекомендаційних листів вражаючи, особливо якщо враховувати, що всіх листів написаних у різні роки на сьогоднішній день нараховується близько десяти тисяч.

Рекомендаційні листи були, по суті, формулярами, які при необхідності персоналізувалися або істотно змінювали форму в залежності від обставин. Обставини, в свою чергу, залежали від посадового і соціального статусу того, до кого адресувався цей лист. Чим вище соціальне становище і авторитет отримувача, тим більше значення надавалося структурі і формальним конструкціям листа. І, навпаки, чим у більш дружніх стосунках перебували кореспонденти один з одним, тим менш формалізованим був лист. Тому в разі рекомендаційного листа добре знайомому колезі (*ad magistrum*), вступна частина могла бути зовсім короткою, не переваженою пишномовним вступом. Побіжно повідомлялося причина, чому саме цей чоловік рекомендується («*ratio*»). Далі в «*expositio*» передбачався загальний опис спонукальних причин листа. Конкретні ж причини і, найголовніше – прохання, викладалися в частині «*amplificatio*». Остання частина, «висновок», містила запевнення в тому, наскільки гідною визнання є підтримка рекомендованого.

Отже, роль рекомендаційного листа – максимально допомогти рекомендованому увійти в коло наближених патрона. У рамках гуманістичної *respublica litteraria*, це була звичайна, загальноприйнята практика. Завдяки листу той, хто приймав рекомендованого, мав упевненість, що він не принесе в дім неприємностей і біди. І, навпаки, якщо щось негативне все ж траплялося, то це був удар по репутації того, хто виступав поручителем, хто видавав рекомендаційного листа. Якщо рекомендований приймався, то вчений (у цьому випадку Меланхтон), також зобов'язувався приймати учнів, і допомагати в подібних речах

своєму колезі. Власне, поряд з іншими речами це був ефективний спосіб обміну учнями, а значить і науковими досягненнями в межах *respublica litteraria*.

Як вже зазначалося, рекомендаційні листи становлять четверту частину епістолярію Меланхтона. Переважна більшість листів адресувалася респондентам в межах Священної Римської імперії німецької нації і всього лише сімдесят – за межі імперії в такі країни як Італія, Франція, Англія, Данія, Швейцарія, Польща, Литва, Угорщина. Хоча листи в інші країни складають меншість, однак заслуговує уваги факт широкої географії та різних комунікативних просторів. Адже серед респондентів ми знаходимо представників різних соціальних верств і груп: учених, правителів, релігійних діячів, які нерідко мали діаметрально протилежні релігійні переконання.

Звертає на себе увагу те, що значна частина листів створена з дотриманням класичної конструкції. Втім, більшість мають довільний виклад і оформлення (наскільки це можливо для цього типу документів). Частина рекомендаційних листів до монархів містять скорочення при зверненні, як це, наприклад, в абсолютно коротенькому листі до датського короля Крістіана III, де вісім разів зустрічається скорочення – «ЕКМ» (*Eurer Kioniglichen Majestaat* – Ваша королівська величність) [2, Bd. 6, Nr. 4257]. Частина рекомендацій мають порівняно глибоку характеристику рекомендованого, або об'ємнішу риторичну частину [7, Т. 7, Nr. 1722a]. Інші ж, навпаки, обмежуються лише одним реченням [7, Т. 10, Nr. 2824].

Рекомендаційні листи Меланхтона можна умовно розділити на п'ять типів. Перший, це прохання про стипендії та пожертву для малозабезпечених студентів, не здатних самостійно оплачувати власну освіту [7, Т. 12, Nr. 3130; MBW. 7, Т. 13, Nr. 3657; 7, Nr. 4629]. Другий – рекомендації на студентів, які прагнуть отримати освіту в іншій країні, або які виявили бажання навчатися у конкретного викладача. Третій тип рекомендацій – рекомендації суспільно-релігійним діячам, які здійснювали поїздки з дипломатичними завданнями як, наприклад, у випадку з Ф. Бурхардсом, який прибув до двору короля Англії Генріха VIII для вирішення проблем релігійного і політичного характеру [7, Т. 8, Nr. 2188]. Четверта група, це рекомендації пов'язані з призначеннями на посади. Такі рекомендації, а скоріше їх можна назвати побажаннями або проханнями, надавалися як в межах імперії, так і за кордон [7, Nr. 5179; 7, Т. 1, Nr. 149]. П'яту групу рекомендаційних листів, яка є найбільш важливою для нашого дослідження, складають ті епістоли, що адресувалися виключно колегам гуманістам.

Розглянемо більш детально один з листів, що умовно належить до п'ятої групи. У 1543 р. Меланхтон забезпечив рекомендаційним листом свого улюбленого учня М. Іренеуса (*Matthaeus Irenaeus*) [5, 249–251], який спочатку здобував освіту у Віттенберзі, а в подальшому навчався в університетах Тюбінгена і Лейпціга. Пізніше як доктор права Іренеус займався юриспруденцією при імперському апеляційному суді в Шпєєрі. Перед своєю поїздкою до Венеції Матеус отримав рекомендаційний лист до відомого італійського гуманіста Йоганна Баптиста Ігнатія (*Johannes Baptista Egnatius*, 1472–1553). Зауважимо, що Й. Баптист належав до парафіян католицької церкви. Однак цей факт не став перешкодою для спілкування.

За своєю структурою лист дещо відрізняється від традиційної гуманістичної практики складання рекомендації. Перші речення листа не стосуються особи рекомендованого, але містять критичну оцінку політичної та релігійної ситуації в Німеччині. В очах Меланхтона поточний стан речей вкладався в такі визначення як «безлад» (*Wirren*) [5, 249], «катастрофічні зміни» [5, 249] (*schicksalhaften Veranderungen*) при яких «не існує місця науці» [5, 249]. Критичний стан Німеччини, на думку Меланхтона, значною мірою пов'язаний з тим, що наука не в змозі вижити в середовищі такого жадливого народу як німці (*in unserer so schrecklichen Nation*) [5, 249]. Проте і в цих трагічних обставин, як каже Меланхтон, молоді необхідно «залишатися мужніми в такі сумні часи і намагатися зберегти науки й освіту» [5, 249]. Зауважимо, що песимістична оцінка існуючого стану речей викликаного Реформацією звучить досить дивно, як для публічного виступу ведучого реформатора, але цілком зрозуміла з позиції гуманіста, який турбується за розширення *respublica litteraria*. З іншого боку, думається, не було б помилкою вважати вельми жорстку оцінку на адресу Німеччини і свого народу не більше ніж певною риторичною фігурою, тактикою «протиставлення», покликаною викликати співчуття і бажання допомогти. Як власне і сталося, якщо розглядати подальшу долю М. Іренеуса.

Після більш ніж критичного вступу з критикою своєї батьківщини особливо контрастно звучить похвала на адресу Італії, яку гуманіст вважає «єдиною вчителькою всіх народів у

Європі». Нагадаємо, що ідеалізація Італії і вияв пошани до її вільних містян – певний топос у працях Меланхтона, що зустрічається не тільки в листах адресованих, власне, до італійських гуманістів. У відомій промові з приводу відкриття нової школи в Нюрнберзі (1526 р.), Меланхтон пов'язав ренесанс науки з громадянською свідомістю флорентійців, їх благородством, виявленим в тому, що вони, підтримавши грецьких вчених, змушених емігрувати до Італії, врятували науки для людства. Гуманіст стверджує, що якби Флоренція залишилася байдужою осторонь, то з втратою Греції, людство втратило б грецьку мову і науку [5, Bd. 1, 101]. Але якщо в згадуваній промові Меланхтон звеличував гідність лише флорентійців, то в листі-рекомендації компліментарні межі поширюються на всю Італію. В історичних паралелях Меланхтон уподібнював інтелектуальні заслуги Італії загальноєвропейським діям древніх афінян: «Як Перікл, слідом за Фулідом, афінян називав наставниками Греції, то ще більшою мірою це стосується Італії, яка впродовж багатьох століть залишалася єдиною батьківщиною наук і єдиною вчителькою всіх народів в Європі». Визнання незаперечної переваги італійських громадян у процесі інтелектуалізації Європи, підводить до, мабуть, найголовнішої ідеї листа і вельми важливого для Меланхтона завдання – інтегрування хоч і «so schrecklichen Nation», але такої дорогої серцю гуманіста Німеччини в культурний простір *respublica literaria*. «А тому я найбільш гаряче сприяю бажанням тих студентів, які прагнуть слухати найосвіченіших мужів у Вас на батьківщині, з тим, щоб потім направляти до своєї вітчизни невеликі струмочки освіти з Ваших джерел» [5, 250].

Після викладу причини написання листа Меланхтон висловлює свою глибоку повагу Йогану Баптисту Ігнатію, звертаючись до нього як до людини «яка виділяється не тільки ерудицією, а й в *humanitate* найбільш освіченої нації» і додає, що «ми вшановуємо Вас як мудрого радника за вашу освіченість і вік» [5, 250]. Шанобливі слова на адресу відомого вченого передують самій рекомендації і характеристиці М. Іренеуса. Насамперед Меланхтон просить Ігнатія прийняти молодшу людину у своє коло і надати йому заступництво на підставі даного листа. Далі Меланхтон характеризує Матеуса вказує на його людські якості і освіченість: «Після того, як Ви з ним познайомитеся, то Ви приймете його і серцем своїм, на підставі Вашої чудової людяності, а також його доброчесності та знань багатьох прекрасних мистецтв» [5, 250].

Не залишилося поза за увагою і коло інтересів Матеуса. Цей аспект Меланхтон подає суто як гуманіст, звернувши увагу на схильності молодого студента до тих областей знання, де є філософський компонент і те, що Матеус присвятив себе вивченню юриспруденції, Меланхтон сповіщає і про очікування останнього в задоволенні етико-моральних потреб, адже до Італії він прагне не стільки заради слухання юридичних диспутів, скільки через бажання повчитися на сократичних промовах знаменитого вчителя «і очікує що вони (промови) допоможуть йому вести правильне життя». Вельми цікавою виглядає заключна частина листа, оскільки в ній Меланхтон репрезентує і себе, кажучи, що Матеус – свідчення його, Меланхтона, поваги. «Я полюбив ваше ім'я ще 30 років тому, коли був ще хлопчиком і коли з'явилися ваші примітки (*annotationes*). І як ви можете самі переконатися, ця повага не згасає. Тому я також відрекомендовую вам себе самого» [5, 250]. Здається, не буде перебільшенням сказати, що в даному випадку Меланхтон використовує привід, поїздки Матеуса до Італії, ще й для того, щоб збагатити своє власне коло спілкування, а в більш широкому вимірі – істотно розширити межі республіки вчених.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити, що переосмисленні та адаптовані античні традиції написання рекомендаційних листів стали ефективним засобом комунікативної стратегії Ф. Меланхтона. Розширення гуманістичного кола спілкування об'єднувало вчених різних країн і, долаючи культурну та наукову ізоляцію, сприяла інституціоналізації наукової діяльності в Європі. З іншого боку цілеспрямована діяльність Меланхтона по зміцненню *respublica literaria*, стала важливим фактором для подолання ідеологічних розбіжностей між релігійними рухами і досягнення ефективного спілкування з представниками різних ідеологічних спектрів.

Список використаної літератури

1. Bechtold M. Zwischen Humanismus und Reformation. Die europäische Dimension der Empfehlungsschreiben Philipp Melanchthons / M. Bechtold // Philipp Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas. – Leipzig, 2011. – Bd. 13. – 422 s.

2. Corpus Reformationum. – Halis Saxorum, 1834–1860. – Vol. 1–28.
3. Берк П. Антропология итальянского Возрождения / П. Берк // Одиссей. Человек в истории. 1993. – М., 1994. – С. 272–283.
4. Erasmus von Rotterdam. De conscribendis epistolis / Erasmus von Rotterdam // Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam, 1971. – S. 153–579.
5. Melanchthon deutsch. Schule und Universitat, Philosophie, Geschichte und Politik / Ph. Melanchthon. – Leipzig, 2010. – Bd. 3. – 311 s.
6. Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543 August 1543 / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universitat, Philosophie, Geschichte und Politik. – Leipzig, 2010. – B. 3. – S. 250.
7. Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe. – Stuttgart, 1977. – 2013. – Bd. 1–15.
8. Melanchthon Ph. Dispositiones rhetoricae 1553. Philologische Schriften / Ph. Melanchthon // Supplementa Melanchthoniana. – Leipzig, 1911. – T. 1–2. – 189 s.
9. Viertel A. Die Wiederauffindung von Ciceros Briefen durch Petrarca. Eine philologisch-kritische Untersuchung 8 A. Viertel. – Königsberg, 1879. – 45 s.
10. Kuporka N. Philipp Melanchthon : Wissenschaft und Gesellschaft 8 N. Kuporka. – Tübingen, 2002. – 143 s.

Одержано редакцією 26.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Котляров П.Н. Рекомендательные письма как средство укрепления respublica literaria (по переписке Филиппа Меланхтона). В статье рассматривается деятельность немецкого гуманиста и реформатора Филиппа Меланхтона (1497–1560) в расширении границ «республики ученых» путем налаживания коммуникации между гуманистами из разных религиозных лагерей. Важным средством коммуникации в среде гуманистов стали рекомендательные письма, традиция написаний которых возникла в античности и была возрождена в эпоху Ренессанса.*

Ключевые слова: рекомендательные письма, республика ученых, гуманизм, Реформация.

Summary. *P. Kotliarov. Letters of introduction as means of the respublica literaria's consolidation (based on the Philip Melanchthon's correspondence). The author analyzed the activities of the German humanist and reformer Philip Melanchthon (1497–1560) and his role in strengthening and building up the «Republic of letters» by establishing communication between European humanists, who have found themselves in various religious camps. Important means of communication among the humanists were letters: this epistolary tradition, which originated in antiquity, was revived during the Renaissance times. P. Melanchthon gave special consideration to this type of communication that allows overcoming cultural and scientific isolation of some regions of Europe, and which has become an important factor to overcome ideological differences between antagonistic religious movements and achieve effective communication between various ideological spectrums. Through letters of introduction were also opening up some opportunities of student exchange, that expanded scientific knowledge and the borders of the Republic of scholars. The focus of the study is given to letters of introduction written by P. Melanchthon to Italian humanist Johannes Baptista Ignatius (Johannes Baptista Egnatius, 1472–1553).*

Key words: letters of introduction, republic of letters, Humanism, the Reformation.

УДК 94(477.51)“19”:061

О. З. Силка

СІЛЬСЬКІ СТАТУТНІ ГРОМАДСЬКІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НА СТОРІНКАХ «ВЕСТНИКА ХОРОЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА»

Громадські статутні сільськогосподарські товариства розглядаються нами як одна із форм громадської діяльності в аграрній сфері. Така активність, у свою чергу, є ознакою громадянського суспільства, процес формування якого відбувався в Російській імперії на початку ХХ ст., й відповідно, в Україні. Видання повітових товариств сільського господарства є важливим інформативним джерелом щодо розуміння історії сільських громадських об'єднань. Опубліковані матеріали на сторінках «Вестника Хорольского общества сельского хозяйства» лише частково забезпечують наші знання про стан (у кількісному та якісному вимірах) мережі статутних сільських товариств, і, зокрема, сільськогосподарських, які діяли у період Першої світової війни.

Ключові слова: громадянське суспільство, сільська громадська ініціатива, українське село.

Постановка проблеми. У період кінця XIX – початку XX ст. в українському селі відбувся процес становлення та діяльності громадських статутних організацій, серед яких були такі, які займалися питаннями розвитку сільського господарства через розповсюдження прикладного знання та удосконалені способи виробництва. В сучасній історіографії стосовно дослідження історії сільськогосподарських товариств (далі – СГТ) сформувався своєрідний хронологічний вакуум – маємо наукові роботи, які хронологічно завершуються передоднем Першої світової війни [10] та дослідження, які висвітлюють діяльність сільських об'єднань вже за радянських часів [9; 26]. Між тим, система СГТ була, з одного боку, важливою складовою громадського сільського руху кінця XIX – початку XX ст. й з іншого – явищем освітньо-просвітницького спрямування. Саме з метою комплексного розуміння історії сільських громадських об'єднань, і, зокрема сільськогосподарських статутних товариств, варто досліджувати їхню діяльність протягом усього періоду функціонування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зазначимо, що питання подальшої, після 1913 р., діяльності чи недіяльності українських СГТ хоча б у межах окремих адміністративно-територіальних одиниць не стали предметом дослідження. Функціонування статутних об'єднань такого типу у період другої половини 1914–1916 рр. мало свою специфіку, яка полягала у частковому переорієнтуванні поглядів членів товариств на основний зміст їхньої роботи. Але, найперше, що повинен розуміти дослідник, це кількісні показники мережі СГТ. Іншими словами, потрібно з'ясувати, чи відбулися зміни у бік збільшення чи у бік зменшення числового показника сільських статутних громад та яким чином встановлена тенденція пов'язана із соціально-економічним становищем українського селянства в період світової війни. Цим же питанням у 1915 р. переймався Департамент землеробства, який був стурбований відсутністю надходження до губернаторів та до відповідних відділів центральної влади звітів про діяльність СГТ: «Не дивлячись на помітне зростання, за останній час, місцевих, особливо дрібних СГТ, їхнє зобов'язання щодо надання річних звітів, виконується з великим запізненням, а іноді, протягом кількох років, окремі товариства взагалі не надають їх. У випадку, якщо СГТ не надало звіту протягом шести місяців після звітного року ... то Товариство буде вважатися таким, яке зупинило свою діяльність» [16].

Саме тому варто розпочинати зі встановлення власне факту наявності кожного окремого СГТ у зазначений період, а потім переходити і до аналізу їхньої діяльності. Оскільки мережа СГТ станом на 1913 р. була достатньо чисельною, і в межах пропонованих матеріалів відсутня можливість щодо її повного аналізу, ми зупинилися, в якості прикладу, на одному з повітів Полтавської губернії – Хорольському.

Мета. Отже, наша мета полягає у з'ясуванні кількісного та якісного показників мережі СГТ, які діяли у період другої половини 1914–1916 рр. на території Хорольського повіту. Звітні матеріали, які можуть презентувати історію хорольських СГТ зазначеного періоду, є мінімально збереженими – на сьогодні маємо лише «Отчеты» за 1915 р. від Балаклійського [17] та Вергунівського [18] СГТ, згадки у окремих матеріалах земського друку та поодинокі відомості у губернській пресі. Саме тому основним джерелом, на яке ми спираємося, є друкований орган Хорольського товариства сільського господарства – «Вестник», який виходив протягом 1912–1916 рр. Зміст його сторінок є найбільш інформаційно-насичений матеріалами з життя селянства регіону, порівняно з іншими повітовими чи губернськими виданнями.

Виклад основного матеріалу. Перше СГТ у Хорольському повіті виникло у повітовому центрі 1892 р. Воно стало третім у Полтавській губернії після Полтавського (1864 р.) та Лохвицького (1886 р.) товариств сільського господарства. Інші товариства з'явилися лише через 10 років, починаючи з 1909 р. І вже станом на 1913 р. у повіті діяли 20 об'єднань досліджуваного типу [10, 17–18].

Достатньо довго сільське населення характеризувало СГТ як «малодіяльнісні, такі, які не відповідають покладеним на них завданням», називало їх «мертвонародженими», «нежиттєвими». Звідси і характерний погляд на їхню діяльність: «великого значення для підняття загального рівня сільського господарства мати не можуть» [27, 13]. З метою популяризації ідеї необхідності і вигідності об'єднання селян в межах СГТ, на сторінках «Вестника» друкувалися статті, зміст яких був спрямований на роз'яснення сутності СГТ, напрямки його діяльності, а головне – доступною і зрозумілою мовою пояснювались переваги такого об'єднання для звичайного селянина [11].

Опрацювання змісту «Вестника» за період його існування, засвідчило з другої половини 1914 р. різке зниження кількості агітаційно-пропагандистського та звітно-інформаційного матеріалів. Зважаючи ще і на факти зменшення обсягу сторінок журналу та появу т. зв. військових матеріалів, кількість інформації про діяльність СГТ теж помітно зменшилась. Редакція журналу друкувала матеріал, який надходив безпосередньо від самих громадських об'єднань. В умовах економічно-соціального напруження це могло дозволити собі лише повітове Хорольське товариство сільського господарства. На шпальтах «Вестника» зафіксована інформація про поточну діяльність цього Товариства у воєнний період. Наприклад, на одному із засідань, у 1914 р., члени Товариства розглядали питання про шляхи надання допомоги родинам тих, хто був мобілізований на війну «із запасу». Так, Товариство «визнало своїм обов'язком узяти на себе турботи про ті господарства, які залишилися без працівників, а також піклування про малолітніх дітей, які залишилися без батьків». З цією метою Товариство планувало оголосити збір коштів на реалізацію запланованих дій [13, 35; 22]. Через рік, 20 червня 1915 р. збори знову розглядали питання допомоги таким сім'ям. Зокрема, член Товариства В. Агте запропонувала допомогти зазначеним родинам при збиранні врожаю хлібних злаків. Товариство не знайшло іншого шляху як спрямувати цю пропозицію до центрального комітету повітового земства. Натомість, тут же було проголосоване питання про збільшення плати секретареві Товариства з причини «сильного здорожчання життя» [25]. Відомо і про загальні збори членів Товариства, які відбулися у лютому, а чергові збори – у березні 1916 р. На них традиційно був заслуханий звіт за попередній 1915 р., обговорений кошторис на 1916 р., заслухана доповідь секретаря товариства С. Одинцова «Про лікарські рослини» [6]. Турбота про сільське господарство повіту, зважаючи на військовий час, знайшла свій вияв у делегуванні голови Товариства Н. Устимовича до очільників повіту з метою клопотати про спрямування до Хорольського повіту полонених для забезпечення достатньою кількістю сільськогосподарських робітників [7].

Таким чином, як засвідчують повідомлення у «Вестнике», Хорольське товариство сільського господарства продовжувало свою діяльність принаймні до 1917 р. Через журнал відбувався і своєрідний інформаційний діалог між Товариством та селянами – на шпальтах часопису Товариство повідомляло населення повіту про важливі події для селян, наприклад, про призначення нового повітового ветеринарного лікаря, про початок приймання від населення лікарських рослин, тощо [1; 2; 4; 5].

Окрім Хорольського товариства сільського господарства ми виявили ще один звіт, за жовтень 1914 р. – Родіонівського, в якому подавалась інформація про успішну діяльність Товариства [24]. Що ж до матеріалів, які підтверджують функціонування інших СГТ у повіті, маємо звіт повітової земської управи про місцезнаходження заплідних пунктів, серед яких згадуються і заплідні пункти наступних СГТ: Другобреусівського, Зубанівського, Криворудського, Новоіванівського, Оболонянського, Рокитянського, Худоліївського, Балаклійського, Білоцерківського, Вергунівського, Великолипинягівського, Горошинського, Кузубоєлизаветинського, Остап'ївського, Покровобогачанського, Родіонівського, Сухорабівського, Трубайцівського та Іванівського [12]. Таким чином, ми можемо констатувати, що на початок 1915 р. у Хорольському повіті діяла мережа СГТ у складі 20 одиниць. Стосовно відповіді на питання про зміст їхньої діяльності, «Вестник» її дати не може.

Також стверджуємо, що окремі матеріали «Вестника» є важливим джерелом, яке може бути використане у вивченні СГТ інших повітів Полтавської губернії. Наприклад, інформація про проведення сільськогосподарських виставок на території губернії, засвідчує факт активного функціонування у другій половині 1914 р. таких СГТ: Лютенського та Берестівського Гадяцького повіту, Куликівського Кобеляцького повіту, Лучанського, Жабківського, Чорнуцького Лохвицького повіту, Зачепилівського та Старовірівського Костянтиноградського повіту, Волчківського Лубенського повіту, Яблунівського, Кантакузівського та Бирлівського Пирятинського повіту, Байрацького Полтавського повіту, Волошинівського, Великобубнівського, Хустянського та Бобринського Роменського повіту [29]. При цьому потрібно зазначити, що відомості стосовно Лютенського, Лучанського, Жабківського, Чорнуцького, Старовірівського, Бирлівського, Кантакузівського, Волошинівського та Великобубнівського на сторінках «Вестника» є єдиними, які підтверджують діяльність цих об'єднань у 1914 р. А у випадку Зачепилівського СГТ – взагалі єдине свідчення його наявності та функціонування, не беручи до уваги узагальнюючих праць.

З метою інформування населення про статутний рух у повіті «Вестник» розміщував інформацію і про діяльність благодійних організацій, наприклад Оболонянського церковно-парафіяльного комітету з надання допомоги родинам осіб, які були мобілізовані на війну [19]. У звітах про їхню діяльність дуже ретельно (кількість та асортимент) повідомлялось про надходження грошових чи натуральних пожертв до комітету, списки жертвователів.

Періодично на сторінках журналу друкувався матеріал про відкриття або можливу появу нових об'єднань. Наприклад, 13 листопада 1914 р. був зареєстрований «Статут» відділу бджільництва при Хорольському товаристві сільського господарства [30], діяльність якого успішно продовжувалась у наступні роки. Відділ регулярно проводив свої засідання, на яких обговорювалися питання необхідного об'єднання усіх бджолярів повіту та можливої допомоги щодо поширення бджолярства як допоміжного виду господарювання [23]. У серпні 1916 р. Відділ, зважаючи на несприятливі погодні умови та можливість загибелі великої кількості бджіл від відсутності їхньої кормової бази, звернувся до Хорольської повітової земської управи з проханням виділити 1000 пудів цукру на підтримку бджолярів [14]. Знаємо, що у 1916 р. при Пирятинському повітовому сільськогосподарському товаристві запрацювала «практична школа виробів із ситняка та лози» [20]; у цьому ж році планувалося відкрити Хорольський відділ Товариства захисту тварин, мета якого полягала у «запобіганні та ліквідації жорстокої поведінки щодо тварин» [15].

Також «Вестник» подавав інформацію про рішення засідань Полтавського губернського земства, які стосувалися функціонування статутних громадських об'єднань: у 1915 р. земство рекомендувало громадським та кооперативним товариствам на період літніх сільськогосподарських робіт долучитися до організації сільських дитячих ясел [28]; у 1916 р. запрошувало на навчання членів СГТ на курси з основ городництва, вирощування, заготівлі та зберігання насіння [3]. Підіймалися питання взаємостосунків сільських фінансових (кредитні спілки та споживчі товариства) та громадських організацій (сільськогосподарських товариств) в умовах війни [8; 21].

На сторінках «Вестника» в якості реклами-інформації повідомлялось про можливість підписки на те чи інше видання. Окремі з таких інформлистів є додатковим джерелом з історії вивчення СГТ не лише України, але й усієї Російської імперії. Серед українських товариств свої видання презентували Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії, м. Одеса («Листок пчеловода»), Костянтиноградське СГТ, Полтавської губернії («Константиноградские сельскохозяйственные известия»), Роменське СГТ, Полтавської губернії («Ромен»), Чернігівського СГТ «Селянин». Серед загальноросійських сільськогосподарських організацій нами зафіксована активна видавнича діяльність наступних: Острівського СГТ, Псковської губ. («Листок Островского общества сельского хозяйства»), Яранського бджільничого товариства, Вятської губ. («Яранское пчеловодство»), Астраханського СГТ («Сельское хозяйство Астраханского края»), Саратовського СГТ («Саратовский садовод»), Західно-Сибірського СГТ, м. Томськ («Сибирское сельское хозяйство»), Симбірського СГТ («Симбирский хозяин»), Приморського СГТ, м. Владивосток («Приморский хозяин»), Богучарського СГТ, Воронежської губ. («Вестник Богучарского общества сельского хозяйства»), Донського товариства бджільництва («Степное пчеловодство»), Саратовського товариства садоводів («Саратовский садовод»), Імператорського Кавказького товариства сільського господарства «Кавказского хозяйства», Російського товариства шанувальників садів («Сад та город»), Тульського товариства бджолярів («Опытная пасека»), Каїнського СГТ, Томської губ. («Каинский сельскохозяйственный вестник»), Манжурського СГТ, м. Харбін («Сельское хозяйство в Манжурии») та ін.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вище викладений матеріал, наголосимо, що громадські статутні сільськогосподарські товариства розглядаються нами як одна із форм громадської діяльності в аграрній сфері. Така активність, у свою чергу, є ознакою громадянського суспільства, процес формування якого відбувався в Російській імперії на початку ХХ ст., й відповідно, в Україні. Видання повітових товариств сільського господарства є важливим інформативним джерелом щодо розуміння історії сільських громадських об'єднань. Разом з тим, ми розуміємо, що для реконструкції такої історії та її аналізу необхідно залучати й інші види джерел. Опубліковані матеріали на сторінках «Вестника Хорольського общества сельского хозяйства» лише частково забезпечують наші знання про стан (у кількісному та якісному вимірах) мережі статутних сільських товариств, і, зокрема, сільсько-

господарських, які діяли у період Першої світової війни. Хоча, при цьому, зміст окремих публікацій є достатньо важливим для відтворення усієї мережі українських СГТ. Переконані, що саме це завдання і є достатньо перспективним для подальших наукових пошуків.

Список використаної літератури

1. [Хроника] // Вестник Хорольского общества сельского хозяйства (далі – ВХОСХ). – 1916. – № 16. – С. 3.
2. [Хроника] // ВХОСХ. – 1916. – № 17. – С. 3.
3. [Хроника] // ВХОСХ. – 1916. – № 21. – С. 15–16.
4. [Хроника] // ВХОСХ. – 1916. – № 6. – С. 13.
5. [Хроника] // ВХОСХ. – 1916. – № 7. – С. 18–19.
6. «О Лекарственных растениях». Доклад, читанный на общем собрании Хорольского общества сельского хозяйства 13 марта 1916 г. Секретарем Общества С. А. Одинцовым // ВХОСХ. – 1916. – № 9. – С. 16–18.
7. Годичное собрание Хорольского общества сельского хозяйства // ВХОСХ. – 1916. – № 5. – С. 18–19.
8. Жарков В. Сельскохозяйственные товарищества и артели и польза их учреждения / В. Жарков // ВХОСХ. – 1915. – № 21. – С. 1–3.
9. Журба М. А. Громадські об'єднання українського села: етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20 – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. А. Журба. – Донецьк, 2003. – 35 с.
10. Зинченко Т. В. Мало-районные сельско-хозяйственные общества Полтавской губернии / Т. В. Зинченко. – Полтава: тип. Губ. земства, 1914. – 319 с.
11. Іл-ко А. С. Сельскохозяйственные общества и крестьянская жизнь / А. С. Іл-ко // ВХОСХ. – 1916. – № 9. – С. 3–10.
12. Местонахождение и состав случайных пунктов Хорольского уездного земства на 1.01.1915 г. // ВХОСХ. – 1915. – № 1–2. – С. 26–36.
13. О помощи семьям лиц, призванных на действительную военную службу, больным, раненым, вдовам и сиротам // ВХОСХ. – 1914. – № 15–19. – С. 35–37.
14. Общее собрание отдела Пчеловодства Хорольского общества сельского хозяйства // ВХОСХ. – 1916. – № 16. – С. 16.
15. Общество покровительства животным, его цели и задачи // ВХОСХ. – 1916. – № 14. – С. 4.
16. От департамента земледелия // ВХОСХ. – 1915. – № 8. – С. 19–20.
17. Отчет Балаклийского общества сельского хозяйства Хорольского уезда, Полтавской губ. за 1915 год. – Хорол: тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 18 с.
18. Отчет о деятельности Вергуновского общества сельского хозяйства за 1915 г. – Хорол: тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 21 с.
19. Отчет Оболянского Церковно-Приходского Комитета о семьях лиц, призванных на войну с 22 августа 1914 г. по 1 января 1915 г. // ВХОСХ. – 1915. – № 4. – С. 14–16.
20. Положение о практической школе изделий из ситянка и лозы Пирятинского уездного сельскохозяйственного общества Полтавской губернии // ВХОСХ. – 1916. – № 23. – С. 18–20.
21. Прідатко. О взаємовідносинах кооперативів / Прідатко // ВХОСХ. – 1914. – № 1–2. – С. 11–13.
22. Протокол заседания Хорольского общества сельского хозяйства, 21 июля 1914 г. // ВХОСХ. – 1914. – № 15–19. – С. 33.
23. Протокол общего собрания Отдела пчеловодства при Хорольском обществе сельского хозяйства 27 марта 1915 г. // ВХОСХ. – 1915. – № 7. – С. 18–19.
24. Протокол общего собрания Родионовского с. х. об-ва от 22 октября с. г. // ВХОСХ. – 1914. – № 20. – С. 21–22.
25. Протокол общего собрания Хорольского Общества сельского хозяйства 20 июня 1915 года // ВХОСХ. – 1915. – № 13. – С. 18–19.
26. Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20 – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Свистович. – Донецьк, 2007. – 36 с.
27. Сельско-хозяйственные общества // ВХОСХ. – 1914. – № 11. – С. 13–14.
28. Совещание инструкторов-кооператоров при Полтавской губернской земской управе с 9-го по 12-е июня 1915 г. // ВХОСХ. – 1915. – № 16. – С. 1–10.
29. Список сельско-хозяйственных выставок, устраиваемых в Полтавской губернии в 1914 году // ВХОСХ. – 1914. – № 13. – С. 17–19.
30. Устав Отдела пчеловодства при Хорольском обществе сельского хозяйства: [Утв. 13 ноября 1914 г.] // ВХОСХ. – 1914. – № 23. – С. 11–16; № 25. – С. 3–8.

Одержано редакцією 27.11.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. Сылка О.З. Сельские уставные общественные сообщества Украины в условиях Первой мировой войны: отражение деятельности на страницах «Вестника Хорольского общества сельского хозяйства». Общественные уставные сельскохозяйствен-

ные сообщества рассматриваются нами как одна из форм общественной деятельности в аграрной сфере. Такая активность, в свою очередь, является признаком гражданского общества, процесс формирования которого происходил в Российской империи в начале XX в., и соответственно, в Украине. Издание уездных сообществ сельского хозяйства является важным информативным источником в понимании истории сельских общественных объединений. Опубликованные материалы на страницах «Вестника Хорольского общества сельского хозяйства» лишь частично обеспечивают наши знания о состоянии (в количественном и качественном измерениях) сети уставных сельских обществ, и, в частности, сельскохозяйственных, которые действовали в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: гражданское общество, сельская общественная инициатива, украинское село.

Summary. Sylka O. *The activity of rural public organizations during the World War I on the pages of «Vesnyka Horolskij society of agricultural sector».* The activity Ukrainian rural initiative on the organization of the public charter societies (non-profit) is fixed from the late nineteenth century. Given the peculiarities of the «Statutes» their activities distinguishes from the activities of cooperative societies that operate in parallel. In the World War I, direction and scope of work of these associations are modified in various ways. One of the information sources, covering their activities were public edition statutory societies county level. In some cases, these materials are the only evidence of the existence of the social movement in Ukraine to rural administrative and territorial level during the 1914–1917. The statutory public agricultural societies are considered by us as a form of social activity in agriculture. This activity, in turn, is a sign of civil society, the process of forming of which took place in the Russian Empire in the beginning of 20th century and accordingly, in Ukraine. Publication of the county agricultural societies are an important information source in understanding the history of rural associations. The published materials on the pages of «Vesnyka Horolskij society of agricultural sector» only partially provide our knowledge of the state (in quantitative and qualitative dimensions) network statutory rural communities, and particularly agriculture, which operated during First World War I.

Key words: civil society, rural public initiative, Ukrainian village.

УДК 94(477)“1917/1918”

О. А. Житков

АГРАРНЕ ПИТАННЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1917–1918 рр.

У межах наукової публікації здійснено аналіз пропагандистських видань, присвячених дослідженню аграрного питання часів Української революції. Автором проаналізовано тематичну складову праць, зроблено спробу визначити їхню історіографічну цінність та відповідність вимогам сучасної методології історичних досліджень.

Ключові слова: Українська революція, науково-популярна література, історіографія, земельна власність, соціалізація, аграрне законодавство.

Постановка проблеми. Дослідження праць, написаних із позицій приналежності автора (чи авторів) до тієї чи іншої політичної партії або громадської організації, якнайповніше характеризує групу історіографічних джерел, за якою закріпилася умовна назва пропагандистської літератури. На її сторінках відображено стан аграрних відносин передреволюційного й революційного часу, висвітлено суперечливі погляди громадських діячів, організаторів кооперативного руху стосовно подолання економічної кризи та вирішення земельного питання в роки визвольних змагань у Наддніпрянській Україні. Ця група джерел, як важлива складова частина дослідження аграрної історії доби Української революції, без сумніву потребує неупередженого спеціального огляду в ракурсі сучасної вітчизняної історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останнє десятиліття оцінка пропагандистської літератури в контексті аналізу досліджень економічної політики українських урядів знайшла обґрунтування в монографії професора В. Капелюшного «Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних

змагань (1917–1921 рр.)» [1, 261–262], а критичні огляди окремих праць було здійснено у відповідних розділах кандидатських дисертацій Н. Земзюліної [2, 7], Н. Ковальової [3, 17–18] та Г. Салати [4, 35–36].

Знайомство з доробком українських істориків 1990–2000-х рр. дає змогу стверджувати, що проблема має, принаймні теоретично, непогані перспективи подальшого дослідження. Щоправда, окремі фахівці цю групу джерел кваліфікували як таку, що об'єднує видання соціально-економічного напрямку діаспорної історіографії. Їхній підхід потребує обґрунтування причин включення до її складу матеріалів періодичних видань (статті М. Ковалевського і М. Кушніра), чи відомого дослідження В. Липинського «Листи до братів-хліборобів», навчального посібника А. Кауфмана «Аграрне питання в Росії. Курс народного університету», що не вповні відповідає принципам класифікації джерел та ускладнює їхнє оцінювання [4, 34–35]. Продуктивнішим, на думку істориків, є «тематичний відбір джерел з локальної історичної тематики», у нашому випадку – аграрної [5, 144].

У цілому аналіз досліджень проблеми дає підстави стверджувати, що вона донині залишається у полі зору українських і зарубіжних науковців та потребує окремішнього з'ясування, як специфічний сегмент історіографії аграрних відносин доби Української революції.

Мета публікації полягає в здійсненні критичного огляду видань, об'єктивізації оцінок історіографічного доробку з історії аграрних відносин доби національно-визвольних змагань у пропагандистській літературі 1917–1918 рр.

Виклад основного матеріалу. Поява історичних праць різножанрового характеру була зумовлена декількома чинниками. З однієї сторони, як зазначав Я. Калакура, революційні й державотворчі процеси «створили сприятливі умови для розвитку історичної науки в Україні, започаткували державну підтримку та забезпечили політичні свободи реалізації наукової творчості» [6, 241]. З другої сторони, в українському суспільстві не існувало гострішого питання, ніж аграрне. Цілком природно виник суспільний запит на тематичні видання з історії аграрних відносин. У зазначений час вийшли друком невеликі за обсягом аналітичні розвідки, автори яких у тенденційному ключі висвітлювали стан аграрних відносин, аналізували аграрні програми політичних партій та залишили критичні відгуки щодо розробки, змісту і впровадження у практику землеустрою положень Тимчасового земельного закону Центральної Ради, проголошеного 18 січня 1918 р.

Отак, вихід із скрутної ситуації, в якій опинилася економіка України в 1917 р., автори публікацій Д. Антонович [7], М. Байер [8], Б. Мартос і О. Синявський [9], П. Сиротенко [10] вбачали не лише у здійсненні земельної реформи, а й у всебічному розвитку виробничої кооперації, зміцненні індивідуального селянського господарства, використанні накопиченого досвіду прогресивного господарювання.

Дещо перевантаженою деталями цифрового матеріалу є праця громадського й політичного діяча Д. Антоновича «Земельна справа на Україні» [7]. У своїх цілях автор використовує статистичні дані відомого російського економіста-аграрника П. Маслова. Вони відбивають мобілізацію земельної власності в Росії та Україні, також ілюструють загальні показники землеволодіння в основних землеробських губерніях імперії. Зокрема, станом на 1905 р. у дев'яти українських губерніях казенної, удільної, монастирської та іншої землі нараховували 43915138 дес. Це означало, що для задоволення земельного голоду наявної поміщицької, казенної, церковної земельної власності не вистачало. Погодитися на пропозицію влади щодо вирішення питання за рахунок селянської приватної землі міцних господарів, що мали в середньому 10–20 дес. на двір, на думку Д. Антоновича, означало спровокувати громадянську війну. Вихід, який він пропонував, впливав із програмних положень УСДРП, а саме: «Провести муніципалізацію земельної власності та об'єднати у кооперативи малопотужні селянські господарства» [7, 12–14].

У зазначеному сенсі доречно звернути увагу на працю межового інженера М. Байєра «Земельна реформа і основи земельної політики на Україні» [8]. Обґрунтовуючи тезу про хибність здійснення соціалізації ґрунтів в Україні він зазначав, що політики увесь час намагалися виробити універсальний рецепт вирішення земельного питання для всієї країни, не враховуючи при цьому, що середнє селянське господарство в цій частині імперії було наба-

гато міцнішим і заможнішим ніж на «Великорущині», тобто в російських губерніях. Тут існували інакші, відмінні від російських форми землеволодіння, включно з подвірною та приватною (прикупною) земельною власністю. Відповідно, якщо перехід у власність держави всіх земель без викупу безболісно сприймався у «великоруських» губерніях, де селяни віками жили у передільній общині, не були прив'язані до ділянки землі, то в Україні – навпаки: «хлібороб здавна звик дивитися на землю, як на свою». Тому соціалізація викликала б велике незадоволення українського селянства, небезпідставно наголошував автор.

Свої розмірковування М. Байер підкріплював показниками, котрі свідчили про значну майнову диференціацію селянських господарств в Україні. Підрахунки статистичних даних проведення аграрної реформи дослідник прив'язував до наявного в усіх формах власності числа орної землі, яка в Україні, згідно з матеріалами Центрального Статистичного Комітету на 1905 р., складала біля 44 млн дес. А з урахуванням площ лісів і господарчих угідь у 4 млн 750 тис. дес., які випадали з цього числа, сукупно до розподілу належало 39 млн 250 тис. дес. польової землі [8, 10]. Виходячи з наведених даних, у розрахунках М. Байера, 40% господарств, які були віднесені до розряду безземельних і малоземельних, мали отримати незначні ділянки, а 22% – взагалі повинні були віддати землю до державного фонду. Відтак, зважаючи на ці обставини, межевий інженер пропонував усі надільні й прикупні (придбані у власність) ґрунти виключити з державного запасу, так само як і землі дрібних власників – дворян і міщан, які наближалися за розмірами до трудової норми землекористування. Загалом у земельному фонді, після видалення з реєстру т. зв. «трудоових земель», у розпорядженні держави залишалися лише 10 млн дес. господарчої землі приватних власників – поміщиків, які повинні були залучитися до розподілу серед безземельного і малоземельного селянства [8, 18]. М. Байер уважав, що вберегти суспільство від кровопролиття у той складний час можна було лише шляхом викупу всіх ґрунтів коштом автономного державного скарбу та розміщення іпотечного боргу в державному земельному банку у вигляді податку, котрий мали сплачувати заможні верстви населення. Наділи ж безземельним і малоземельним селянам варто було, на його розсуд, давати не у власність, а лише на користування. Водночас, для зміцнення малопотужних селянських господарств потрібно було б «забезпечити їх робочою худобою і реманентом» [8, 24–27].

В іншій праці «Соціалізація чи земельна власність?» М. Байер констатував крах земельної реформи другого уряду Центральної Ради, який складався переважно з українських есерів. Автор наголошував, що причиною тому була не політика німецької окупаційної влади, опір «панів», як про це писали партійні видання УПСР, а відсутність підтримки урядових заходів середнім селянством, яке не сприйняло земельні реформи уряду В. Голубовича та виступило 29 квітня 1918 р. на підтримку П. Скоропадського [11, 1].

На переконання межевого інженера, головна помилка УПСР полягала у прийнятті Тимчасового земельного закону (18 січня 1918 р.), яким скасовували приватну форму землеволодіння, що історично сформувалася в Україні. Селянин-«десятинник» (тобто, власник земельного наділу в 10 дес.) перетворювався з власника на безправного орендаря. М. Байер уважав, що в такий спосіб «у нас на Україні партія соціалістів-революціонерів хотіла завести великоруську общину, тобто ті порядки, які наші селяни вже давно закинули». Наприкінці публікації було зроблено висновок, що справа соціалізації землі у тих межах і в тому вигляді, як вона проголошувалася урядом Центральної Ради в Україні у 1918 р., сприяла «якнайшвидшому краху тогочасного сільського господарства, паралізувала економічне життя в державі, оскільки вся податкова система була прив'язана до системи землеволодіння і землекористування» [11, 7].

Стан сільськогосподарського та промислового виробництва в Україні у передреволюційну добу висвітлювала робота українського есера, одного з керівників Української селянської спілки О. Щадилова. Він тісно пов'язував проблеми господарчого розвитку українських губерній із імперською економічною політикою, а ефективність діяльності держави оцінював на основі аналізу статистики торгівлі Росії із Німеччиною, що було актуальним, зважаючи на передвоєнний стан (перед 1914 р.) обох країн, іншими європейськими державами. Характерною рисою праці О. Щадилова була відсутність у багатьох таблицях, які вико-

ристав автор, даних, що стосувалися експорту зернових культур, цукру з України. Ринковий обіг товарного зерна і сировини та рух товарів в обидві сторони він частково показав як спільний для українських земель і чорноземних губерній Росії на початку ХХ ст. [12, 25]. Відповідно, висновки О. Щадилова про зовнішньоторговий баланс України виявилися фрагментарними, неповними, такими що потребують перевірки й уточнення.

Цікавою є наукова розвідка відомого кооператора, одного з керівників УСДРП Б. Мартоса, яку він підготував разом із О. Синявським і опублікував під назвою «Хліборобські спілки» (1918 р.) [9]. Угорі, на титульній сторінці праці було зазначено, що це видання вийшло під егідою Генерального секретарства земельних справ. Дотримання авторами інтересів держави виявлялося в тому, що в брошурі було ретельно узагальнено український досвід кооперування сільського господарства, детально роз'яснено читачам, чому вигідно у поміщицьких господарствах створювати кооперативні об'єднання, а не ділити всю землю, реманент і продуктивну худобу серед селян. У цілому, як нам підказує характер розміщеного матеріалу, публікація відбивала погляди та інтереси переважно представників аграрної програми українських соціал-демократів, котрі були не лише авторами першого проекту земельного закону Центральної Ради і перебували при владі у складі двох українських урядів В. Винниченка та В. Голубовича, а й розробляли основи її Тимчасового земельного закону від 18 січня 1918 р. [9, 5–14].

Характерною рисою видань місцевого значення, поширених у губернських центрах, був низький рівень усвідомлення авторами змісту розглядуваної проблеми, тематична обмеженість, а значить – низька історіографічна цінність опублікованого матеріалу. Так, є підстави вважати відверто пропагандистськими брошуру, видану Катеринославським комітетом Української Народної Партії «Хто пануватиме на Україні», написану І. Трубою [13], та публікацію полтавського громадського діяча П. Сиротенка «Де повинна вирішатись земельна справа» [10]. Ці автори наполягали на максимальному наданні місцевій громаді права вирішувати земельне питання відповідно до місцевих звичаїв і традицій землеволодіння та землекористування. Проте висновки дописувачів виявилися несподівано парадоксальними: перший вважав, що ефективність сільського господарства та якість життя селянства, а значить й економічний стан держави в цілому, залежали від рівня освіти місцевого населення, другий – від національної свідомості селянства.

Висновки. Пропагандистські видання 1917–1918 рр. складають специфічну групу історіографічних досліджень аграрної історії доби Української революції. Аналіз свідчить, що в більшості праць стан аграрних відносин та перспективи вирішення аграрного питання висвітлювалися фрагментарно, переважно з позицій тих чи інших політичних партій і громадських організацій. Водночас, вони мали науково-пізнавальне значення: сприяли популяризації економічних знань, презентували доволі поширені в суспільстві уявлення й оцінки соціально-економічної та історико-правової експертизи шляхів вирішення аграрного питання на демократичному етапі розвитку Української революції.

Список використаної літератури

1. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність : історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 608 с.
2. Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н. І. Земзюліна. – К., 1998. – 208 с.
3. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. А. Ковальова. – Д., 1999. – 185 с.
4. Салата Г. В. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.) : історіографія : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. В. Салата. – К., 2010. – 201 с.
5. Легун Ю. Класифікація джерел з генеалогії селянства : історіографія питання / Ю. Легун // Спеціальні історичні дисципліни : Питання теорії та методики. – К., 2006. – Чис. 13, ч. 1. – С. 144–177.
6. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
7. Антонович Д. Земельна справа на Україні / Д. Антонович. – К. : [Б. в.], 1917. – 6 с.
8. Байер М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні / М. Байер. – К. : Друкарня акц. т-ва ун-ту Св. Володимира, 1918. – 47 с.

9. Мартос Б. Хліборобські спілки (Що робити з землею) / Б. Мартос, О. Синявський. – К. : Друкарня «Последних новостей», 1918. – 34 с.
10. Сиротенко П. Де повинна вирішатись земельна справа / П. Сиротенко. – 2-е вид., доп. – Полтава : Друкарня т-ва Печатного Діла, 1917 – 24 с.
11. Байер М. Соціалізація чи земельна власність? / М. Байер. – К. : [Б. в.], 1918. – 16 с.
12. Щадилов О. Економічна політика України / О. Щадилов. – [Б. м.] : Вид-во ЦК Селянської спілки, 1919. – 30 с.
13. Труба І. М. Хто пануватиме на Україні / І. М. Труба. – Катеринослав : Видання Української Народньої Партії, 1917. – 20 с.

Одержано редакцією 24.11.2014

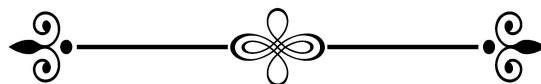
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Житков А.А. Аграрный вопрос периода Украинской революции в пропагандистской литературе 1917–1918 гг.* В научной публикации осуществлен анализ пропагандистских изданий, посвященных изучению аграрного вопроса периода Украинской революции. Автором проанализирована тематика работ, предпринята попытка определения их историографического значения и соответствия требованиям современной методологии исторического исследования.

Ключевые слова: Украинская революция, пропагандистские издания, историография, земельная собственность, социализация, аграрное законодательство.

Summary. *Zhytkov O. The agrarian issues depiction in propagandistic literature of 1917–1918 during the period of Ukrainian revolution.* The propagandistic literature represent a wide range of personal views on the ways how to solve land issues in the Central Ukraine along both banks of the Dnipro River (Naddniprianshchyna). It deserves a special research from the Ukrainian historiography point of view. In 1917 appeared several short printed analytical surveys whose authors covered agrarian issued in a biased manner. They analyzed agrarian programmes of the political parties, anticipated how the Interim Land Law adopted by the Central Rada. Such authors among them Dmytro Antonovych, Borys Martos, Oleksa Syniavskiy, P. Syrotenko and others claimed that the way-out for the complicated Ukrainian conditions of that time were the overwhelming land reforms, development of production cooperation, strengthening of the individually owned farms, and application of the progressive experience in farming. The analysis of the first post-Revolution brochures shows that they can be reasonably classified as propagandistic source materials. The literature had some functions. For example, educative nature and facilitated the spread of economical and agricultural knowledge, formed some alternative choices in the wide range of the agrarian programmes by farmers, represented wide-spread opinions and estimates of the social, economic, historical, and legal expertise to solve agrarian issues in the early, democratic stages of the revolution.

Key words: Ukrainian Revolution, popular scientific literature, historiography, land property, socialization, land laws.

Історична антропологія

УДК 801.81:358.3

А. І. Темченко

СЕМАНТИКА РАХУВАННЯ: КОНЦЕПТ «ПЕРШИЙ» В МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ (на матеріалі замовлянь)

У статті розглянуто окремі аспекти міфології рахування, пов'язаного з його початком. На відміну від інших міфологічних текстів у замовляннях рахуванню підлягають невидимі об'єкти (тілесні органи), що слугує засобом магічного упорядкування і правильного розташування. В цьому контексті знаковим видається концепт “перший”, який очолює міфологічну ієрархію числа, тому символізує силу. З поняттям “першого” зіставляються просторові, часові і соціальні парадигми, а також статусні персонажі язичницького пантеону і християнські святі.

Ключові слова: міфологія, семантика, замовляння, число.

Постановка проблеми. Замовляння є частиною архаїчного обряду, під час якого відбуваються операції з числами, зокрема як рахування, що спричиняє виникнення розгорнутих класифікацій і слугує формульними описами схем багаторівневого міфологічного світоустрою. Метою статті є висвітлення окремих аспектів міфології рахування, пов'язаного з його початком. В науковій літературі існують лише поодинокі праці, присвячені початку обрядового рахування [1]. Натомість відсутні публікації, що висвітлюють семантику рахування в лікувальних текстах українців.

Мета. На матеріалі замовлянь проаналізувати семантику рахування, на прикладі концепту «перший», що відображена в міфологічних уявленнях українців.

Виклад основного матеріалу. У традиційній культурі рахування є сакральною дією, оскільки передбачає не лише вміння розташувати в логічній послідовності певні об'єкти, стверджуючи їх як множину, але й здатність абстрагуватись від цієї множини, тобто виокремити кожен об'єкт, що позначає те чи інше число. В процесі рахування відбувається називання кожного елемента, в результаті чого відбувається підтвердження їхнього буття в міфологічній картині світу або вони вилучаються з неї.

Загальна концепція числової символіки лікувальних текстів не виходить за межі основного принципу міфології числа – рахується лише те, що існує. В замовляннях, на відміну від інших обрядових текстів, рахуються об'єкти не лише видимі, але й невидимі («сустави», «жили», «кості»), що не суперечить міфу, оскільки рахування є найоптимальнішим способом упорядкування і структурування розбалансованої хворобою дійсності. Перефразовуючи міф, – рахують, щоб упорядкувати або підкорити те, що, на перший погляд, порахувати або підкорити неможливо (лихоманки, пропасниці, «іродові дочки», «нагі жони», «злі язички» тощо). Коли невідомий / непізнаний об'єкт включається в процес рахування – йому нав'язуються людські (не-потойбічні) «правила гри». Міфологічні, здавалося б, архаїчні техніки лікування активно використовуються сучасною психотерапією в спробах збалансувати зрушену стресом психіку.

Особливої уваги заслуговує початок рахування, що проявляється у вигляді порядкового числівника *перший*: д-р. *първъ*; пов'язане з д-інд. *pūrvaś* – «передній / попередній / перший». У ц-сл. складних словах *перво-* часто відповідає гр. *ἀρχι* – «першоангел» [2, Т. 3, 122, 235]. Ймовірно, що чергування *пер / пре / пра* указують на найвищу ступінь, втілюють «абсолютне» значення: *пер-ший* → *пер-вісток* → *пер-возваний* → *пре-мудрий / пре-красний* → *пра-дід / пра-баба / пра-щур*. У зв'язку з цим префікс є показником ієрархічності

числа, оскільки визначає найголовніше: «Першим разом, Господнім указом». З *першим* у традиційній культурі асоціюється сила, тому в Східній Македонії (Родопах) перший день кожного місяця присвячувався першому серед хижих тварин – вовку; у південних слов'ян перше яйце від чорної курки вважалось оберегом від хижаків, болгари вірили, що змія, яка першою виповзає на свято Сорока Мучеників, тримає у пащі золотий камінь, за допомогою якого здійснюються бажання [3, 135, 149, 323]. Старший син в українській родині вважався першим після господаря і мав право голосу замість нього на громадських зборах, а після одруження на ведення окремого господарства. У казці про Царівну Жабу стріла старшого сина попадає у двір першого серед людей – князя, після чого він одружується на його дочці.

В обряді важливого значення набуває процес визначення першості, яке набуває обрядових форм, зокрема змагань на фізичну витривалість і кмітливості. Невипадково перший день тижня (неділя) вважається святковим і присвячується сонцю. Перевага старшого / першого над меншим / не-першим «експлуатується» обрядом, використовуючи силу першого як стимул: «На Калініном мосьце стояло трі дзевіци, і ўсе трі сестріци. *Старшая* сестра Сусу Хрісту сорочку умивала, красной лисой корові урокі отговорала» [4, № 805]. В архаїчні часи перша дитина вважалась «від Бога», тому народжувалась «для Бога». Про це свідчить Кирило Туровський в одній зі своїх проповідей: «Отселе не приемлет ад требы, заколаемых отцы младенцев, на смерть почести – преста бо идолослужение и пагубное бесовское насилие» [5, 146], а також невідомий автор, який переказав «Слово Григорія, як перші погани або язичники кланялись ідолам і треби їм клали...»: «*ТАВЕРКАМ ДѢТОРѢЗНЫМ ДДОЛОМЪ ПЕРВЕНЦЪ ЛАКОНЬСКАМ ТРЕБНШНАМ КРО*» [6, Т. 2, с. 23] кров'ю яких мастили ідол Гекати / Мокоші. Зіставлення першого і Божого проявляється в інших обрядових діях. Наприклад, перший / останній снопи не зжинали, а завивали «Велесу на борідку». Заплетені колоски вважались священними, зрізання яких загрожувало каліцтвом женця: «покрутить так, як покручені ці колоски» [7, 74].

Обрядовими могли сприйматися інші дії, наприклад, шлюб з тотемною істотою: «Шла Божа Маці із своїми дочками. *Старша* дочка, которая *із вужем іграла* і буль-вопух разгоняла» [4, № 698]. Напевне, що мова йде про обряди, присвячені культу родючості, оскільки вуж в традиційних віруваннях співвідноситься із семантикою *falos(a)*. Пор. з рос. діал. *уж* – «змія» / *уд* – «чоловічий дітородний орган» [2, Т. 4, 148–150], а також ідіомами *грати весілля* і діал. *догратися* в значенні «завагітніти». На Волині побутовали подібні мотиви – вуж грає із зозулею, як чоловік з дружиною [3, 93].

В інших міфологічних сюжетах *перший* сприймається як просторова / часова константа. Пор. з етимологією *інший*: болг. *ин, ина, упо*, чеськ. *jínu*, д-польськ. *inu, innu*, *ст-сл. iěi* проявляється як *складова *ino* – «один / одне» в похідних, д-р. *иноходьць*, *ст-сл. iěi* – «постійно». Споріднене з лит. *inas* – «дійсний / правильний», д-пруськ *aíns*, лит. *vienas*, лтш. *viēns*. – «один»¹ [2, Т. 2, 134]. У цьому аспекті зіставляється з центром світу, що виокремлюється з просторово-часового загалу: д-р. *одинако* – «однак / зокрема» [9, Т. 2, с. 614].

¹ Міфологічну передісторію числа *один*, його трансцендентну сутність дослідив В. Топоров у статті «Числовий код у замовляннях» [12, 208–210]. Один – завжди виокремлюється. Це те приховане, що постійно знаходиться в латентному стані, але проявляється тоді, коли створюються відповідні умови. Пор. з висловами: «Одна людина сказала», «Що за один?». Роздумуючи над внутрішньою етимологією *один*, вчений зазначає, що один – це не перше, від імені кого ведеться діалог, і не друге, до кого відбувається звернення. Один – це інше, яке необхідне для існування самого діалогу, оскільки про нього постійно говориться – це те, що приходить на зміну старому: **ei-no-s*, д-і. *ena* – пов'язане з д-і. *ina* – «сильний / міцний / могутній / володар»; *inoti* – «примувати». Конкретне ім'я не називається, лише вказується на його існування **(h)ei-*: *(h)*³ – вказівний займенник. Вказування на силу, яка не має імені і не озвучується, лише натякається на її присутність. Інакше кажучи – це перше у третьому, коли відбувається народження нового циклу. Відбулося в дієслові **indh* – «запалювати» (пор. *edh-*), а також негативний контекст, смисловий опозит *хетськ. inan* – «хвороба», д-інд. *enas* – «злочин / гріх / нещастя».

Дух першого, як іншого у процесі розгортання нової якості могло відбитися в поняттях з коренем **ei (*oi)* – «тіти, приводити в рух», **ci* – «червоний / рябий» – акцентуються зорові відчуття, оклик «Ей!». Розуміння В. Топоровим одиниці як іншого, що не є нічим іншим, лише самим собою, збігається з розумінням рахування як процесу динаміки не лише кількісної, але й якісної, де одиниця здатна виокремлювати нове в усіх завершених процесах.

На нашу думку, *інший* має додаткові смислові навантаження. *Інший* – поняття, що відокремлює «те» і «це» (*інший* → той, свій → цей). Покійник не може бути другим, значення якого розповсюджується на живих (друг – другий), але є іншим (*иной* – ознака відокремлення від першого, а не продовження його в якості другого). *Інший* є словом-межею, що має захистити першого від негативного впливу іншого. У зв'язку з цим, *інший* застосовується по відношенню до чужих, як от: *інакодумець*, *іновірець*, *інок* – особа, що не належить миру, тому в д-р. мові *інший* зіставляється з *начебто*: «І велику пакость створиша, *ино* ратии, *ино* свои» [8, Т.1, 1001].

Саме сюди прагне міфічний герой / виконавець замовляння: 1) »На море на окіяне, на острові на *Бояне*, там лежить камінь, на тим камені сидить трі старця»; 2) »На море-лукоморе стаяў дуб, пад тим дубам било трі камні, пад тими камнями сидзело трі жабухи <...> на тим дубу двенаццаць какатоў, на тих какатах двенаццаць арлоў <...> ідзіця, бяриця у гадаў яди»; 3) »Пойду на *Божу гору*, затрублю [з] залізню трубу, зберайтесе, воўки і воўчіці, позамикаю губи і зубі і очі і вуші, щоб не бачили гішніе скотини, (щоб такої-то скотини не чіпали)» [4, №№ 553,659,908]. Пор. з текстом казки «Про Кошця Безсмертного, як його убили Іван Царевич і Булат Молодець»: «Кошій відповідає: «Ніхто ще в світі мою смерть не находив і не найде, ніхто мене не вб'є. А смерть моя на морі-океані, на острові Діяні. На тим острові є дуб, а під тим дубом скриня, а в тій скрині заець, у зайці качка, а в качці яйце, у тому яйці моя смерть». Аналогами вселенського Центру вважалися відокремлені / одиничні важкодоступні місця – гора, острів, скеля, дерево. Звідси семантика назв на зразок: острів Боян, Божа гора, Лукомор'я тощо. Помітною є спроба максимально індивідуалізувати міфологічний центр, виокремивши його із загального ландшафту: «На морі → на океані → на острові на Бояні → лежить камінь»; «На морі-лукомор'ї → стояв дуб → 1) під тим дубом було три камні → під тими каменями сиділо три жабухи → 2) на тому дубі → дванадцять орлів». Номінативне і просторове звуження Центру передбачає його силову концентрацію, можливість швидкого і якісного виконання бажаного.

Важливим фактором, що посилює дію замовляння, є час його виголошення – на сході сонця. Обрядові слова є *першими* в новому часовому періоді, тому можуть символізувати творчий принцип Бога і людини як «її образ і подобу»: 1) «Стань, Госпадзі, да помагі *первим* разом, добрим часом. Я с прозьбаю, а ти, Боже, с помаччу»; 2) «*Первим* разом, Божим указом, вроки на сороки, на ворони»; 3) «*Первим* разком, ліпшим часком прошу Господа. Пособи, Госпадзі, поможи ту болячку вимовляць» [4, №№ 240,266,336]. Мотиви першого / творчого слова зустрічаються в етіологічних міфах, зокрема Біблейських сюжетах: «І сказав Бог: «Хай станеться світло!» І побачив Бог світло, що добре воно <...>. І сказав Бог: «Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою і водою» <...>. І назвав Бог твердь «Небо». І був вечір, і був ранок – день другий» (Буття. 1, 3–9). Значення *першого разу* / слова слід розуміти як перше озвучення буття після «німої» ночі. В залежності від того, що / як сказано вперше, залежить стан буття. Відповідні вірування пов'язані з уявленнями про існування часу, коли людина може впливати на стан речей: «Єсть така мінута, послужна чоловікові. У ту мінуту нілзя нічого худого сказати ні на скотину, ні на чоловіка, тому що у її що скажеш на живого разного роду, те й здійсниться йому» [9, 156]. Повторюючи кілька раз замовляння, а також озвучення його на початку нового часового циклу є спробою потрапити у щасливу «мінуту». Крім цього це стосується обрядових слів, чистоти і правильності виголошення яких має важливе значення. Наприклад, хрипота нареченої чи фальшет півчих під час вінчання можуть бути причиною смерті одного з молодих. Аналогічні наслідки очікують того, в чий оселі зірве голос колядник [10]. Знаковими вважаються на лише слова, але й будь-які звуки, почуті вперше. Мова йде про перший весняний грім. На Поліссі його гуркіт супроводжується обрядами, які «мають забезпечити здоров'я людей і сприятливу погоду протягом майбутнього господарського сезону» [11, 50]. Подібні вірування базуються на емпіричних спостереженнях: після першого грому рослинність починає зеленіти інтенсивніше [7, 171], на поверхню виповзають комахи і плазуни, тому росіяни вважали, що грім «пробуджує змію, яка спить під землею» [3, 336].

Оптимальним способом рахування обрядового часу, який лише опосередковано прив'язаний до часу емпіричного, здійснюється за допомогою слова *раз*. Називання кількості числівником *раз*² вказує на те, що кожна складова обрядового рахування трактується як початок, тобто є ознакою постійної *першості*, що розцінюється як запобіжна дія від циклічності, на яку приречена одиниця. В цьому разі одиниця не просто відтворює себе в наступних непарних числах, а творить, оскільки постійно є першою. Така логіка розгортання *раз* у міфологічних текстах пояснює невизначену його тривалість, про яку зазначає В. То-

² Граматична категорія *раз* залежить від контексту і може бути іменником, числівником і прислівником. Відповідні тенденції указують на його глибоку смислову наповненість, яка розповсюджується на інші частини мови, як кількісний еквівалент його якісному змісту. Пор.: *як-раз* – «порівняння з разом»; *раз-у-раз* – «повторення разу»; *раз-ком* – «поеднання різного в єдине ціле в часі простору»; *зараз* – «негайно»; *вразити* – «вцілити / перемогти». Протиставляється *різ*-ному як принципу роз'єднання, асинхронності, асиметричності *по-різнь* – «окремо».

поров: «Інший тип квантування часу здійснюється словом *раз*. Воно безперечно членує час <...> тривалість цього *раз* величина відносна, у замовляннях не піддається будь-якій надійній хронометризації» [12, 206]. Замовляння дійсно часто промовляється тричі. З першого погляду – це завершений цикл, з іншого – три рази тут завжди є першими, що забезпечує ідентичність і смислову однаковість кожного промовляння. Аналогічну семантику має і потрійне плювання. Сприйняття потрійності тут розуміється не як завершеність, а як резервна можливість постійного розгортання (коли *раз*, то значить *перший*) до безкінечності числового ряду, тобто відбувається безперестанний захист шляхом утворення циклічних потрійностей. У такому сприйнятті *разового* рахування до життя викликається опозит, про який згадувалося вище, а саме рахування-розгортання (циклічність), рахування-поєднання.

Текстова семантика першого виходить за межі суто числівникового значення, оскільки є не лише початком відліку, а вершиною ієрархії форми. Коли нуль (ніщо) позначає латентний стан буття, то один є його зародком, втіленням найпершого / найпотужнішого. В зв'язку з цим один асоціюється з *першими людьми* – міфологічними пращурами. Звернення до одиниці («перших» часів) нагадує обрядове «марення» або розмиті під впливом часу згадки про культові шлюби з тотемними істотами і людські жертвоприношення. В семантичному плані одиниця передбачає потенційне розгортання, поступово проявляючись у наступних числах, тому виступає символом творчого принципу Бога (гр. *ἀρχή* – «першоангел»), зіставляється з дітородним чоловічим органом (д-лат. *oīnos* – «їїнус»), постійністю і стабільністю буття (*ст-сл. ієїї* – «*постійно*»).

Висновки. В міфологічних віруваннях українців *перше* виокремлює одиничне, концентрує увагу, замикаючи її на собі, тому вважається найпотужнішим / тим, що належить Богу – його Творцю. Перше створене вищими силами і не залежить від людини, тому позначає «Силу Господню» (перший зіставляється з ц-сл. *пря* – «міць»). Це продовження божественної еманції, де перше – матеріалізоване духовне. Однак перше не є Творцем, але асоціюється з пращуrom, родоначальником. Разом з тим, перше не може існувати самостійно, оскільки матеріальне завжди прагне до продовження і реалізації. Перше перебуває лише в стані перманентної статичності, прагне до динаміки й розвитку, яка проявляється у подальшому рахуванні.

Список використаної літератури

1. Валенцова М. М. Первый в славянской традиционной культуре / М. М. Валенцова // Признаковое пространство культуры. – М., 2002. – С. 192–208; Бессонов И. А. Числовые моделирующие системы в мифоритуальных практиках, фольклорных и литературных текстах [Електронний ресурс] / И. А. Бессонов. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/Bessonov04.htm>.
2. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1: А–Д. – 1986. – 576 с.; Т. 2: Е–Муж. – 1986. – 672 с.; Т. 3: Муза–Сят. – 1987. – 832 с.; Т. 4: Т–Ящур. – 1987. – 864 с.
3. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
4. Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. : Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М. : Индрик, 2003. – 752 с.
5. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 784 с.
6. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси : в 2 т. – М. : Индрик, 2000. – Т. 1. – 376 с.; Т. 2: Древне-русские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе. – 308 с. – Репринтное издание 1913 и 1916 гг.
7. Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии / А. Н. Афанасьев ; [сост. подготовка текста, ст., коммент. А. Л. Топоркова]. – М. : Индрик, 1996. – 640 с.
8. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук : в 3 т. – С.Пб. : Тип. Императорской академии наук, 1893–1903. – Т. 1. – 1893. – 1420 [49] с.; Т. 2. – 1895. – 1803 с.; Т. 3. – 1903. – 1683 с.; Дополнения. – 1912. – 272 [13] с.
9. Гнатюк В. Знадоба до української демонології / В. Гнатюк // Наукове товариство ім. Шевченка. Етнографічна комісія. Етнографічний збірник. – Т. 33. – Л. : Наукове товариство ім. Шевченка, 1912. – Т. 2, вип. 1. – 237 с.
10. Агапкина Т. А. Вещь, образ, символ: колокола и колокольный звон в традиционной культуре славян / Т. А. Агапкина // Мир звучащий и молчащий. Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян. – М., 1999. – С. 210–282.
11. Толстой Н. И. Заметки по славянскому язычеству. 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье / Н. И. Толстой, С. М. Толстой // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982. – С. 49–83.
12. Топоров В. Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л. Н. Майкова «Великорусские заклинания») / В. Н. Топоров // Заговорный текст. Генезис и структура. – М., 2005. – С. 194–246.

Одержано редакцією 3.12.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. Темченко А.И. Семантика счёта: концепт «первый» в мифологических представлениях украинцев (на материале заговоров). В статье рассмотрены отдельные аспекты мифологии счёта, соотносимого с его началом. В отличие от остальных мифологических текстов в заговорах считаются невидимые объекты (телесные органы), что служит способом магического упорядочивания и правильного размещения. В этом аспекте знаковым выступает концепт «первый», который возглавляет мифологическую иерархию числа, поэтому символизирует силу. С понятием первого соотносятся пространственные, временные и социальные парадигмы, а также статусные персонажи языческого пантеона и христианские святые.

Ключевые слова: мифология, семантика, заговор, число.

Summary. Temchenko A. Semantic of numeration: concept «pershyi»/«first» in mythological opinions of Ukrainians (on materials of healing spells). The article deals with analysis of some aspects of mythology of counting. The author pays his attention to such mythical texts as spells include invisible objects or physical bodies that serve as a method of regulation and correction order. The author accents on the conception of the «first», that is on the head of mythical hierarchy of numbers. The «first» is also a symbol of power, influence. The meaning of the «first» is often compared with temporary, space and social paradigms and with persons of consequence of pagan pantheon and Christian saints. The symbolic of the «first» as the most powerful is often used with numerous the «one». The using of the structural form of the «first» means permanent renovation of counting. The semantic meaning of the first in this case has a broad numerous meaning because the «first» is not only the starting point. The author comes to the conclusion that first is also a top of mythical meanings. The mythic symbol of the first means something that is created by higher powers. But the «first» is not Creator but the first is associated with ancestor, forefather.

Key words: mythology, semantic, healing spells, number.

УДК 94(492)“15”

С. А. Ковбасюк

РЕФОРМАЦІЯ І ПОПУЛЯРНА КУЛЬТУРА: РЕФОРМА ПОПУЛЯРНОЇ ПРОПОВІДІ ТА НАРОДНИХ СВЯТКУВАНЬ У НІДЕРЛАНДАХ XVI ст.

У статті проаналізовано причини, шляхи і методи реформи двох складових популярної культури в Нідерландах XVI ст.: популярної проповіді та народних святкувань. Було зроблено спробу прослідкувати перебіг реформи від перших «проектів» гуманістів до практик реформаторів та, згодом, законодавчого оформлення реформи.

Ключові слова: Реформація, популярна культура, Гуманізм, популярна проповідь, народні святкування.

Постановка проблеми. Дві великі кризи, які пережили Нідерланди в XVI ст. – криза релігійна, що розпочалась із поширенням реформаційних ідей на теренах країни та криза політична, спричинена зростаючим невдоволенням методами управління Габсбурзької монархії, і яка зрештою вилилась в національно-визвольну боротьбу Нідерландів (1568–1648), не могли не позначитись на популярній культурі та ставленні до неї різних прошарків суспільства. Нові суспільно-політичні та релігійні умови, створені в умовах кризи, були свідченням і значних світоглядних змін, а звідси – й необхідності перегляду всієї культурної парадигми. В даній статті ми зосередимось саме на аналізі систематичних намагань деяких освічених кіл нідерландського суспільства, спрямованих на зміну цінностей і світогляду решти населення, задля їх «виправлення» або «поліпшення» [1, 221]. Ці намагання відомий англійський культуролог та історик П. Берк запропонував називати «реформою популярної культури», наголошуючи при цьому на неоднорідності даного «реформаторського» руху в різних країнах, що, тим не менш, не заважає бачити реформу популярної культури як певну цілісність [1, 221–222].

Ми зупинимось лише на двох аспектах реформи популярної культури в Нідерландах: «реформі» популярної проповіді та реформуванні народних свят, розпочаті гуманістами та продовжені діями Реформації, та, зрештою державою. Ці два аспекти були вибрані нами

не випадково, адже в основі бажання їх реформувати лежав один і той же імпульс, яким керувалися освічені кола нідерландського суспільства: відокремити профанне від святого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо таким наслідком Реформації, як іконоборський рух та боротьба проти використання в релігійних практиках реліквій та мощів присвячена значна кількість наукових досліджень [2; 3], то ні популярна проповідь, ні реформування свят ще не ставали предметами спеціальних досліджень. До аналізу окремих аспектів цих проявів реформи популярної культури зверталися такі вчені як П. Берк [1], Г. Ремер [4], Г. Де Бона [5], Г. Вейт [6].

Мета даної роботи полягає в комплексному дослідженні шляхів і методів реформування популярної проповіді та народних свят від «проектів» реформи, запропонованими у своїх літературних творах «християнськими» гуманістами, до риторики та практик реформаторів, спрямованих проти вищезгаданих проявів популярної культури в ранньомодерних Нідерландах. Також ми спробуємо провести паралелі з аналогічними процесами, що мали місце в інших країнах Європи, зокрема в Німеччина та Франції, де Реформація набула значного поширення, і з якими у Нідерландів були тісні культурні та політичні зв'язки.

Виклад основного матеріалу. Одними з перших про необхідність змін в сучасних їм популярних практиках висловились гуманісти. Низка явищ популярної культури, що стали частиною релігійного життя, були засуджені як «язичницькі звичаї» та як прояв Глупоти вже в кінці XV ст. німецьким гуманістом С. Брантом в «Кораблі дурнів» [7, 96–100, 204–205]. Однак найбільш послідовно з «язичницькими звичаями» в релігійних практиках боровся найбільш відомий та впливовий з нідерландських гуманістів Еразм Роттердамський (1469–1536). Прагнучи повернення до ранньохристиянської чистоти в релігії, Еразм не зупинився лише на очищенні Святого Письма від перекладацьких помилок св. Ієроніма, але й приклав усі зусилля до «очищення» літургійних практик. Саме тому гуманіст звернувся до критики популярної проповіді, як форми її викладу, так і змісту. В «Похвалі Глупоти» (1509) Еразм так описує проповідників: «Який комедіант або майданний крикун зможе зрівнятися з ними, коли вони просторікують з кафедри, сміхотворно наслідуючи прийомам та манері давніх риторів? Боже безсмертний, як вони жестикулюють, як вони вправно підвищують голос, як пускають трелі, як маніряться, як кривляються, як завивають на різні лади!» [8, 123].

В іншому своєму творі «Ecclesiastae» (1535) Еразм знову наголошує, що добрий проповідник має впливати на своїх парафіян не надмірними кривляннями та блюзнірським жестикулюванням, але головним чином словами, і навіть не стільки словами, скільки справами («non immodica distorione vultus, non scurrili corporis gesticulatione, sed potissimum verbis, nec tam verbis, quam rebus») [9, 478]. Мішенню для нападок Еразма стало не тільки «ораторські прийоми» проповідників, але і зміст самої проповіді. Ще в «Похвалі Глупоти» гуманіст зауважує, що «послухавши всі ці проповіді, хочеться присягнути, що їх автори навчались своєму мистецтву у майданних балакунів, хоча до останніх їм все-таки далеко» [8, 127]. Еразм звинувачував таких народних проповідників, що «почавши бесіду про піст, вони перераховують дванадцять знаків Зодіаку, а розмірковуючи про віру, починають розповідати про квадратуру кола» [8, 124], змішуючи в такий спосіб світське наукове або псевдонаукове знання з питаннями духовності та релігійності.

Не меншого осуду від гуманіста дістали прийоми, які використовували проповідники, щоби змусити своїх парафіян плакати чи сміятися під час проповіді виключно заради самого драматичного ефекту. Так, Еразм наводить приклад проповідника Роберта з Лечче, який під час банкету хвалився, що зможе своєю проповіддю змусити своїх парафіян заплакати тоді, коли йому заманеться [9, 471]. На що один з гостей підняв Роберта на сміх, запевнивши, що той зможе довести до сліз хіба найдурніших жінок чи малих дітей, проповідник запропонував гостю побитися об заклад, що доведе того до сліз під час своєї наступної проповіді. Наступного дня під час проповіді Роберт почав скликувати від імені Бога: «О серце, більш тверде за залізо, о серце більш тверде за діамант! Залізо плавиться від вогню, діамант пом'якшується кров'ю цапа: а я, що я маю зробити, бо не можу тебе пом'якшити настільки, щоби ти пролив хоч одну сльозинку!» («O cor plus quam ferreum, o cor adamante durius, ferum igni liquescit, adamas sanguine hircino vincitur, ego cum nihil non faciam, non possum ex te vel unam extundere lacrymulam!») [9, 471]. Він повторював цю фразу багато разів, підвищуючи голос, і в такий спосіб довів усіх парафіян до сліз, включаючи того чоловіка, з яким

побився об заклад. Побачивши, що той плаче, Роберт скрикнув «Я виграв!», а його парафіяни були впевнені, що той продовжує говорити від імені Бога, якому таки вдалося пом'якшити їх серця [9, 471].

Те, що подібні випадки у XVI ст. були поширеним явищем, говорить той факт, що не лише Еразм засуджував таку блюзнірську театральність. Французький гуманіст та типограф Анрі Етьєн II (1528–1598), палкий прихильник Еразма та його «Мистецтва проповіді», в своєму творі «Апологія Геродота» (1566), який він видав після багатолітніх подорожей Європою – Італією, Нідерландами, Англією [10, 56], також звертається до критики популярної проповіді та проповідників. Етьєн був кальвіністом-неофітом, що додавало його полеміці більшої гостроти, ніж це було у Еразма. Окрім звинувачень у викривленні і неправильному тлумаченні Святого Письма, типового явища для кальвініста щодо католиків, Анрі Етьєн гостро критикує практику вживання *exempla* – «прикладів», тобто коротких розповідей, що приймалися за істинні та призначалися до включення в промову, і, як правило, в проповідь з метою дати слухачам спасенний урок [11, 302]. Зазвичай в такому «прикладі» стається певне чудо, а саме: за словами відомого російського історика та культуролога А. Гуревича, який присвятив одну із своїх праць дослідженню *exempla*, завдяки «прикладу» відбувається «вторгнення сил іншого світу – добрих чи злих – у світ людей, які порушують хід людського часу та викидають їх (героїв «прикладу» – С. К.) із рутини повсякдення» [11, 303]. Ці «приклади» є свідченням народної релігійності, повсякденних практик та побутової свідомості.

Звернемо увагу на той факт, що для гуманістів і, особливо, для реформаторів народна релігійність дорівнювала «папським забобонам» [12, 130], і, звідси – язичництву, якому немає місця в християнському суспільстві і яке має бути викорінено. Саме тому Анрі Етьєн вдається до розлогої критики одного із найстаріших звичаїв у складенні проповідей – проти додавання в них *exempla*, які він називає «казками, легендами та іншою поганню, якою [проповідники] починають свої настанови та проповіді» («Des contes qu'on prenoit es legends, et d'autres telles drogues dont aussi estoient farcis leurs preches ou sermons») [13, 193]. Збірником таких казок Етьєн називає і відому «Золоту легенду» Якоба Вораргінського [13, 193], і «Про подібність між св. Франциском та Ісусом Христом» («Des conformitez de S. Francois avec Jesus Christ»), в якій, як іронічно зауважує Етьєн, «воскресіння мертвих було справою настільки ж звичною для учнів св. Франциска, як випити келих вина» [13, 202].

Проте не тільки гуманісти та реформатори вдавалися до засудження низки елементів популярної проповіді. Ще в 1516 році під час 11 сесії П'ятого Латеранського собору наголошувалось на тому, що проповідник має відкинути небіблійний матеріал, усілякі історії про чудесні зіцлення тощо, проповідуючи виключно Євангеліє для спасіння своїх парафіян, уникаючи «усіляких страхів, погроз та інших поганих речей, які нібито мають статися» [14], бо коли «ці проповідники розповсюджують таку суміш з оман та помилкових думок, що ґрунтуються на неправдивих свідченнях та сумнівних чудесах, парафії віддаляються їхніми проповідями від вчення та заповідей Католицької церкви» [14].

Ті ж настрої панували в Церкві і перед самим Тридентським собором. Так, Джан Маттео Джиберті (1495–1543), єпископ Верони, один із найпалкіших прибічників внутрішньої реформи Католицької церкви, засуджував проповідників, які «розповідають нісенітницю та бабські казки у блазенському стилі, примушуючи парафіян реготати» [1, 225].

Підводячи попередні підсумки, зазначимо, що рух за реформу популярної проповіді, розпочатий гуманістами, був підтриманий як в католицькому, так і в реформаторському таборі, не дивлячись на різність їх мотивів: якщо Католицька церква прагнула внутрішніми реформами повернути чистоту католицьких релігійних практик, то протестанти бажали очистити віру від «папських забобонів», до яких вони відносили як вчення Католицької церкви, так і залишки «язичництва», які були неодмінними елементами популярної релігійності.

Не менш важливим етапом реформи популярної культури стало реформування народних святкувань, що, як і у випадку з популярною проповіддю, почалося із закидів гуманістів. Хуан Луїс Вівес (1492–1540), нідерландський гуманіст іспанського походження, в книзі «Настанови жінці-християнці» (1523) пише так: «Якщо говорити про святкові дні, урочистості та бенкети, то я не знаю які настанови давати християнам щодо цих звичаїв, гірших за поганські» [15, 136].

Найбільшого осуду з боку гуманістів зазнавали кermеси – річниці присвячення церкви певному святому. Як і більшість релігійних свят, кermеси на початку XVI ст. перетворилися на напівсвітські святкування, ставши скоріш приводом до гулянь, пиятики та інших надмірностей [16, 98]. Еразм Роттердамський в діалозі «Вбогі багаті» дає опис святкування кermеси св. Антонія: «Завтра все село заgrimить бенкетами, танцями, іграми, суперечками, бійками... Так у давні часи шанували свого Вакха язичники» – підсумовує гуманіст [17, 244].

Негативні настрої гуманістів щодо подібних популярних святкувань поділяли й художники. Невипадково, що саме із середини XVI ст. нідерландські майстри неодноразово звертаються до зображень свят, зокрема кermес, відтворюючи усі види народного «дозвілля» у ці дні: сутички, надмірність у споживанні їжі та алкоголю, танці, театральні вистави тощо (див. картини П. Бальтена «Клухт про фальшиву воду», П. Брейгеля Старшого «Кermеса на день св. Георгія», «Вино на день св. Мартіна»). «Селянам подобаються такі свята, коли вони танцюють, стрибають та напиваються як тварини» («Die boeren verblyen in sulken feesten / Te dansen, springhen en droncken als beesten») – підсумовує Ф. Хогенберг у вірші під гравюрою «Хобокенська кermеса» за рисунком П. Брейгеля Старшого.

Те, що критика гуманістів та близьких до них художніх кіл була небезпідставною, засвідчують багаторазові спроби центральної влади – Габсбургів – обмежити проведення кermес. Так, у 1531 р. своїм наказом Карл V спробував обмежити проведення кermес лише одним днем – безуспішно [18, 170]. Його спадкоємець – Філіп II – також зробив свій вклад у справу реформи популярної культури. Наказом від 2 вересня 1588 р. Філіп встановив, що кermеси мають проходити в один і той же день по всьому графству [18, 170–171].

Що ж до реформаторів, то їх зусилля в тій самій справі реформи популярних святкувань, як кermес, так і карнавалів, також заслуговують уваги. Ще в 1521 р. в памфлеті «До християнського дворянства німецької нації» М. Лютер (1483–1546) писав, що «Треба було б повністю скасувати чи, в крайньому випадку, скоротити ювілейні роки, свята на честь святих та заупокійні меси, адже, як ми бачимо, їх перетворили на глузування та святкують виключно заради грошей, переїдання та пиятик» [19, 53]. Трохи далі Лютер знову розвиває ту ж саму думку: «Нехай будуть скасовані усі свята, окрім неділі. Якщо ж забажають зберегти свято Богородиці чи Великих Святих, нехай перенесуть їх всі на неділю чи ж святкують лише вранці, під час меси; а потім нехай весь день буде робочим днем. Підставою для цього є те, що [свято] супроводжують пиятики, [азартні] ігри, гультюство та усілякі гріхи; внаслідок чого ми більше гніваємо Бога в Святі Дні, ніж у будні» [19, 55–56].

Інший німецький реформатор та гуманіст Томас Наогеорг (1508–1563) присвятив один із розділів своєї книги «Папістське королівство» («Regnum Papisticum», 1553) розвінчання усіх свят католицького церковного календаря як «ідолопоклонницьких та язичницьких» [12, 130]. Так, про розваги карнавального часу він відгукується наступним чином: «Коли ж настає приємний час Масляної / Та наближаються вже жорстокі дні Посту / І старі, і молоді стають настільки ж навіженими, як і гості на бенкеті Бахуса... Все дозволено та до всього вдаються, не проходячи повз ніякої насолоди... А головує той, хто зможе вигадати найдурніші ігри» [12, 137–138].

Реформатори не обмежувались виключно нарративним засудженням популярних святкувань. Андреас Осіандер (1498–1552), який був проповідником в Нюрнберзі та активно впроваджував там ідеї Реформації, домігся скасування проведення там карнавалу – традиційного для Нюрнберга «Schembartlauf» з 1525: ця заборона тривала до 1539 р. [20, 19]. Коли 1539 р. міська Рада знову дозволила провести «Schembartlauf», святкування закінчилось нападом на дім Осіандера, якому містяни прагнули помститися за заборону гулянь, що, в свою чергу, призвело до остаточної заборони проведення Карнавалу в Нюрнберзі [21, 237–240].

Стрімке поширення ідей Реформації в Нідерландах та, врешті, перетворення протестантизму на «офіційну» релігію щойно утвореної Республіки Об'єднаних Провінцій Нідерландів (1581 р.) визначило наперед вектор державної політики в щодо популярної культури, та, зокрема, народних святкувань. Доккумський синод 1591 р. засудив «скликання молодих людей за допомогою дзвонів, спорудження «травневих дерев», розвішування на них гірлянд, спів плотських пісень і водіння хороводів» [22, 58]. Перелік заборон був доповнений вже на Девентерському Синоді 1602 р., коли постановили заборонити: «вистави на Масляну, «травневі дерева», «танці з мечами», змагання лучників на свято Трійці чи в не-

ділю, приготування гусей [23, 158–159] та інші язичницькі звичаї, через які процвітає пияцтво та інші гріхи» («vastenavontspelen, meibieren, sweertdansen, papegoischeten op Pinxsterdagen offte Sondagen, gansetrecken ende diergelijke ijdelheiden, die tot dronckenschap ende andere sonden gedijen») [22, 258].

Таким чином можна говорити, що, рух за реформування популярних свят, який почався із закликів гуманістів та реформаторів, отримав і законодавче оформлення, як в католицьких Нідерландах (зусиллями Карла V та його сина Філіпа II), так і в протестантській Республіці Об'єднаних Провінцій.

Висновки. Реформа популярної культури в Нідерландах, започаткована на початку XVI ст., торкалася багатьох елементів народного життя та світобачення. Гуманісти, реформатори та діячі Контрреформації виступали за «очищення» популярної проповіді від ехемпля, від розповідей про чудеса, від гримас та жестикулювання проповідників, які намагались викликати у своїх парафіян сміх чи сльози, замість того, щоби обмежитись проповідуванням Євангелія в стриманій манері. Так само інтелектуали, реформатори і навіть державні діячі і той же час намагались заборонити та викоринити надмірності народних святкувань та пов'язані з ними традиції, що трактувалися і католиками, і реформаторами як «язичницькі». Наслідки всіх цих зусиль, тим не менш, стали очевидними в Нідерландах та інших європейських країнах лише в XVII–XVIII ст. в епоху Просвітництва та, за виразом Р. Мюшмбле, «репресії популярної культури».

Список використаної літератури

1. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / П. Берк. – К. : УІЦКД, 2001. – 376 с.
2. Deyon S. Les casseurs de l'ete 1566. L'iconoclasme dans le Nord / S. Deyon, A. Lottin. – Lille : Presses Universitaires de Septentrion, 2013. – 298 p.
3. Wandel L. P. Voracious Idols & Violent Hands. Iconoclasm in Reformation Zurich, Strasbourg and Basel / L. P. Wandel. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 210 p.
4. Remer G. Humanism and the Rhetoric of Toleration / G. Remer. – University Park : Pennsylvania State University Press, 1996. – 318 p.
5. De Bona G. Fulfilled in Our Hearing : History and Method of Christian Preaching / G. De Bona. – Costa Mesa : Paulist Press, 2005. – 228 p.
6. Waite G. K. Reformers on Stage. Popular Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515–1556 / G. K. Waite. – Toronto : University of Toronto Press, 2000. – 368 p.
7. Brant S. The Ship of Fools / S. Brant. – New York : Dover Publications, Inc., 1944. – 410 p.
8. Роттердамский Э. Похвала Глупости / Э. Роттердамский. – М. : Эксмо, 2007. – 640 с.
9. Erasmus Roterodami. Ecclesiastae: sive de ratione concionandi. Libri Quatuor. – Lipsia : Libraria Weidmannia, 1820. – 746 p.
10. The Rushton M. Dorman. Library sale catalogue (1886) : The Study of the Dispersal of a Nineteenth-Century American Private Library. – Edwin Mellen Pr., 2001. – Vol. I. – 496 p.
11. Гуревич А. Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы / А. Я. Гуревич. – С.Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007. – 544 с.
12. Naogeorgus T. Regnum Papisticum / T. Naogeorgus. – Basel, 1553. – 303 p.
13. Estienne H. Apologie pour Herodote / H. Estienne. – Paris : Isidore Liseux, Editeur, 1879. – Т. II. – 503 p.
14. Fifth Lateran Council 1512–1517 A. D. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.papalencyclicals.net/Councils/ecum18.htm>.
15. Vives J. L. The education of a Christian woman: a sixteenth-century manual / J. L. Vives. – Chicago : The University of Chicago Press, 2000. – 343 p.
16. Stridbeck C. G. Combat between Carnival and Lent by Pieter Bruegel the Elder : An Allegorical Picture of the Sixteenth century / C. G. Stridbeck // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1956. – Vol. 19, No. 1/2. – P. 96–109.
17. Роттердамский Э. Разговоры запросто / Э. Роттердамский. – М. : Художественная лит., 1969. – 703 с.
18. Muchembled R. Culture populaire et culture des elites dans la France moderne (XVe – XVIIIe siecle) / R. Muchembled. – Paris : Flammarion, 1978. – 402 p.
19. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520–1526 гг. / М. Лютер. – Х. : Око, 1994. – 352 с.
20. Kinser S. Presentation and Representation : Carnival at Nuremberg, 1450–1550 / S. Kinser // Representations. – 1986. – № 13. – P. 101–141.
21. Roller H. U. Der Nurnberger Schembartlauf. Studien zum Fest – und Maskenwesen des spaten Mittelalters / H. U. Roller. – Volksleben, Bd. 11. – Tübingen 1965. – 263 s.
22. Reitsma J. Acta der provinciale en particuliere synoden (1608) / J. Reitsma. – Groningen : J. B. Walters, 1898. – 446 p.
23. Традиція приготування гусей на день св. Мартіна до цього вже засуджувалась Т. Наогеоргом в «Папістському королівстві» [12].

Одержано редакцією 10.11.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Ковбасюк С.А. Реформация и популярная культура: реформа популярной проповеди и народных празднеств в Нидерландах XVI в.* В статье проанализированы причины, пути и методы реформы двух составляющих популярной культуры Нидерландов XVI в.: популярной проповеди и народных празднеств. Была совершена попытка проследить ход реформы от первых «проектов» гуманистов до практик реформаторов и, впоследствии, законодательного оформления реформы.

Ключевые слова: Реформация, популярная культура, Гуманизм, популярная проповедь, народные праздники.

Summary. *Kovbasiuk S. The Reform and the Popular Culture: the reform of the popular preaching and popular festivities in the 16th century Netherlands.* Transformation of social, political and religious environment taking place in 16th century in the Netherlands facilitated profound changes in the cultural paradigm established in the Dutch society. These changes were epitomized by the initiatives undertaken by the intellectual strata of the Dutch society, who aspired to «refine» the popular culture by the means of transformation or elimination of some of its components. In historiography this so called «refinement» is commonly referred to as «the Reform of Popular Culture». It originated in the works of humanists and was appended and extended in the practices and narratives created by the reformers and apologists of the Counter-Reformation. This article focuses two aspects of the Reform of Popular Culture: reforms in popular sermons and festivities. Humanists, reformers and adherents of the Counter-Reformation argued that popular preaching should be refined from exempla, tales of miracles, exuberant grimaces and body language designed mainly to provoke tears and laughter rather than to preach virtues of the Gospel in humility. In the same manner, intellectuals, reformers and even public leaders aspired to proscribe and root out excesses of public festivities and related traditions decried both by the Catholics and reformers as «pagan». However, the outcome of these endeavours had become noticeable in the Netherlands and the other European countries only in the age of Enlightenment and «Repression of the Popular Culture».

Key words: the Reform, popular culture, Humanism, popular preaching, popular festivities.

УДК 94(477)“15/16”+055.2

A. A. Kotichenko

MYKOLA KYSIL: PERSONALITY ASPECT OF THE HISTORICAL PORTRAIT OF THE HEAD OF CHERKASY COUNTY

Анотація. *Котиченко А.А. Микола Кисіль: історичний портрет черкаського старости.* Стаття присвячена біографічній довідці та частково діяльності колоритної постаті Черкаського старости та брата відомого Брацлавського воєводи Адама Киселя – Миколи, який обіймав посаду упродовж 1649–1651 рр. Біографічні відомості про шляхтича доповнені уривчастою інформацією про його посадові повноваження та діяльність. Крім того акцентовано на особистих якостях «сарматського характеру» вдачі Миколи Григоровича.

Ключові слова: староста, шляхта, Микола Кисіль, Річ Посполита, Черкаське староство.

The problem of the paper. In order to develop understanding of the diversity of human life and historical science, social historians and scientists require research on a wide range of outstanding personalities, their lives and relations. One of such aspects is a regional or local history. Regional history is a method where scientists learn about the history or some aspects of various countries or territories during the same time span and then compare the common aspects.

The topicality of the research. The lack of wise and talented statesmen always was important for modern Ukrainian state, but especially actual is for nowadays. One of such outstanding but unknown in modern Ukraine personalities is the personality of Mykola Kysil who was the head of Cherkasy county and the brother of famous Adam Kysil. The actuality of the article is also stipulated by the lack of Ukrainian regional (local) research on the Mykola Kysil. His influential posts and reputation made a unique individual who most poignantly faced the dilemma posed by relations between Poland and Ukraine.

The purpose of the article is to make an attempt to represent and illustrate the personality of Mykola Kysil and to reconstruct his political and diplomatic career. The original impulse of the work is

stipulated by Vyacheslav Lypynskyy who insisted on the important the role of the political culture of Ruthenian nobility.

Historiography of the paper is represented by the fragmentary extracts from works of such scientists as Orest Nowytskyi, Frank Sysyn and Natalia Yakovenko [1–3]. The historians paid their attention to the Adam Kysil who was more famous than Mykola and left more evidence about his life. But we will use this works as highlighter of that epoch. Mentioned authors focused on the Kysil's biography across his public career and diplomatic activity. Evidence on Kysil's family sometimes is untruthful. For example, Soviet historiography described him as a Ukrainian magnate, symphaizer with Poland. The mentioned conception was also based on the thesis that Ukrainian and Polish scientists falsify historical facts, because they characterized Mykola Kysil as a defender of Orthodox and remained silent on his treasonous activity.

Restatement. In the seventeenth century Mykola Kysil was the only representative of the Orthodox gentry and became a senator in the Rzecz Pospolita. Religion was a significant value of that time. For Mykola it was also a personal problem of choice between Orthodox faith and Catholicism. The great mission of the Volhynian magnate was also to resolve the painful problem of religious disputes between Orthodox and Greek Catholic believers. Later, during the Cossack and peasant uprisings, he shouldered the heavier burden, negotiating between the Polish King Jan Kazimierz and Hetman Bohdan Khmelnytsky. The destinies of Ukraine and Poland, and the course of history in general, depended on the judicious steps taken by Adam Kysil and his assistant – Mykola. Soon the diplomatic mission of these Ukrainian noble titans trod a fine line between two warring sides [4].

Mykola Kysil was born in a family of Volhynian noblemen, who owned the village of Nyzkynychi. He was an educated man of his epoch, because he studied in the one of the most prestigious educational institutions – Zamostia Academy. The institution of higher education founded in 1595 by Jan Zamoyski, chancellor of the Kingdom of Poland that was located in Zamostia. The academy was operated by Jesuits, but initially it had a secular program of studies. Talented scholars were recruited to the school, and for many years it was the best educational institution of its kind in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Seven chairs of study were established there: civil law, Polish law, moral philosophy, physics and medicine, logic and metaphysics, mathematics, and rhetoric. Additional courses included readings from the authors of antiquity, beginner's rhetoric, syntax, grammar, and orthography. The study of Latin, Greek, and Polish was compulsory. In addition to Poles, Lithuanians, Prussians, Livonians, many Ukrainians, especially noblemen (both Catholic and Orthodox) studied at the academy and later became prominent church or cultural leaders. The famous Ukrainian graduates of the academy were Sylvestr Kosiv, Isaia Kozlovsky-Trofymovych and Kasiian Sakovych.

The academy gave Mykola prestigious education. His command of several foreign languages, good knowledge of history, and oratorical skills later helped him in his career.

Diplomatic skills and desire to serve and protect Motherland were realized in the following Mykola's steps. After completing his schooling Mykola and his brother Adam entered the military service, which lasted one decade.

As a brave officer, he fought in many battles and proved himself in the Battle of Khotyn. But the tragic death of his father changed the life of the young officer, and he returned home to his native Nyzkynychi.

Two brothers, highly educated noblemen, Adam and Mykola Kysil were representatives of the population of Volyn in the Legislative Sejms in Luts'k and Zhytomyr. In 1630 the gentry of the Volhynian province entrusted them with the protection of their interests in the General Polish Sejm.

From that moments two noble brothers became the defenders and diplomats of the Orthodoxy and Ukrainian population. They authored projects which presented to the Polish King Wladyslaw IV together with the Orthodox envoys Lavrentiy Drevynsky and Mykhailo Kropyvnytsky. They also were the representatives of the Ukrainian Uniate Church. These preferences gave the noble family of Kysil's an opportunity to represent Ukrainian nobility and to protect their interests.

Unfortunately we cannot definite some scientists who completely researched the personality of Mykola. But some fragmentary documents marked that the king Jan Kazymir gave him a special deed or permission for Adam to present, «to give» Cherkassy county to his brother Mykola.

On the 4th of September 1649 Mykola Kysil the official head of Cherkassy county. In the special letter special qualities of Mykola were admitted. It was repeatedly noted that Mykola was «the knight of merit», «courageous», «brave and noble knight who spent his youth serving the Motherland».

It was noted that before that time the owner of Cherkassy county was Adam Kysil wrote a special letter to Johann Casimir on 19th of January 1649, where he described his brother not only as the

descendant of a famous family, but like «the man of brave deeds, virtues and merits» [1, 320–321]. This Adam's act was brightly commented by Shimon Staropolski: «Nobility of spirit outshines the nobility of origin, because the nobility should be assessed not on the basis of the glory of the ancestors, but on the basis of their own thoughts and actions» [5, 125].

Mykola Kysil supported his famous brother, helped him to negotiate with Cossacks and king. For example, in 1626 brothers Mykola and Adam took part in the battle with the Swedes, where Mykola got a severe wound in the head. Mykola also participated in suppressing of the Pavlyuk's uprising. Diplomatic functions as an ambassador Mykola played in 1638. He was also a representative on the 10th February of 1649 with brother at the presentation of the Royal trappings of power, and on February 12th, acted as a messenger, a representative of Adam in negotiations with Zachariy Czetwertynski [6, 214–216]. The diplomatic mission was appreciated at its true value by Semeriy Miaskowski who knew Mykola and noted few facts about him to his diary [7, 152]. The diplomatic activity gave him the opportunity to be elected leader at the diet of Chernihiv province 1650, [1, 57].

Mykola's professional competence is beyond any doubt. Firstly because of the education that he and his brother got in Academy, which was noted by the democratic composition of students and preparation to public service. Secondly, acquaintance with Tomas Zamoyski gave him a great professional perspective to create diplomatic career [8, 299]. Adam studied at the Academy almost in the same years as the son of its owner – Tomas Zamoyski. Natalia Yakovenko admits that Adam had graduated from the Academy the before 1617, while Tomas before 1614. Probably friendship and patronage of the father Jan Zamoyski had an impact on the political career of the both brother [3].

As a special assistant Mykola Kysil helped his brother performing on 10th of March. That time he arrived at Warsaw together with Jan Smiarowski to negotiate with Cossacks. Actually, his mission during his whole life was his talent of the diplomatic finding compromises and common interests. The king and the Chancellor granted the Hetman's request that «the Commonwealth did not die through an internal war» and Mykola Kysil was sent to notify the Cossack Hetman's commitment to the Polish government [6, 220].

Further Mykola's diplomatic steps were associated with the mission of Kysil and Zaczvilovsky and official journey to Chyhyryn. The king entrusted Mykola to negotiate with Cossaks. Mykola Kysil also has special mission to ascertain the intentions of Bohdan Khmelnytsky on war with the Commonwealth [6, 236, 284, 286].

The fatal mistake of great the diplomat was his own death. When Mykola with his assistants returned home after the negotiations they ferried across the river and fell into the snare [6, 308]. In a few days the dead body of Mykola rose to the surface of the water, but nobody could not to pick up him. Flocks of hungry dogs or wolfs roaming in search of food ate the body of Mykola. According to another version Mykola was killed during the siege of Vinnytsia [9].

Emelian Dwernicki noted that Adam Kysil made a testament. According to Adam's will both brothers Adam and Mykola had to be buried in the same coffin. The special phrase was written on the plate «here two brother – one Adam from Brusyliv, the head of Kyiv county, the second – Mykola from Brusyliv, the head of Cherkasy county [10].

The death of Mykola was a great loss for Adam. After hearing about the tragic death of his brother, Adam Kysil wrote a letter to B. Khmelnytsky, but the Ukrainian Hetman did not answer, only passed a few words: «the governor gave me the commission and the truce but sent his brother with Kalinowsky and Lanckoronsky to fight with me. That is why we killed your brother...» [3]

The tragic loss and death of the brother Adam Kysil shared with Maximilian Brzozowski, his close friend. In a letter to Maximilian Adam wrote «My only dear brother. Rather than I should lay in tomb because he was a blooming rose in my house, and I am already a thorn, he has laid down his life like his grandfather, the father of his great-grandfather, his two uncles, two cousins... But impious and jealous people in the Fatherland, who slandered, faith and glory of my house, are no less the cause that, of his own accord, my dearest brother was shamed at that place by their aspersions and sought death and sealed his fate with profusely flowing blood... He died, like a noble knight [2, 191].

We must note that Cossacks had respect for Mykola and often described him as their defender. Despite the multiple-valued opinions, we did not find evidence of ignorance of Mykola Kysil. Many people often offered to him as «glorious man, righteous, respectful» [4, 352, 354]. Obviously it was rather difficult to gain credibility and respect of the Royal government and the Hetman. However it allows calling two brothers the masters of compromises.

Unfortunately, we have to admit the lack of biographical information about Mykola's policy in Cherkasy county and his relations with local society. But the problem of plenary powers of Mykola Kysil as a head of Cherkasy county is rather important. The same mystery is the private space of life of nobleman. Ukrainian historian Irina Voronchuk investigates the problem of statistic data of Volhynian noble families suggests that Mykola Kysil was married with some Helena Salenga.

It is also known that the couple had two children [11, 506]. Their uncle, Adam mentioned that Helena Kysil who was the daughter of the famous Mykola. She was also the wife of nobleman Stempkovsky who was the head of Volodymyr. There is no information about Mykola's son [3].

Conclusion. We tried to make an attempt to reconstruct the historical portrait of Mykola Kysil who was the head of Cherkasy county. The doctrine of Sarmatyzm that was popular idea of early modern epoch created the ideal citizen, who formed a noble ideology and strict moral with ethical code of honor. Whole these components formed the Sarmatian portrait, where the main character was entered nobleman, defender «noble son of the Motherland», a political figure, orator, who courageously defended the rights of the gentry and nation of the Commonwealth with the complete responsibility.

Literature

1. Новицкий О. Адам Кисель, воевода Киевский / О. Новицкий // Киевская старина. – 1855. – № 11. – С. 408–430.
2. Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil / Frank Sysyn. – Harvard Ukrainian Research Institute, 1985. – 436 s.
3. Яковенко Н. Адам Кисель – воевода київський / Н. Яковенко // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – № 49.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 3, Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914.
5. Старовольский С. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Starovolskij/text.phtml?id=1348>
6. Смолий В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет : наукове видання / В. Смолий, В. Степанков. – К. : Темпора, 2009. – 680 с.
7. Історія України в документах та матеріалах / Уклад. : М. Петровський. – Т. III : Визвольна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. – К., 1941.
8. Яковенко Н. Нарис з історії України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2009. – 584 с.
9. Михальчук Л. Науковий збірник / Л. Михальчук // Минуле і сучасне Волині і Полісся : Край на межі тисячоліть : Матеріали Х наук. іст.-краєзн. конф. : Зб. наук. праць. – Луцьк, 2002. – С.29–31.
10. Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. : родина, домогосподарство, демографічні чинники / І.О. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.

Одержано редакцією 26.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Котиченко А.А. Николай Кисель исторический портрет Черкасского старосты.* В статье совершена попытка обратиться к историческому портрету старосты Черкасского Николая Киселя. Биографические данные дополнены информацией о профессиональной деятельности Николая Григорьевича. Акцентированы также личностные качества характера старосты Черкасского, что главным образом обеспечивали ведение успешной дипломатической политики.

Ключевые слова: *шляхта, Речь Посполитая, Николай Кисель, Черкасское староство.*

Summary. *Kotichenko A. Mykola Kysil: personality aspect of the historical portrait of the head of Cherkasy county.* The article is devoted to Mykola Kysil who was the outstanding person of his epoch. The author paid her attention to the common character of Mykola, his personal and professional qualities and views. The author makes an attempt to systemize the achievements of the foreign and national historiography on the given problem. At the same time the author admits that not whole the aspects of the problem had got proper attention in historical writing. It pointed out that professional skills and successful diplomatic activity helped Mykola to build his career and to serve Motherland. The famous diplomat was often called as a master of compromises and negotiations. The author underlines the perspective directions of the further studying problem. Unfortunately the figure of Mykola Kysil, the head of Cherkasy county was forgotten. Nowadays his policy and activity can be a marker of the activity of the statesman. The personality of famous nobleman is a prespective direction of futher studying the problem of local nobility.

Key words: *schlachta, Mykola Kysil, Cherkasy county, Adam Kysil.*

ПОДІЛЛЯ В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена перебуванню співробітника Тимчасової комісії з розгляду давніх актів (Київської археографічної комісії), художника, автора «Кобзаря» Тараса Шевченка в Кам'янці–Подільському 1846 року. Як відомо, він був відправлений генерал – губернатором Дмитром Бібіковим в експедицію по Київській, Подільській та Волинській губернії для збору фольклорно – етнографічного й документального матеріалу для Київської археографічної комісії, яка діяла під його патронатом. Автори використовуючи маловідомі факти, мемуарні джерела, архівні записи намагаються скласти загальну картину не лише фактичного пересування Тараса Григоровича по території губернії, а й проаналізувати вплив на його творчість регіональних пам'яток, людей, історичного минулого та інші. Цікавою є представлена документальна база й сама хроніка перебування Тараса Шевченка на Поділлі, в поетичному форматі визначено вплив Поділля на творчість поета, а його відвідини Кам'янця–Подільського – на науковий, літературознавчий і поетичний пошук подолян.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Поділля, Кам'янець – Подільський археографічна комісія, П. Чуйкевич, фольклор.

Постановка проблеми. Яскрава особистість Шевченка, його життя і творчість були предметом дослідження не одного покоління подолян і знайшли різнопланове відзеркалення в думках і почуттях, щоденникових записах, листах, офіційних документах, працях істориків, літературознавців, художників, письменників. Сьогодні, дякуючи літературознавчим пошукам багатьох подвижників, стали відомі імена подолян-сучасників Тараса Григоровича, їх роль і місце в житті і творчості Кобзаря. А також факт його перебування на Поділлі восени 1846 р..

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ще 1894 р. цього факту торкнувся О. Левицький, в «Киевской старине» опублікувавши низку документів: розпорядження київського, подільського і волинського генерал – губернатора Д. Бібікова, його листи до подільського губернатора Афанасія Радіщева і глави Подільської єпархії архієпископа Арсенія та інші, які стали джерельною базою дослідження цієї події [10]. Не обійшли увагою творчість Кобзаря ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, професор І. Огієнко (митрополит Іларіон), подоляни П. Богацький та К. Широцький.

Тема завжди була небезпечною, у радянські часи могла бути «прохідною» за умови представлення особи Т. Шевченка як революціонера-демократа, а в його творчості – антикріпосницьких, класових, атеїстичних аспектів. Саме під цим кутом зору зафіксувала факт перебування Т. Шевченка в губернському Кам'янці-Подільському «Історія міст сіл Української РСР. Хмельницька область», відмітивши: «Видатні представники російської і української культури цікавилися багатомілітичною історією Поділля, сповненою драматичними подіями народної боротьби проти гнобителів. Так, поет революціонер Т. Шевченко, який 1846 р. побував у Кам'янці, розпитував про виступи селян проти поміщиків під проводом Кармалюка. Це знайшло відбиток у його «Щоденнику» та повісті «Варнак» [7, 303].

Після смерті Й. Сталіна, Я. Крочек і М. Карпович в статті про перебування Т. Шевченка на Поділлі вмістили в кам'янецькій міськрайонній газеті «Прапор Жовтня» [8]. Однак, не володіючи достатньою документальною базою, не змогли розкрити питання всесторонньо. Досить помітними історико-літературознавчими ретроспекціями стали публікації Л. Баженова, О. Будзея, В. Вінюкової, І. Винокура, О. Відоменка, О. Завальнюка, В. Мацька, Є. Назаренка, А. Паравійчука, В. Прокопчука, І. Рибак, П. Свідера, Є. Сохаської, Л. Третьяк, С. Федоренка та ін. [1; 3; 4–6; 12; 13; 15–18].

Хоча, на наш погляд, найбільш вагомим внеском в осмислення епізодів життя і творчості Т. Шевченка, пов'язаних з Поділлям, є публікації літературознавця А. Сваричевського. Ще 1969 р. в статті «Земля, яку сховає Тарас» на архівних матеріалах він достовірно окреслив тижневе перебування Кобзаря в Кам'янці-Подільському [20]. 1973 р. його статтю з цього ж питання оприлюднив журнал «Народна творчість та етнографія» [19]. Загалом вказаній темі А. Сваричевський присвятив більше 30 публікацій – статей, повідомлень, рецензій. Найбільш вагомими є окремі видання «Шевченко і Поділля», «На прекрасній Подолі», «Проскурів літературний», «Зустрічі далекі і близькі» [21–24]. Невипадково «Шев-

ченківський словник», підготовлений Інститутом літератури ім. Т. Шевченка, посилається на єдиного з Хмельниччини шевченкознавця А. Сваричевського та його статтю «Археографічна подорож Т. Шевченка на Поділля» [25].

Мета цієї статті – узагальнити відомі факти, представити документальну базу й хроніку перебування Тараса Шевченка на Поділлі, у краї, визнаному Лесею Українкою окрасою України, простежити вплив Поділля на творчість поета, а його відвідин Кам'янця-Подільського – на науковий, літературознавчий і поетичний пошук подолян.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що 21 вересня 1846 р. (за старим стилем) київський, подільський і волинський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков підписав розпорядження про відрядження Т. Шевченка в експедицію для збору фольклорно-етнографічного й документального матеріалу для Київської археографічної комісії, яка діяла під його патронатом: «Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения:

1-е. О народных преданиях, местных повестях и сказаниях и песнях, и всему, что Вы узнаете, составит описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть.

2-е. О Замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие на счет собственно их существуют на месте предания и рассказы, а также и исторические сведения. С этих курганов снять эскиз на счет их формы и величины и списать каждый по собранным сведениям.

3-е. Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания и составить им описание, чтобы можно было распорядиться снять с них в будущем году рисунки. Если бы где Вы имели возможность достать какие-либо древности, письменные грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или, узнав, где они находятся, о том донести.

4-е. Кроме сего отправитесь в Почаевскую Лавру и там снимите: а) общий наружный вид Лавры, б) внутренность храма и в) вид на окрестность с террасы».

Все собранные Вами сведения, описания и рисунки, по возвращении Вашем в Киев представить ко мне.

Подорожную и примерно на прогоны и кормовые 150 руб. серебром при расходной тетради вы получите из моей канцелярии» [10, 240].

Того ж дня підписав генерал-губернатор і лист на ім'я подільського цивільного губернатора генерал – майора Афанасія Радіщева з проханням надати всіляке сприяння Т. Шевченкові у виконанні доручення: «Сотруднику учрежденной при мне Временной комиссии для разбора древних актов, свободному художнику Шевченке поручено мною собрать в управляемой Вами губернии разные сведения о народных преданиях, рассказах, о курганах, замечательных памятниках древности и т.п. Сообщая о сем вашему превосходительству, имею честь покорнейше просить не оставить распоряжением вашим, чтобы г. Шевченке при исполнении сего поручения было оказываемо надлежащее законное содействие» [10, 240].

Аналогічного листа задресував Подільському архієрею архієпископу Арсенію: «Высокопреосвященный владыко, милостивый архипастырь! Сотруднику учрежденной при мне Временной комиссии для разбора древних актов свободному художнику Шевченке поручено мною собрать в управляемой Вами губернии разные сведения о народных преданиях, рассказах, о курганах, замечательных памятниках древности и т.п. Сообщая о сем вашему высокопреосвященству, имею честь всепокорнейше просить не оставить распоряжением Вашим, чтобы г. Шевченке оказываемо было со стороны духовных лиц надлежащее содействие в отношении поручения, в случае осмотра им каких церквей и монастырей» [3].

Водночас отримав Тарас Григорович «Открытое предписание», своєрідне посвідчення з вимогою до міської та земської поліції сприяти відрядженому у виконанні покладених на нього завдань: «Предъявителю сего, сотруднику высочайше учрежденной при мне Временной комиссии для разбора древних актов свободному художнику Шевченке поручено собрать в Киевской, Подольской и Волынской губерниях разные сведения о народных преданиях, рассказах, о курганах, древних памятниках, а также древние акты, бумаги и т.п. Почему предписывается градским и земским полициям Киевской, Подольской и Волынской губерний оказывать господину Шевченке при исполнении сего поручения самое деятельное законное содействие. Киев, октября ... дня 1846 года» [3]. Зі свого боку Т. Шевченко дав розписку про отримання документів і 150 руб. на витрати (до речі, сума на той час

була у два рази більшою річної зарплати бібліотекаря фундаментальної книгозбірні Подільської духовної семінарії).

Коли ж виїхав на Поділля тридцятидворічний співробітник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів «вільний художник Шевченко», так представлений в листах самим генерал-губернатором. Вже в цьому питанні думки дослідників розбіглися. П. Жур, відомий шевченкознавець, твердить, що відбув він у середу 25 вересня 1846 р., а прибув під кінець дня у п'ятницю 27 вересня. Адже поштові екіпажі з Києва до Кам'янця-Подільського відправлялися двічі на тиждень – у середу і суботу. Є. Назаренко в нарисі «Тарас Шевченко і подоляни» доводить, що міг він виїхати з Києва лише в суботу 28 вересня, а прибути до Кам'янця в понеділок 30-го. Аргументує свою версію тим, що Д. Бібіков 26 вересня своєю резолюцією дозволив скарбникові прийняти від Т. Шевченка, який повернувся з відрядження на Полтавщину, залишки невитрачених грошей. Мовляв, не відчитавшись за попередню, Тарас Григорович не міг отримати наступну суму [13].

Натомість В. Бендюг висунув свою недостатньо аргументовану версію про те, що Т. Шевченко взагалі міг не бути в Кам'янці-Подільському, бо в «Подольских губернских ведомостях», які, як правило, вміщали повідомлення про приїзд посадовців із Києва, про нього не згадано. Наявність наведених нами документів, листа-відповіді подільського архієрея на адресу Д. Бібікова про те, що він дав розпорядження духовним установам і особам «о надлежащем содействии по собранию художником Т. Шевченко разных сведений о народных преданиях, древностях и о прочем», листа подільського губернатора аналогічного змісту, а також рапорту Т. Шевченка від 31 грудня 1846 р. на ім'я генерал-губернатора та повернення залишку 34 руб. 69 коп. із відпущених йому 150 руб., автором газетної статті «То чи ж відвідав Кам'янець Великий Кобзар» до уваги не була взята. Або ж ці документи йому не були відомі. Однак стаття викликала помітний резонанс [2].

П. Жур, вивчивши розклад руху поштових екіпажів, встановив маршрут Т. Шевченка на Поділля: Київ – Біла Церква – Сербі – Могилів – Подільський – Курилівці – Літнівці (так тоді називалася Нова Ушиця, нині райцентр Хмельницької області) – Миньківці – Сцібори – Рахнівка – Кам'янець-Подільський.

У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (1858 р.) згадує: «Нужно мне было съездить в Каменец-Подольский, я и Трофима взял с собой, а чтобы занять его чем-нибудь в дороге, я дал ему чистую тетрадку и велел записывать все, что случилось во время дороги, начиная с названия почтовых станций, сел, городов и рек» [14, 253]. Звичайно, якби зберігся такий зошит, він би допоміг розставити крапки над багатьма дискусіями, версіями.

Кожен із згаданих нами авторів зробив більший чи менший внесок у мозаїку фактів, подій, з якої історики та літературознавці вимальовували картину перебування Тараса Григоровича на Поділлі, його контактів з тогочасниками, природно-географічним, історико-культурним середовищем, палітру взаємовпливів краю на Кобзаря, а його творчості – на наукове, літературно-мистецьке життя подолян. Історики відтворили мозаїчну картину семиденного перебування поета в Кам'янці-Подільському, а літератори – олюднили її.

Документально доведено, що київський гість відвідав канцелярію губернатора і консисторію Подільської православної єпархії, можливо був прийнятий найвищими особами – губернатором генерал-майором А. Радіщевим і архієпископом Арсенієм (Ф. Москвіним), отримав від них поради. Як не як, а представник самого генерал-губернатора Д. Бібікова приїхав. Побував він і в чоловічій гімназії, мав зустрічі з директором М. Вошиним, викладачем географії П. Чуйкевичем. Недарма ж 1992 р. на приміщенні колишньої гімназії (нині – споруда історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка) з'явилася меморіальна дошка: «У цьому будинку 1846 р. перебував великий український поет, художник, революційний демократ Т. Г. Шевченко».

Найбільше часу провів у товаристві Петра Омеляновича Чуйкевича, з яким познайомився ще в Києві. Дворянин з Глухівського повіту Чернігівської губернії П. Чуйкевич був одним з кращих вихованців М. Максимовича, ще студентом Київського університету св. Володимира збирав фольклор, любив і майстерно виконував народні пісні. Познайомив їх П. Куліш. Не раз спілкувалися в колі людей, які згодом були притягнуті до відповідальності в справі Кирило-Мефодіївського братства. Заарештований, але згодом відпущений Петро Омелянович на допиті підтвердив, що мав з Тарасом Григоровичем щонайменше три зустрічі [29], але це було пізніше.

У Кам'янці-Подільському ж їм було про що поговорити. Одного цікавили київські новини, другого – історія й об'єкти культурної спадщини Кам'янця. Прогулянки містом, зустрічі зі знайомими і друзями П. Чуйкевича, відвідини фортеці, розповіді про У. Кармалюка наповнили їх спілкування цікавим змістом і приємними емоціями. А на прощання в альбомі Тараса записав ще й три пісні: «Ой, Кармалюче, по світу ходиш», «Зійшла зоря ізвечора», «Пливе щука з Крименчука» [24]. Міг бути Т. Шевченко і в Подільській духовній семінарії, яка знаходилася неподалік гімназії, поруч з Іоанно–Предтеченським кафедральним собором. Збирач фольклору Т. Шевченко, а це було одне із завдань, визначених розпорядженням Д. Бібікова, не міг обійти П. Гліщинського – викладача і бібліотекаря семінарської фундаментальної книгозбірні, який збирав матеріали про історію церков і парафій Подільської єпархії. Ймовірно, побував він і на Кармалюковій горі неподалік Кам'янця, щоб більше дізнатися про легендарного подільського месника. Ця поїздка майстерно описана Миколою Магєрою в повісті «Кам'янецькими стежками» [11].

Найбільше вабило саме місто з багатовіковою історією і чисельними пам'ятками. Можливо скористався послугами міського архітектора Корчевського, який досконало знав історію архітектурних об'єктів. Зокрема Миколаївської церкви XIV ст., домініканського, тринітарського соборів тощо.

Не менший інтерес для Т.Г. Шевченка міг скласти А. Коціпінський – музикант, педагог, збирач подільського пісенного фольклору (укладач збірки «Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і Малоросії»), композитор, аранжувальник, автор відомої «Гандзі». Саме в цей час під його педагогічним керівництвом опанував основами музичної грамоти дунаївчанин В. Заремба – майбутній композитор і музикант, автор романсів «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Україну», музичних обробок «Де гім за горами, де сонечко сяє», «Ой зйди, зйди ти, зірненько та вечірняя», «Чи я в лузі не калина була», «Ой, місяцю, місяченьку! Не світи нікому», «Сонце низенько, вечір близенько», «Козак від'їжджає, дівчинонька плаче», які ввійшли в золотий фонд фортепіанної музики. Під впливом творчості, а можливо й зустрічі в Кам'янці-Подільському, згодом написав він біля 30 творів на слова Т. Шевченка. Серед них «Якби мені, мамо, намисто», «Утоптала стежечку», «Якби мені черевички», «Калина» та ін. [16, 12].

Дорога з Поділля на Волинь у жовтні 1846 р. простелилася в напрямку Нігіна. У далині залишилися Гуменці, Кармалюкова гора, потім Тинна, Ярмолинці, Проскурів. Запам'яталася вражаюча своїми багатометровими мурами Меджибізька фортеця, дещо менша – Лєтичівська. Неподалік неї, десь за цвинтарною загорожею, покоїлося тіло підступно вбитого Устима Кармалюка. Так закінчувалася подорож Поділлям. Все це потім, на засланні Т. Шевченко згадав у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», міркуючи над причинами існування в Подніпров'ї безлічі курганів, а на Поділлі – фортець і замків: «Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Волянь и Подолия, они охраняли своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она славы на поталу не давала, врага – деспота под ноги топтала и, свободная, не растленная, умирала. Вот что значат могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы наши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя» [14, 292].

А риси У. Кармалюка проглядають в образі Варнака – таврованого каторжника в однойменних поемі та повісті [26–27]. І хоч сивий дід – герой поеми «Варнак», як і Кирило (Ян, Ясь) у повісті «Варнак», – волинянини, все ж долею вони дуже схожі на подолянина Устима Кармалюка. Як і він наділені гострим розумом. Кожному випало служити при дворі сільських поміщиків і бачити їх розбещеність зсередини. Помстившись кривдникам, обрали вони «зелену хату і кімнату у гаю темному», стали керівниками ватаг і «різали все, що паном звалось, без милосердя і зла» [27, 67]. Та й методи, і регіон дій нагадують все того ж Устима. «Рыцарскими подвигами я снискал любовь крестьян на Подолии и Волянии», – свідчив старий каторжник Кирило з повісті «Варнак» [27, 144]. Він «немилосердно грабував богатых» і бідним роздавав. Саме про такого Кармалюка розповідають десятки переказів, пісень.

Образ подільського ватага Устима Кармалюка супроводжував Тараса Шевченка і після заслання. 20 травня 1858 р. в своєму «Щоденнику» записав він відомі рядки з пісні: «Зовуть мене розбійником, / Кажуть, що вбиваю, – / Я нікого не вбив іще, / Бо сам душу маю. /

Возьму гроші в багатого, / Убогому даю, / І, так людей поділивши, / Сам гріха не маю». Ще й приписав: «Сочинение этой весьма немудрой песни приписывают самому Кармелюку. Клевещут на славного рыцаря. Это рукоделье мизерного Падурь» [28, 215]. Не забув він і записані П. Чуйкевичем народні пісні. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» в російськомовній транскрипції наводить слова з пісні: «Зийшла зоря извечора, / не назорилася, / Прийшов милый из походу, / я не надывылася» [14, 351]. Згадує і фінал свого відрядження: «Измеривши вдоль и поперек Волынь и Подолию и дождавшись в Житомире осенней грязи, мы возвратились благополучно в Киев» [14, 353].

Висновки. Життя і творчість Великого Кобзаря знайшли благодатний відгук у краї, який він відвідав майже 170 років тому. У назвах населених пунктів, площ і вулиць, у пам'ятках. Його ім'я присвоєно багатьом закладам, 1994 р. встановлена обласна премія його імені. Серед 32 лауреатів – письменники Микола Магера, Микола Федунець, Григорій Храпач, директор Дунаєвської районної бібліотеки Тамара Прокопчук, літературознавець Анатолій Сваричевський, актор Леонід Діса і десятки інших митців Хмельниччини. Його вивчають, досліджують історики, літературознавці, краєзнавці. Колектив упорядників-працівників наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, підготувавши до 200-річчя Великого Кобзаря бібліографічний покажчик «Шевченкіана Хмельниччини», зафіксував у ньому більше 1000 публікацій, присвячених Т. Шевченку та його перебуванню в краї.

Список використаної літератури

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – 480 с.
2. Бендюг В. То чи ж відвідував Кам'янець Великий Кобзар / В. Бендюг // Подільські вісті. – 2006. – 21 лип. (№ 102); 25 лип. (№ 103).
3. Будзей О. Кобзар і Кам'янець. Документи / О. Будзей // Подолянин. – 2014. – 28 лют. (№9). – С. 8.
4. Відоменко О. Оплаканий і зраджений: нариси і статті / О. Відоменко. – Хмельницький : Поділля, 2000. – 152 с.
5. Відоменко О. А. Сумна та радісна шевченкіана / О. А. Відоменко. – Хмельницький : Поділля, 1996. – 53 с.
6. Відоменко О. Чи варто знімати кіно про нерозділене кохання Т. Шевченка? / О. Відоменко // Подільський кур'єр. – 1999. – 5 берез. (№9).
7. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 639 с.
8. Крочек Я. Т. Г. Шевченко і Поділля / Я. Крочек, М. Карпович // Прапор Жовтня. – 1960. – 23 листоп.
9. Кульбовський М. Подільська шевченкіана. Лауреати обласної премії імені Тараса Шевченка. 1993–2000. – Хмельницький : Поділля, 2001. – 96 с.
10. Левицький О. Археологические экскурсии Т. Г. Шевченка в 1845–1846 гг. / О. Левицький // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – С. 231–244.
11. Магера М. М. Кам'янецькими стежками: повість / М. М. Магера. – Хмельницький : Облполіграфвидав, 1989. – 158 с.
12. Мацько В. П. Шевченко у серці моїм / В. П. Мацько. – Хмельницький : Поділля, 1996. – 60 с.
13. Назаренко Є. Д. Тарас Шевченко і подоляни / Є. Д. Назаренко. – Хмельницький : НВП «Евріка» ТОВ, 2003. – 32 с.
14. Шевченко Т. Г. Прогулка с удовольствием и не без морали / Т. Г. Шевченко // Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. – К., 1985. – Т. 4: Повісті. – С. 226–358.
15. Прокопчук В. С. Т. Г. Шевченко в долі Дунаєвщини / В. С. Прокопчук // Тарас Шевченко і сучасність : зб. матеріалів і тез міжнар. наук.-теорет. конф. 21 травня 1996 р. – Рівне, 1996. – С. 225–227.
16. Прокопчук В. С. З народних глибин. Славенні подоляни / В. Прокопчук. – Хмельницький : Облполіграфвидав, 1991. – 97 с. : ілюстр.
17. Прокопчук В. С. З Шевченком у серці / В. Прокопчук // Спадщина Т. Г. Шевченка в контексті гуманізації сучасної освіти : зб. наук. статей. – Хмельницький, 2001. – С. 98–102.
18. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – 204 с.
19. Сваричевський А. В. Археологічна подорож Т. Г. Шевченка на Поділля / А. В. Сваричевський // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 2. – С. 80–82.
20. Сваричевський А. В. Земля, яку сховає Тарас / А. В. Сваричевський // Радянське Поділля. – 1969. – 9 берез.
21. Сваричевський А. В. Зустрічі далекі і близькі / А. В. Сваричевський. – Хмельницький : НВП «Евріка» ТОВ, 2003. – 44 с.
22. Сваричевський А. В. На прекрасній Подолі. Сторінки подільської шевченкіани / А. В. Сваричевський. – Хмельницький : НВП «Евріка» ТОВ, 2001. – 55 с.
23. Сваричевський А. В. Проскурів літературний від давнини до сучасності : нариси / А. В. Сваричевський. – Хмельницький : НВП «Евріка» ТОВ, 1998. – 156 с.
24. Сваричевський А. В. Шевченко і Поділля. Земля, яку сховає Тарас / А. В. Сваричевський. – Хмельницький : Поділля, 1994. – 62 с.

25. Шевченківський словник / редкол. : Є. П. Кирилюк (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1978. – Т. 2: Мол–Я. – 411 с.
26. Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 2: Поетичні твори (1847–1861). – 496 с.
27. Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 381 с.
28. Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – 524 с.
29. Шевчук С. Петро Чуйкевич: учитель, етнограф, фольклорист / С. Шевчук // Діячі науки і мистецтва рідного краю у розвитку української національної культури : зб. матеріалів і тез наук. конф., 29–30 вересня 1998 р. – Рівне, 1998. – С. 205–210.

Одержано редакцією 19.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. Прокопчук В.С., Брыцкий П.П. Подолье в жизни и творчестве Тараса Шевченко. В статье речь идёт о творческой поездке Т.Г. Шевченко на Подолье. Как известно, он был отправлен генерал-губернатором Дмитрием Бибиковым в экспедицию по Киевской, Подольской и Волынской губерниям для сбора фольклорно-этнографического и документального материала для Киевской археографической комиссии, которая действовала под его патронатом. Авторы используют малоизвестные факты, мемуарные источники, архивные записи пытаются составить общую картину не только фактического передвижения Тараса Григорьевича по территории губернии, но и проанализировать влияние на его творчество региональных памятников, людей, исторического прошлого и др. Интересна представлена документальная база и сама хроника пребывания Тараса Шевченко на Подолье, в поэтическом формате определено влияние региона на творчество поэта, а его посещение Каменец-Подольского – на научный, литературоведческий и поэтический поиск самих подольян.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Подолье, Каменец-Подольский археографическая комиссия, П. Чуйкевич, фольклор.

Summary. Prokopchuk V.S., Brytskyi P.P. Podillya in life and works of Taras Schevchenko. The article is dedicated to the problem of participating Taras Schevchenko in The temporary commission for ancient acts examination (Kyiv archaeographic commission) in Kamianets-Podilskyi in 1846. It is known that he was sent in expedition to Kyiv, Podillya and Volyn provinces by governor-general Dmytro Bibikov, in order to collect folk and ethnographic data with documentary materials for Kyiv archaeographic commission, that was under Bibikov patronage. Using unknown facts, memoirs and archive notes, the authors are trying to put down the general map of Taras Schevchenko's movement on the territory of province but also to analyze the impact of regional monuments, people and historical past on his works. The document base and the chronicle of Taras Schevchenko's stay in Podillya are presented rather remarkable. The impact of Podillya on his works is presented in poetic format as well as the influence of his stay in Kamianets-Podilskyi on scientific, poetic and literature pursuit of the people in Podillya.

Key words: Taras Schevchenko, Podillya, Kamianets-Podilskyi, archaeographic commission, P. Chuikevych, folklore.

УДК 94(477.5)“XIX/XX”+411.16

В. О. Доценко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО КОЛОНІЗАЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті, на основі аналізу періодичної та монографічної літератури, простежена історія виникнення та діяльності Єврейського колонізаційного товариства в українських губерніях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Товариство фінансово і матеріально-технічно допомагало єврейській професійній освіті, сприяло створенню сільськогосподарських єврейських поселень на Півдні України, активно кредитувало єврейських ремісників і кустарів.

Ключові слова: євреї, еміграція, Єврейське колонізаційне товариство, Російська імперія.

Постановка проблеми. Тривалий час проблеми історії єврейської громади України розглядалися науковцями фрагментарно, а такому явищу, як єврейська громадська ініціатива, надавалося другорядне значення. Майже повністю заперечувалася будь-яка роль цього суспільно-політичного феномена за розв'язання економічних і соціальних проблем єврейсь-

кої громади України. В науці й етнополітичній практиці спостерігалися загальна недооцінка ролі соціокультурних передумов в історичному розвитку, вузьке розуміння економічної демократії і духовних цінностей, які відкривають можливості якісних змін, на основі еволюційних процесів. Нині ми значно глибше усвідомлюємо, що проблеми історії єврейського громадського руху є надзвичайно актуальними. Відтак, саме в контексті дослідження єврейської громадської ініціативи другої половини XIX – початку XX ст., розглядається й історія створення та діяльності Єврейського колонізаційного товариства в українських губерніях Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що масштабне вивчення проблеми стало можливим лише після здобуття Україною незалежності. Теоретичні та методологічні основи для дослідження історії євреїв України було закладено в працях М. Гаухана, С. Гаспаряна С. Орлянського, О. Наймана, Я. Хонігсмана. [1; 2; 4; 6] В їх працях аналізувалися різні аспекти історії єврейської громади України. Однак діяльність єврейської громадської ініціативи у сфері єврейського переселення та еміграції за кордон, а також організації допомоги єврейському населенню Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. залишилося малодослідженим. На сучасному етапі розвитку вітчизняної юдаїки повноцінного дослідження, присвяченого історії створення та діяльності Єврейського колонізаційного товариства в українських губерніях Російської імперії кінці XIX – на початку XX ст., дотепер немає.

Метою цієї статті є аналіз особливостей створення в українських губерніях Російської імперії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. перших осередків Єврейського колонізаційного товариства, а також встановлення основних напрямів їхньої діяльності та визначення взаємостосунків із російським чиновництвом.

Виклад основного матеріалу. В квітні–липні 1881 р. в українських губерніях Російської імперії прокотилась хвиля погромів єврейського населення. Пасивність місцевих адміністрацій призвела до того, що їх учасники були переконані: погроми ініційовані царським урядом. Погроми викликали численні публікації в праворадикальній пресі («Новое время», «Русь»), а також у деяких виданнях лівого спрямування. Революційні організації обґрунтовували погроми реакцією місцевого населення на експлуататорську політику єврейських підприємців та орендаторів. Якщо на початку царський уряд приписував погроми анархістам, то згодом вони стали розглядатися як наслідок економічної експлуатації місцевого населення євреями. Фактично єврейська монополія на дрібну торгівлю і ремесло у контексті розвитку конкуренції, призвела до сплеску соціального невдоволення.

З багатьох міст, де переважало православне населення, погроми поширились у сільську місцевість. За висновками Вищої комісії з перегляду законів про євреїв, основною причиною погромів у сільській місцевості та містечках України була «хижацька» економічна діяльність євреїв, яка призводила до прогресуючого зубожіння корінного населення та неефективна діяльність місцевих адміністрацій з попередження погромів. Крім того, поширенню погромів сприяла і віра українського селянства в царський указ про дозвіл на погроми й участь євреїв у царевбивстві. Окремо слід виділити історичний антисемітизм українського селянства. Історично серед українського селянства переважали погляди на єврея, як неробу та скнару. Про що свідчать місцеві вислови катеринославських селян («Покинь жиде, жидувати, ходімо хліба заробляти», «Робити гаразд, ти робітник, добрий чоловік; не хочеш робити – лодирь нікчемний»). Почасті така ж опозиційність проступала до «панського добра» («Заснував він смачно так, як сплять усі добрі Люди, що щиро стережуть добра своїх панів») [8, 203].

Серед євреїв переважали погляди щодо причетності до погромів влади, яка, за допомогою антисемітського законодавства, спричинила конфлікт євреїв із місцевим населенням. Євреї були виділені в окрему «групу нерівноправних з останнім населенням підданих», а в результаті, корінне населення розглядало євреїв безправними, дії ж, направлені проти них, – безкарними: «Погляди на особистість і становище євреїв загалом, як щось особливе, щось що користується захистом закону в меншій мірі, чим особистість і становище членів іншого населення» [10, 57]. Погроми зумовили масову еміграцію євреїв Російської імперії: в 1891 р. до США переселилися 111 тис. євреїв, 1892 р. – 137 тис., а всього, за даними американської статистики, до 1907 рр. із Російської імперії до США емігрував майже 1 млн. євреїв [10, 77].

Емігранти потребували матеріальної та моральної допомоги, особливо вихідці з невеликих містечок Правобережної України та Білорусії. Для допомоги єврейським емігран-

там-колоністам Аргентини й євреям-емігрантам з Російської імперії і інших країн Східної Європи у вересні 1891 р. в Лондоні бароном М. де Гіршем була створена громадська філантропічна організація – Єврейське колонізаційне товариство. До цього, 1888 р. барон асигнував 50 млн. франків для створення єврейських сільськогосподарських поселень у Російській імперії. Однак перемовини з російським урядом переконали його, що той не зацікавлений в аграризації євреїв імперії, більш того урядовці прагнули до організації масової еміграції євреїв з Росії. Під час перемовин з бароном Гіршем та англійським парламентарем А. Уайтом, уряд Росії добивався лише фінансування організованої еміграції євреїв з імперії, адже урядова програма передбачала еміграцію 1 млн. євреїв протягом 12 років [11, 495].

На початку діяльності товариство отримало від засновників 2 млн. фунтів уставного капіталу. Наприкінці XIX ст. уставний капітал ЄКТ зріс до 8 млн. фунтів стерлінгів. Тому Комітет міністрів Російської імперії надав Єврейському колонізаційному товариству певні пільги – безкоштовна видача переселенцям до Палестини вихідних свідоцтв і звільнення від виконання військової повинності, за умови еміграції з Російської імперії. В 1893 р. їм були також запропоновані пільгові тарифи для проїзду залізницею. Метою діяльності товариства його статут визначав також створення в Аргентині « нової єврейської батьківщини » для тих емігрантів, які мали відмовитися від занять торгівлею, лихварством і стати землеробами. За допомогою ЄКТ, барон М. де Гірш прагнув за 25 років переселити до Аргентини біля 3,25 млн. російських євреїв. Тринадцятий пункт правил діяльності ЄКТ передбачав звільнення переселенців, зареєстрованих товариством, від військової повинності й отримання ними безкоштовних виїзних посвідчень. Вказані особи мали протягом місяця виїхати за межі імперії.

В травні 1892 р. МВС Російської імперії зареєстрував положення про діяльність Єврейського колонізаційного товариства, а вже влітку 1892 р. у Петербурзі відкрився Центральний Комітет ЄКТ в Російській імперії. До нього увійшли 10 осіб, очолив Комітет керуючий програмою комплектування груп бажаючих переїхати до Аргентини Г. Гінзбург, а генеральним секретарем став Д. Файнберг. При Центральному Комітеті товариства функціонувало Дорадче бюро та ряд галузевих секцій: еміграційна, землеробська, професійної освіти, кооперативного руху і кредитної допомоги. До складу Дорадчого бюро входили почесні члени товариства та керівництво. Склад секцій формували загальні збори товариства. Барон М. де Гірш передав на баланс товариства і великі земельні наділи, придбані ним в Аргентині. Одночасно розпочався процес створення єврейських сільськогосподарських колоній в Канаді та США.

Єврейська громада України досить активно відреагувала на початок діяльності ЄКТ. «Одеський листок» від 10 вересня 1892 р. надрукував статтю, присвячену візиту уповноваженого товариством єврея Фейнберга до Кишинева та інших міст Бессарабії. Під час поїздки Фейнберг ознайомився з побутом євреїв-землеробів, обрав, серед бажаючих емігрувати, досвідчених агрономів і знавців сільськогосподарської справи. За результатами поїздки, Одеса та Південні губернії України стали головними центрами сільськогосподарської еміграції до Аргентини, США та Канади. До регіону 28 грудня 1893 р. ЄКТ призначило уповноваженого з питань еміграційного руху купця другої гільдії М. Фішеровича. Останній, спільно з місцевим єврейством, на початку 1894 р. розпочав еміграційну кампанію. Протягом квітня 1894 р. з Одеси до Аргентини, за сприянням ЄКТ, виїхали 1125 осіб, переважно міщан із південноукраїнських губерній [7]. У 1893 р. ЄКТ для реалізації переселенських програм виділило 31 тис. крб. У 1894 р. сума допомоги зросла до 100 тис. крб. Однак, внаслідок економічної кризи в аргентинських колоніях, у 1895 р. товариство призупинило на декілька років фінансування єврейської еміграції з Росії [11, 496].

На початку XX ст. товариство продовжило допомагати єврейським емігрантам. Про це згадувалося зокрема в доповіді Полтавського міського поліцейського управління місцевому губернатору 4 квітня 1911 р. Уповноважений товариства в Полтаві Р. Віленський тільки за 1908 р. організував від'їзд з міста 30 осіб, 1909 р. кількість емігрантів склала 42 особи, 1910 р. – 60. Під час допиту Р. Віленський визнав, що він як уповноважений ЄКТ діяв на законних підставах, згідно Статуту товариства, затвердженого МВС. Він допомагав євреям в оформленні документів для отримання закордонного паспорту, консулював їх з питань шляху пересування, вартості проїзду, слідкував за агентами, які займаються контрабандною емігрантською діяльністю. Полтавський губернатор у листі-відповіді Поліцейському управлінню підтверджував, що ЄКТ дозволено займатися питаннями еміграції євреїв,

хоча вимагав даних про те, чи займається ЄКТ покращенням побуту євреїв (видача субсидій, створення кооперативів) [3, 30–31].

Після смерті барона Гірша, характер роботи товариства розширився. Осередки товариства реєструвалися у більшості губернських міст імперії, де проживали єврейські громади. Відділення готували до еміграції переселенські групи, які мали переселятися в окремо підготовлені поселення, аби зберегти свою ідентичність та регіональну приналежність. Паризькі збори учасників та активістів ЄКТ 1895 р., після довгих дебатів, прийняли також постанову про еміграцію євреїв до Палестини та організацію товариством допомоги переселенцям до Єрец-Ізраелю, а також нужденним євреям Російської імперії.

У 1898 р. товариство розпочало кампанію обстеження економічного становища російського єврейства, що тривала два роки. Обстеження й анкетування були проведені в 1400 населених пунктах, де проживали євреї [11, 496]. Одночасно активісти активно працювали в єврейських сільськогосподарських колоніях Півдня України. Так, Миколаївське відділення товариства, яке очолював уповноважений О. Левінштейн, проводило кампанію з агітації переселенців у містах Херсонського, Єлисаветградського повітів та м. Миколаєва. Тільки в 1904–1905 рр., за офіційними даними, з Миколаєва емігрували до Аргентини 42 поселенці [7]. Для здійснення кампанії з переселення до Єрец-Ізраелю й Американського континенту протягом 1904–1914 рр. активісти товариства сформували 507 еміграційних комітетів з центром у Петербурзі.

Товариство активно допомагало єврейським громадам України. Особливо активно фінансувався розвиток сільського господарства й освіти серед євреїв імперії. В 1898–1899 рр. ЄКТ утримувало 6 ферм і шкіл садівництва. Фінансово товариство допомагало 36 єврейським колоніям Подільської та Бессарабської губерній. У 1898 р. на розвиток сільськогосподарської єврейської освіти були витрачені 168 тис. крб., а 1899 р. – учетверо більше. На меліоративну допомогу ЄКТ витратило 190144 крб. Створений же товариством 1901 р. плодовий-виноградний розсадник біля Сорок Бессарабської губернії, тривалий час вважався показовим [11, 497].

У багатьох містах смуги осілости ЄКТ відкривало курси для дорослих з отримання початкової освіти. На початку 1900-х рр. товариство фінансувало Житомирське громадське єврейське жіноче професійне училище, котре 1908 р. отримало від товариства субсидію в розмірі 3500 крб. Для потреб капелюшного відділення Центральний комітет асигнував 200 крб. За кошти товариства, разом з Житомирською талмуд торою, організовувалися танцювальні вечори. ЄКТ фінансово допомагало й у побудові нового приміщення училища. Так, Центральний комітет товариства надав училищу для проведення будівництва безвідсоткову субсидію у розмірі 9 тис. крб. [9, 129]. Загалом, до початку Першої світової війни товариство створило власну мережу професійної освіти, яка охоплювала 28 чоловічих шкіл (1600 учнів) та 19 жіночих (2900 учениць). Крім того, ЄКТ надало фінансову допомогу 40 єврейським сільськогосподарським школам [11, 497].

Єврейські громадські організації на початку XX ст. перебували під суворим контролем поліції та жандармського управління. 11 червня 1911 р. канцелярія Полтавського губернатора вимагала Полтавського поліцеймейстера дані про суми щорічних субсидій, які ЄКТ виділяє Жіночій професійній єврейській школі. Однак губернських чиновників, очевидно, цікавили не кошти, а умови, за яких отримувала кошти опікунка Полтавського Благодійного товариства бідних єврейських дівчаток Цецілія Давидівна Молдавська. Вона була допитана й поліція встановила, що за 10 років школа отримала від ЄКТ 1 тис. крб. в різні строки для навчання дівчаток вишивці, малюванню, на оснащення майстерень. Звіти про отриману допомогу і кошториси витрат затверджувалися на спільних зборах благодійного товариства [3, 30].

Помітного успіху товариство в Російській імперії досягло в розвитку єврейської кооперації й організації кас взаємодопомоги для торгівців, ремісників. Так, протягом 1901–1914 рр. товариство надало єврейським колоністам Катеринославської і Херсонської губерній безвідсоткових позик та кредитів на суму 800 тис. крб. [11, 497]. До початку 1914 р. ЄКТ організувало 635 ощадно-позичкових кас у межі осілости та 16 поза нею, що були розраховані на 400 тис. осіб, але обслуговували 2,5 млн. осіб [5, 439].

Висновки. Єврейське колонізаційне товариство впродовж 20 років зуміло створити в українських губерніях Російської імперії розгалужену систему власних відділень та розгорнути активну філантропічну діяльність з організації всебічної допомоги єврейському населенню краю. Товариство фінансово допомагало єврейській професійній освіті, сприяло

створенню сільськогосподарських єврейських поселень на Півдні України, активно кредитувало єврейських ремісників і кустарів. Втім, з початком Першої світової війни, програми, які реалізовувалися відділеннями товариства, поступово були згорнуті, а ЄКТ активно включилася в роботу з облаштування єврейських виселенців та біженців з Правобережної України, Білорусії та Галичини.

Список використаної літератури

1. Гаспарян С. Еврейский вопрос и политика царского самодержавия (1880–1905 гг.) / С. Гаспарян // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога : сб. статей. – М., 1992. – С. 125–133.
2. Гаухан М. В. Єврейський національний проект у російській національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / М. В. Гаухан // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. – Д., 2010. – С. 257–267.
3. Гольдштейн М. И. Очерки истории евреев Полтавщины (1804–1920 гг.) / М. И. Гольдштейн. – Полтава : Скайтэк, 1998. – 67 с.
4. Горовський Ф. Я. Євреї України: короткий нарис історії : в 2 ч. / Ф. Я. Горовський, Я. С. Хонігсман, А. Я. Найман. – К. : [Б. в.], 1992. – Ч. 1. – 157 с.; 1995. – Ч. II. – 272 с.
5. Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим : Об-во по исследованию еврейских общин, 1992. – Т. 2. – 862 с.
6. Орлянский С. Ф. Из истории евреев Украины : сб. статей. – Запорожье, 2001–2003. – Вып. 1–2.
7. Погромський В. О. Південь України в контексті єврейської колонізації Аргентини кінця XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. О. Погромський // Гілея : зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 57 (2). – Режим доступу archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_57/Gileya57/17_doc.pdf.
8. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.
9. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. / Н. В. Рудницька // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 123–132.
10. Савиных М. Н. Законодательная политика российского самодержавия в отношении евреев во второй половине XIX – начале XX вв. / М. Н. Савиных. – Омск, 2004. – 164 с.
11. Троцкий И. Самодетельность и самопомощь русского еврейства / И. Троцкий // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим, 2002. – С. 475–501.

Одержано редакцією 12.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. Доценко В.О. Деятельность еврейского колонизационного общества в украинских губерниях Российской империи (конец XIX – начало XX вв.). В статье с помощью анализа периодической и монографической литературы отслеживается история возникновения и деятельности Еврейского колонизационного общества в украинских губерниях Российской империи конца XIX – начала XX века. Общество финансово и материально-технически помогло еврейскому профессиональному образованию, способствовало созданию сельскохозяйственных еврейских поселений на Юге Украины, активно кредитовало еврейских ремесленников и кустарей.

Ключевые слова: евреи, эмиграция, Еврейское колонизационное общество, Российская империя.

Summary. Docenko V. Organization and activity of colonial community in the Ukrainian district of the Russian Empire in the end of 19th – at the beginning of 20th. In the article on the basis of periodic and monographic literature analysis of the history of origin and Jewish Colonization Society's activity is watched, they existed in the Ukrainian provinces of the Russian empire at the end of 19th – beginning of 20th century. Massacres of 1880-th caused mass emigration of Jewries from the Russian empire. Emigrants needed material and moral help. The Jewish public men to assist the emigration created Jewish Colonization Society. During 20 years Jewish Colonization Society managed to create in the Ukrainian provinces of the Russian empire the branching system of own departments and to open out philanthropic activity in organizing help for Jewish population of the land. Society, helping emigrants, helped Jewish trade education financially and material-and-technically, assisted creation the agricultural Jewish settlements in the South of Ukraine, actively credited the Jewish artisans and handicraftsmen. Before the World War I Society created its own network of Jewish trade education. Great success Society in the Russian empire attained in developing Jewish cooperation and organizing the slate-clubs for shopkeepers, artisans. With the beginning of the World War I programs that were realized by the departments of Society gradually coagulated and JCS actively joins into work to arrangement the Jewish moved out and refugees from Right-bank Ukraine, Belarus and Galychyna.

Key words: Jewries, emigration, Jewish Colonization Society (JCS), the Russian empire.

ТОПОНІМІЧНА МАПА РАДЯНСЬКОГО МІСТА (на прикладі Харкова 1919–1991 рр.)

У статті охарактеризовано особливості топонімічного оформлення радянського міста. На прикладі харківської топоніміки визначено основні семантичні групи назв внутрішньоміської лінійної мережі, та складена їх класифікація. Визначено домінуючі джерела номінації урбанонімів та проаналізовано їх ідеологічну складову. Складено класифікацію топонімів радянського міста.

Ключові слова: топонім, урбанонім, джерело номінації, ідеологія, топонімічна політика, місто, вулиця.

Постановка проблеми. Дослідження топонімів під кутом зору історичного джерела, відкриває нові можливості для вивчення політичних, економічних, ідеологічних, культурних, релігійних та інших процесів, а також дозволяє простежити динаміку їх змін. Після встановлення радянської влади в Україні у топонімічному середовищі міст відбулися кардинальні зміни. Приклад Харкова ілюструє трансформаційні процеси урбанімічної мапи, які призвели до формування образу радянського міста з уніфікованим годонімами та агоронімами: Радянська, Леніна, Індустріальна чи Героїв Сталінграда тощо. В даній статті під термінами «годоніми» ми розуміємо сукупність міських лінійних об'єктів (вулиць, бульварів, проспектів тощо); під терміном «агороніми» – площі. Останнім часом актуалізувалося питання демонтажу ідеологічного компонента в міському культурному просторі. Громадянське суспільство та деякі політичні сили ставлять під сумнів доцільність збереження радянської спадщини у міській топоніміці. З огляду на зростання суспільної зацікавленості окресленими проблемами, на часі науковий аналіз топонімічної мережі радянського міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останнє десятиліття нами не було виявлено жодної узагальнювальної роботи з історичної топоніміки України. На сучасному етапі більшість топонімічних досліджень мають регіональний характер. В. Кихтюх своє дисертаційне дослідження присвятила генезі топоніміки Волині, В. Поляков зосередився на урбанонімії Сімферополя [1; 2]. Науково-популярний характер носить словник-довідник з топоніміки Києва [3]. Дійсний секретар топонімічної комісії при Харківській міській раді О. Хорошковатий досліджує формування та трансформацію міських лінійних об'єктів Харкова [4]. Харківський журналіст Л. Мачулін є автором низки публіцистичних та науково-популярних праць з історії міста, в тому числі, з історії вулиць [5]. До питання топонімічної політики влади, формування міського культурного простору Харкова, звертався у своїй монографії та окремих статтях В. Кравченко [6; 7]. Відомості про становлення та зміни у топоніміці Харкова містяться в узагальнювальних працях з історії міста [8]. Отже, питання генези харківської топоніміки радянської доби потребує ґрунтовного наукового аналізу та фахової розробки.

Мета статті полягає на прикладі Харкова визначити основні семантичні групи годонімів та агоронімів радянського міста, та спробі їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Після встановлення радянської влади в Україні розпочався процес направлений на максимальну ідеологізацію міського культурного середовища, повний розрив з буржуазним минулим та цінностями. В результаті такої політики топоніміка «збагатилася» назвами, які часто не мали нічого спільного з місцевими особливостями, персоналіями, традиціями, ландшафтом тощо. Серед нових урбанонімів питому вагу здобули антропоніми – назви на честь радянських, партійних та військових діячів. Цей пласт топонімів значний, тому доцільно його поділити на підгрупи. Першу підгрупу топонімів склали назви, які у своїй номінації відобразили імена діячів іноземного комуністичного руху. Саме з ними пов'язані перші радянські перейменування. У січні 1919 р. постановою виконкому Ради Робітничих депутатів Харкова центральну вулицю міста – Сумська перейменована у вулицю Карла Лібкнехта, Павловська площа стала площею Розі Люксембург [9, 84]. У листопаді 1922 р. у харківському топонімічному просторі з'явилися імена головних ідеологів комунізму – Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. Також до цієї підгрупи слід включити вулиці Ернеста Тельмана, Клари Цеткін, Людвіга Фейербаха, Томаша Домбальотто

[10, 122, 361, 313, 277, 329, 93, 156]. Показово, що у наступні роки влада у своїй топонімічній політиці уникала використання подібних маркерів. Більше того, у повоєнний час відбулася зворотна трансформація урбанімічного середовища міста, що характеризувалася поверненням до історичних назв.

До другої підгрупи антропонімів належать імена державних діячів загальносоюзного рівня. Мабуть жоден населений пункт у Радянському Союзі не зміг уникнути топонімів названих на честь В. Леніна. У Харкові увічнення його імені відбулося майже відразу після смерті вождя. Так, Лелюківський провулок на Холодній Горі було перейменовано у Ленінський, а згодом з'явилися вулиця і проспект Леніна, проспект, вулиця, провулок та в'їзд Ілліча [10, 172, 113, 114]. З другої половини 1930-х рр. харківська топонімічна мапа відобразила чи не весь список членів Політбюро ЦК ВКП(б). Вулиці Броненосця Потьомкіна, Корсиківська та Чугуївське шосе були об'єднані у проспект Сталіна [11, 37]. Урбанімічний простір заряснів іменами К. Ворошилова, А. Жданова, С. Кірова, В. Куйбишева, С. Орджонікідзе, С. Косіора, В. Молотова, М. Калініна, А. Мікояна, Л. Кагановича, В. Чубаря, Л. Берії [11, 37, 38, 40, 41, 45, 46–48;]. Не забули і про соратників батька народів – вулиця Достоєвського стала вулицею М. Єжова [11, 37]. Ім'ям С. Будьонного було названо відразу кілька лінійних об'єктів, також до топонімічного наративу Харкова було включно Першу кінну армію [11, 47].

До третьої підгрупи антропонімів ми віднесли регіональних діячів та діячів Радянської України. Одним із перших рішень радянської влади відносно змін у топоніміці Харкова стало перейменування, на той час центральної, Миколаївської площі у площу М. Тевелева – організатора підпільної більшовицької діяльності у Харкові, розстріляного німцями влітку 1918 р. [9, 84]. З ім'ям партійного, державного, військового діяча Ф. Сергєєва, більше відомого як Артем, пов'язана ціла низка харківських лінійних міських об'єктів [12, 122зв.; 13, 159–160]. Ім'я українського політичного діяча М. Скрипника носить колишня вулиця Народної Освіти, первинно Сердюківський провулок [10, 292]. Характерною рисою топонімічної політики радянської влади стало увічнення живих, та щойно померлих партійних та державних діячів. Так, колишня Ветеринарна вулиця з 1927 р. стала вулицею А. Іванова. Як відомо, А. Іванов помер 10 червня, а вже 28 червня у газеті «Пролетарій» опублікували замітку з приводу рішення міськвиконкому про вшанування пам'яті секретаря Президії ЦВК СРСР [14]. Інший приклад – вшанування пам'яті Г. Петровського, який помер 9 січня 1958 р., а вже через три тижні виконком міської ради перейменував на його честь вулицю Басейну в центрі Харкова [15, 149]. Практика номінації та перейменування іменами живих та щойно померлих державних та громадських діячів припинилася тільки з указом Президії ВР УРСР від 26 лютого 1968 р. [16].

У міський топонімічний ландшафт вписали ім'я П. Слин'я – діяча більшовицького підпілля в роки денікінської окупації Харкова [17, 69]. Імена В. Чубаря та П. Постишева двічі поверталися до харківської топоніміки [11, 41]. Вперше вулиці на їх честь номінувалися у середині 30-х рр. Проте, оскільки зазначених діячів було репресовано, то їхні імена зникли з мапи Харкова. Вдруге вони закріпилися в реєстрі урбанонімів вже у 60-х роках [10, 252]. 13 січня 2010 р. Апеляційний суд міста Києва виніс постанову про визнання винними Сталіна Й. В., Молотова В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. в умисній організації геноциду частини української національної групи у 1932–1933 рр. [18]. Прізвища деяких з них зберігаються сьогодні в топонімічному наративі Харкова, Донецька, Полтави, Дніпропетровська та інших українських міст. У топонімічному середовищі знайшли своє відображення імена більшовицьких діячів місцевого значення: Ю. Мельникова, Г. Нехаєнка, В. Межлаука, М. Демченка [19, 3; 20, 132; 21, 80].

Поряд з увічненням Вождя та Жовтневої революції, з початку 1960-х рр. активно формувалась історична пам'ять про Велику Вітчизняну війну. У пізньорадянський час вона набуває сакрального характеру, формуючи, поряд з міфологією Великого Жовтня, своєрідну секулярну релігію. Міфи про Перемогу, культ героїв та загиблих мучеників стали «священим». Це підкріплювалося офіційною риторикою, яка лунала у чергових повідомленнях про створення нових місць поклоніння: «священне місце», «земля, що стала святиною», «тричі святі імена» тощо. Така політика керівництва знаходила своє відображення у формуванні культурного ландшафту міста. У монументальній пропаганді та топоніміці, пов'язаних з подіями війни, на перший план вийшли героїзація радянського Руху опору та визволення Харкова. Показовим прикладом цього стало створення величезного меморіального

комплексу Слави на околиці міста у Лісопарку до 60-ї річниці Жовтневої революції, та відкриття пам'ятника Воїну-визволителю на вулиці Двадцять Третього Серпня [22, 135]. У міському урбанімічному просторі Харкова зберігся значний пласт топонімів, який і сьогодні активно продовжує формувати міф про Велику Вітчизняну війну. Джерелами номінації цих годонімів й агоронімів стали імена Героїв Радянського Союзу та полководців, діячів радянського підпілля та партизан, визначні битви та дати пов'язані з війною. Отже, можна виділити наступні групи урбанонімів.

Діячі радянського Руху опору та підпілля. Почесне місце у пантеоні харківського Руху опору зайняв І. Бакулін – вулиця Інженерна на Шатилівці була перейменована на його честь [23, 228]. До 20 річниці перемоги, харківський топонімічний ландшафт збагатився багатьма іменами підпільників, зокрема А. Китаєнка, П. Свиначенка, О. Катаєва, В. Коновалова, О. Зубарева [24, 234; 10, 283]. Дослідниця пам'яті Другої Світової війни І. Склокіна зазначає, що у брежнєвські часи спостерігалось певне включення до публічного простору історій про жінок-учасниць Руху опору [25, 231]. Це знайшло своє відображення й у харківській топоніміці. У другій половині 1960-х рр. з'явилися вулиці імені Галини Нікітіної, Марії Кисляк та Лялі Убийвовк [24, 234].

Герої Радянського Союзу, які отримали це почесне звання за участь у Другій світовій війні. Топонімічні маркери, що увічнювали пам'ять Героїв Радянського Союзу масово закріпились на мапі Харкова з початку 60-х рр. Проаналізувавши рішення виконкому міськради з питань номінації та перейменування вулиць 60-70-х років, дійшли висновку, що у своїй топонімічній політиці влада надавала цілковиту перевагу іменам Героїв Радянського Союзу. Зокрема увічнено Р. Малиновського, А. Сохара, Л. Доватора, Е. Асхарова, О. Яроша, П. Широніна, А. Добродєцького, І. Танкоп'я, Є. Гуданова та інших [20, 132; 26, 203–205]. До 30-ї річниці визволення Харкова, відбулася наступна хвиля перейменувань. В урбанімічному середовищі з'явилися імена маршалів І. Конєва та П. Рибалка, старшого лейтенанта А. Ощепкова, генерал-лейтенанта інженерних військ Д. Карбишева, генерал-майора С. Ковпака, керівника чехословацького військового формування Л. Свободи [23, 228; 10, 121; 27, 25].

У 1980-х рр. у місті з'явилися годоніми, названі на честь маршалів П. Батицького та Я. Федоренка, письменника і журналіста, С. Борзенка [28, 258; 29, 55]. З 1990 р. на топонімічній мапі Харкова є ім'я маршала Г. Жукова [30, 152]. Однак не тільки прізвища військових покликані формувати історичну пам'ять про війну. Кілька топонімів несуть інформацію про пам'ятні дати та події – вулиця Двадцять Третього Серпня (день вигнання німецьких загартників з Харкова), проспекти Перемоги та Слави; військові з'єднання – вулиця Харківських дивізій, вулиця Гвардійців Широнінців, Панфіловців тощо [31, 106; 29, 55; 10, 231].

Топонімічний ландшафт радянських міст формували також знакові події, такі як політ Ю. Гагаріна у космос, що знайшло своє відображення на мапі Харкова відповідними вулицями – Гагаріна та Дванадцятого Квітня [10, 65, 84]. Під час відзначення сторіччя з дня смерті видатного українського поета Т. Шевченка, перейменовували на його честь об'єднані вулиці Білгородську і Журавлівську [10, 351]. Імені відомих діячів науки та культури також зайшли місце у системі радянської міської топоніміки. У назвах харківських вулиць увічнено багатьох академіків, високий рівень концентрації таких топонімів спостерігається у селищі П'ятихатки, де знаходиться Харківський фізико-технічний інститут. Тут розміщено лінійні об'єкти, названі на честь І. Курчатова, А. Вальтера, К. Синельникова. В інших районах міста збережено пам'ять про академіків І. Павлова, М. Барабашова, Г. Проскуру, О. Білецького та інших [10, 7–8]. Пласт топонімів, що уособлює імена діячів культури представлений прізвищами М. Горького, О. Вишні, М. Рильського, Д. Бідного, О. Довженка, Н. Ужвій, К. Шульженко тощо [10, 75, 79, 85, 87, 92, 357].

Символічна група топонімів, що охарактеризувала нову радянську епоху є також значною, тому вона була поділена на підгрупи. До першої підгрупи віднесено урбаноніми названі на честь радянських річниць та свят Дев'ятого Січня, Революції 1905 р., Грудневого Повстання, Лютневої Революції, Жовтневої Революції, Першого травня, Першої Майовки, Першотравнева, вулицю та в'їзд Дванадцятого Квітня проспекти П'ятидесятиріччя СРСР та П'ятидесятиріччя ВЛКСМ [11, 44; 10, 223, 235–236, 84]. Друга підгрупа топонімів у своїй назві містила частинку «червоний» або «красный». На мапі Харкова нами було нарахувано 59 таких назв [10, 151–154, 343]. Також «червоніли» назви адміністративних районів Харкова: Червонозаводський та Червоно-Баварський. Нагадувати громадянам Радянського

Союзу, що вони живуть індустріально розвинутій країні мали професійно-виробничі топоніми, що віднесені до третьої підгрупи. Особливої популярності вони набули у роки перших п'ятирічок. У списку масових перейменувань та номінацій 1936 р. знаходимо безліч прикладів: провулок Електромеханічний, вулиці Енергетична, Індустріальна, Станкобудівельна, Тепловозна, які маркували район Харківського Тракторного заводу; Авіаційна, Авіахімічна, Арматурна Телефонна та інші [10, 313; 11, 37,38,40–41,45,47].

Назви республік, міст та народів СРСР на топонімічній мапі Харкова мали сприяти формуванню єдиного радянського народу, становленню нової радянської ідентичності. Ці назви об'єднано в ойконімічну групу. В урбанімічному просторі міста з'явилися вулиці Абхазька, Хабаровська, Азербайджанська, Вітебська, Костромська, Тираспольська, Грузинська тощо [10, 6,51,146,79]. Також джерелом номінації харківських вулиць стала назви міст України: Тернопільська, Сімферопольська, Одеська, Київська, Львівський проспект. Щоправда, останній викреслили з топонімічної мапи Харкова, на користь Героя Радянського Союзу П. Дзюби [24, 234].

Висновки. Топонімічна політика влади була невід'ємною складовою загальної ідеологічної політики держави. Коливання партійної лінії знаходили своє відображення у трансформації урбанімічного простору радянського міста. Виділені нами семантичні групи назв годонімів та агоронімів за їх походженням засвідчили, що зміни у топоніміці радянського міста відбувались під тиском ідеологічного компонента. Основним джерелом номінації внутрішньоміських лінійних об'єктів стали антропоніми, що увічнювали імена діячів міжнародного комуністичного руху; державних діячів різних рівнів; полководців та Героїв Радянського Союзу; вчених та діячів мистецтва і культури. До групи символічних топонімів віднесено назви пов'язані з радянськими річницями та святами, «червоні» топоніми, професійно-виробничі. З метою формування єдиної радянської народності в урбанімічний ландшафт радянського міста вписували географічні назви терен СРСР. Поза сумнівом, запропонована класифікація не є вичерпною. З огляду на це, перспективи подальшої розробки теми полягає у подальшому її розширенні та аналізі ідеологічного навантаження, що містить топоніміка радянського міста.

Список використаної літератури

1. Кихтнюк В. В. Історична топоніміка Волині: формування, джерела, зв'язок із розвитком суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Кихтнюк. – К., 2010. – 20 с.
2. Поляков В. Є. Історична еволюція топоніміки міста Сімферополя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Є. Поляков. – Д., 2003. – 20 с.
3. Гайовий Г. Київська топоніміка: словник-жартівник / Г. Гайовий. – К. : [Б. в.], 2011. – 20 с.
4. Хорошковатий О. В. Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер / О. В. Хорошковатий // Історичне краєзнавство і культура : VIII Всеукраїнська наук. конф. – К. ; Х., 1997. – Ч. II. – С. 342–346.
5. Мачулін Л. І. Улицы и площади Харькова / Л. И. Мачулин. – Х. : Мачулин, 2007. – 480 с.
6. Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. В. Кравченко. – К. : Критика, 2011. – 358 с.
7. Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.
8. Ярмыш А. Н. История города Харькова XX столетия / А. Н. Ярмыш, С. И. Посохов, А. И. Эпштейн [и др.]. – Х. : Фолио ; Золотые страницы, 2004. – 685 с.
9. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. 45, оп. 4, спр. 11995, 84 арк.
10. Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / [сост. : Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко ; под. общ. ред. С. М. Куделко]. – Х. : «Изд-во САГА», 2011. – 432 с.
11. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 10, спр. 782, 149 арк.
12. Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп. 3, спр. 1352, 165 арк.
13. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 554, 197 арк.
14. Пролетарій. – 1927 – 28 червня.
15. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 127, 279 арк.
16. Указ Президії Верховної Ради Української РСР про порядок присвоєння імен державних і громадських діячів вулицям, площам та іншим частинам населених пунктів Української РСР // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1968. – № 10. – С. 91.
17. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 719, 192 арк.
18. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua/Review/9470003.
19. Памятные места революционных событий Киевского района г. Харькова. Текст для пропагандистов и экскурсоводов (по материалам Центрального Государственного Архива Октябрьской революции УССР). – Х., 1968. – 18 с.

20. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 709, 238 арк.
21. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 6, спр. 13, 133 арк.
22. Рудько В. П. Пламя подвига святого : Памятники Великой Отечественной войны на Харьковщине : путеводитель / В. П. Рудько. – Х. : Прапор, 1987. – 150 с.
23. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 5, спр. 75, 228 арк.
24. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 484, 333 арк.
25. Склокіна І. Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985) / І. Є. Склокіна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – Х., 2011. – Вип. 44. – С. 199–219.
26. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 313, 241 арк.
27. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 6, спр. 217, 179 арк.
28. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 8, спр. 258, 464 арк.
29. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 7, спр. 110, 377 арк.
30. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 9, спр. 39, 178 арк.
31. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 6, спр. 18, 133 арк.

Одержано редакцією 19.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Тахтаулова М.Ю. Топонимическая карта советского города (на примере Харькова 1919–1991 гг.).* В статье была дана характеристика особенностям топонимического оформления советского города. На примере харьковской топонимики определены основные семантические группы названий внутригородской линейной сети, и составлена их классификация. Определены доминирующие источники номинации урбанонимов и проанализирована их идеологическая составляющая.

Ключевые слова: топоним, урбаноним, источник номинации, идеология, топонимическая политика, город, улица.

Summary. *Takhtaulova M. Toponymic Map of the Soviet City (on the Example of Kharkiv in 1919–1991).* The toponymic policy of the authorities that was an integral part of a general ideological policy of the state was analyzed in the article. The communist party line changes were reflected in the transformation of an urban space of the Soviet city. The Soviet authorities in its toponymic policy perpetuated the names of statesmen, political officials, public figures, etc. during their lifetime. Such practice is contrary to generally accepted norms of objects nomination by famous personalities' names. Semantic groups of the names of streets and squares were allocated. Their origin demonstrated that changes in the Soviet city toponymy took place under a pressure of an ideological component. The main source of nomination of internal city linear objects became anthroponyms that perpetuated the names of an international communist movement activists; statesmen of different levels; generals and Heroes of the Soviet Union; scientists and artists. The names that are connected with the Soviet anniversaries and holidays, "red", professional and production toponyms are included into a symbolic toponyms group. In order to form a single Soviet nation, geographical names of the USSR territories were inscribed in an urban landscape of the Soviet city. The classification of the Soviet city toponyms is firstly given in the article. The principle of a unity of the names according to a semantic feature became the basis of its formation.

Key words: place-name, urbanonim, source of nomination, ideology, toponymic policy, city, street.

УДК 930.253:94(477)“1943”

О. М. Радченко

НІМЕЦЬКІ ТАБОРИ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УКРАЇНІ 1943 р.

У статті висвітлено структуру таборів для радянських військовополонених в Україні в 1943 р. У зв'язку зі змінами в перебігу бойових дій на східному фронті на користь Червоної армії протягом 1943 р., значно зменшилася кількість радянських військовополонених у німецьких таборах на окупованій території України.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, радянські військовополонені, дулаг, шта-лаг, група армій «Південь».

Постановка проблеми. В рік 70-річчя Великої Перемоги варто звернутися до найменш відомих сторінок історії Другої світової війни, серед яких і становище радянських військовополонених на окупованій території України протягом 1943 р., коли Червона армія після

битви під Сталінградом перейшла у контрнаступ. Політика нацистів щодо радянських військовополонених зазнала у цей час змін, які були зумовлені як взяттям у радянський полон великої кількості військових гітлерівської коаліції, так і потребами оборонної промисловості і вермахту, а пізніше – підготовкою до відступу з окупованих вермахтом східних територій. Ці питання є мало дослідженими у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Дана проблематика представлена, головним чином, колективними працями з історії Другої світової війни [1–4], працями сучасних вітчизняних істориків, у яких висвітлено функціонування системи таборів для військовополонених [5–7], монографіями зарубіжних науковців [8–10]. Значну допомогу в дослідженні даної проблеми надають державні архіви України, фонди яких є вже опублікованими [11]. Вкрай важливими є документи, які містяться у збірниках документів та матеріалів, опублікованих у повоєнний час [12–13], Книги пам'яті України, численні краєзнавчі видання та спогади.

Мета статті – дослідити політику нацистської окупаційної влади по відношенню до радянських військовополонених на території України у 1943 р. на підставі архівних документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема фонду КМФ-8, який містить американські мікрофотокопії трофейних документів, та фондів Державного архіву Кіровоградської області.

Виклад основного матеріалу. Початок формування системи німецьких таборів для радянських військовополонених припадає на літо–осінь 1941 р. Як переконливо зазначено українською дослідницею Т. В. Пастушенко, подальший розвиток цієї системи співпадає з ходом бойових дій на радянсько-німецькому фронті. До серпня 1941 р. створюються стаціонарні табори (так звані шталаги – від нім. *Stammlager*) у правобережних областях України, у вересні–жовтні виникають установи полону в областях Західної та Правобережної України, вздовж Дніпра, а в листопаді–грудні – на сході та півдні України [7, 122]. Окрім шталагів, йдеться про офлагі (табори для офіцерів – від нім. *Offizierlager*), дулагі (пересильні табори – від нім. *Durchgangslager*), допоміжні табори (нім. *Zweiglager*) та армійські збірно-пересильні пункти (нім. *Armee-Gefangenen-Sammelstelle*). Із просуванням фронту на схід нові шталаги створювалися на місці дулагів, зокрема в Києві, Білій Церкві, Умані, Дніпропетровську, Кривому Розі. Від початку нацистської окупації України табори для військовополонених на території райхс-комісаріату «Україна» підпорядковувались командувачу вермахту в Україні. З весни 1943 р. шталаги та дулагі на окупованій території в зоні відповідальності групи армій «Південь» територіально підпорядковувались командувачам армій, кожному з яких було призначено по одному коменданту району в справах військовополонених. При штабі командування групи армій «Південь» на чолі системи таборів стояв уповноважений у справах військовополонених. Штаб головнокомандувача групи армій «Південь» вважав недоцільним підпорядкування цих служб головним польовим комендатурам. Табори для військовополонених в Україні мали мультифункціональний характер і за потреби їх використовували для утримання захоплених партизан та підозрюваних у зв'язках з ними [7, 117–118; 14].

За різними оцінками, на території України впродовж 1941 р. вермахтом було взято в полон не менше 1–1,5 млн радянських військовослужбовців, з яких протягом зими загинуло 800 тис. через нестерпні умови утримання та надзвичайне жорстоке ставлення з боку окупантів та радянських колабораціоністів [2, 113]. Враховуючи, що за підрахунками відомого німецького історика К. Штрайта кількість всіх загиблих у ході війни радянських військовополонених становить 3 млн 300 тис. [10, 21], частка загиблих в Україні протягом зими 1941–1942 рр. складає майже 25% від їхньої загальної кількості. Голландський дослідник Карел Бергхоф у монографії «Жнива розпачу» називає загибель військовополонених винищенням геноцидного характеру [8, 98]. Однією з причин такого ставлення до військовополонених була расистська пропаганда, яка впродовж перебування Гітлера при владі сформувала в більшості представників німецької нації відчуття зверхності, ненависті та презирства по відношенню до слов'ян, євреїв та інших народів. Саме цей фактор був більш вагомим, ніж юридичний бік справи, тобто не підписання Радянським Союзом Женевської конвенції 1929 р. про поводження із військовополоненими. Приміром, у листівці вермахту йшлося:

«Німці! Тримайте внутрішню та зовнішню дистанцію від іногородців. Той, хто поводиться із військовополоненими як із німцями, є зрадником німецького народу. Ворог залишається ворогом! Забороняється розмовляти із військовополоненими всіх країн, з поляками та східними робітниками. Забороняється їсти за одним столом із військовополоненими, з

поляками та східними робітниками. Той, хто допоможе військовополоненим при спробі втекти, чи надасть їм засоби для втечі – інструмент, цивільний одяг, карти місцевості тощо – буде відправлений до в'язниці» [15].

На початок вересня 1941 р. у зоні відповідальності командувача оперативним тиловим районом групи армій «Південь» діяло 10 шталагів, у яких перебувало 300 тис. військовополонених [7, 119]. Через півтора року у березні 1943 р. у шталагах Запоріжжя, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Кіровограда, Умані, Миколаєва, в допоміжних таборах Херсона, Кременчука, Києва, зокрема Дарницькому, в Грос-лазареті в м. Славута перебувало 58 тис. військовополонених, із них 8, 5 тис. – у шталазі 364 у Миколаєві [14] та 13, 5 тис. – у шталазі 305 в Кіровограді [16]. На німецький карті окупованої України під назвою «Карта системи військового полону» («Karte der Kriesgefangenenlager»), датованої 1 квітня 1943 р., у зоні відповідальності групи армій «Південь» ми бачимо низку дулагів по лінії Полтава–Павлоград– с. Василівка (Запорізька обл.) та два дулаги в с. П'ятихатки (Дніпропетровська обл.). Деякі шталаги, розташовані поблизу великих міст поруч із діючими стаціонарними таборами Дніпропетровська та Кіровограда, були недіючими, тобто такими, що на той час не містили військовополонених. Окрім того, в Херсоні був розміщений недіючий дулаг та армійський збірно-пересильний пункт, а в м. Апостолово (Дніпропетровська обл.) – шталаг на марші. Єдиним містом на окупованій нацистами території України, де знаходились одночасно і шталаг, і дулаг, був Кривий Ріг [17]. В зоні відповідальності головнокомандувача вермахтом знаходилося 10 шталагів (на території сучасних Вінницької, Житомирської, Луцької, Рівненської та Хмельницької областей). Отже, не менше 5 установ полону навесні 1943 р. залишилися в Україні незатребуваними.

Якщо зменшення кількості військовополонених протягом зими 1941–1942 рр. було спричинено переважно смертю від голоду, хвороб, цілеспрямованим знищенням, примусовою роботою та вивезенням полонених на підприємства до райху та окупованих Німеччиною країн [18, 198–204], то у 1943 р., у першу чергу, зменшення кількості полонених, пов'язаним із успіхами Червоної армії. У зв'язку зі зменшенням кількості узятих у німецький полон та зі зростанням потреби у робочій силі начальник служби об'єктів сухопутних військ при головнокомандувачі групи армій «Південь» протягом 1943 р. проводив інспекційні перевірки таборів з метою покращення умов утримання в них. За результатами перевірки шталагу в Миколаєві у березні 1943 р. було відзначено поганий стан одягу військовополонених та відсутність дезінфекційних та протипожежних засобів. Перевірка в серпні показала, що загальний стан харчування військовополонених у шталагах можна вважати задовільним, випадки захворювання на тиф поодинокими, забезпечення одягом порівняно із попередніми місяцями покращилось, що умови утримання відповідали максимально можливим санітарним вимогам [19].

Зміни торкнулись і перебіжчиків, адже їхня кількість різко зменшилась у 1942 р., коли факти масового знищення радянських військовополонених стали відомими в Червоній армії. Безумовно, на патріотичний настрій радянських вояків вплинули і успіхи Червоної армії під Сталінградом. Згідно наказу Верховного командування німецької армії № 13 від 23 квітня 1943 р. всіх перебіжчиків, яких не було призначено до національних військових формувань («легіонів»), спрямовували до спеціальних зон у таборах на станції Адабаш під Кіровоградом (шталаг 305) та в Дарниці (Київ) (шталаг 384). Зокрема, влітку 1943 р. у шталазі 384 знаходилося 4348 військовополонених, із них хворих – 212; зовнішня охорона табору складалась із 12 постових вдень та 17 вночі, внутрішню охорону забезпечували 20 військовослужбовців [20]. За прийом перебіжчиків у кожному таборі відповідав офіцер абвера. Саме він повинен був вирішити, як краще використати перебіжчика: чи в ролі «довіреної особи» в німецький розвідці чи в боротьбі з партизанами. Відомості про придатних для цих завдань перебіжчиків слід було надавати офіцеру абвера при головнокомандувачі групи армій «Південь». У німецькомовному тексті наказу № 13 навіть йшлося про дотримання положень Женевської конвенції:

«Перебіжчиків слід одразу ізолювати від інших військовополонених і розмістити в кращих умовах. У них залишаються гроші, цінні речі, одяг, знаки розрізнення, відзнаки. Харчування має бути достатнім... Житло для офіцерів слід влаштовувати окремо, мають бути можливості для миття та дезінфекції. Протягом перших днів не дозволяється залучати перебіжчиків до будь-якої діяльності окрім звичайної служби в таборі. За цей час у перебіжчика є можливість

вирішити, чи вступить він до певного національного легіону, чи буде добровільним помічником війська в тилу, чи буде працювати на теренах звільнених східних областей» [14].

Окрему категорію військовополонених складали офіцери Червоної армії, яких за німецьким розпорядженням одразу після взяття в полон слід було ізолювати від молодших офіцерів та рядового складу і якомога швидше направляти до офлагів, адже заборонялося тримати їх поруч із лінією фронту [20]. В Україні був один табір спеціально для офіцерів у Володимир-Волинському. Незважаючи на заходи безпеки, під час транспортування траплялися втечі [21, 16]. «Особливі розпорядження щодо системи військового полону в зоні оперативного командування (Схід) № 6» («Besondere Anordnungen für das Kriegsgefangenen-Wesen im Operationsgebiet (Osten), Nr. 6») визначили долю військовополонених жінок: ті, хто належали до медичного персоналу, пересувалися до тилових таборів, решта – після перевірки службою військової контррозвідки – до біржі праці [20]. До шталагів потрапляли і всі полонені у віці від 16 до 55 років, що були захоплені в ході бойових зіткнень із партизанами. З моменту полону вони вважалися військовополоненими і після передачі жандармерією до табору їх належало відправити до Німеччини для примусових робіт [20].

У зв'язку із контрнаступом Червоної армії на засіданні головнокомандувача групи армій «Південь» від 17.06.1943 р. було прийнято рішення про ліквідацію 9 дулагів та 6 шталагів, скорочення охорони таборів через ліквідацію штабів при батальйонах охорони. Передбачалося, що «загони охорони дулагів складатимуться із 3 рот під командуванням коменданта дулагу, проте підсилитися охорона шталагів за рахунок двох додаткових рот і допоміжної поліції при співвідношенні один до трьох». Окрім того, «необхідні для господарської діяльності дулагів та шталагів військовополонені залишатимуться полоненими, але в окремих випадках, як «помічники», можуть отримувати належне харчування як ті, хто виконує важку роботу в постійних зовнішніх командах» [14]. У вересні 1943 р. продовжувалася реорганізація системи таборів для військовополонених, зокрема табори, що було розташовано вздовж Дніпра, пересувалися на захід. Шталаг 387 у Дніпропетровську було замінено на дулаг 111 через те, що шталаг перетворювався на штаб у справах біженців з Дону та Північного Кавказу в районі Кринички-П'ятихатки (Дніпропетровська обл.); дулаг 134 у Кременчуці було замінено на дулаг 231 (АСК 8) і перенесено разом із охороною до Умані. Окрім того, штаб головнокомандувача групи армій «Південь» 12.09.1943 р. було переведено з Кіровограда до Умані. Також із зони відповідальності групи армій «Південь» було видалено шталаги в Білій Церкві та Умані [22].

Однією з причин незаповненості таборів для військовополонених у 1943 р. було примусове вивезення їх до райху, чому можна знайти підтвердження в деяких архівних документах. Зокрема, за повідомленням коменданта шталагу в Дарниці від 11.03.1943 р. було вивезено 2000 полонених. 15 тис., які мали прибути до табору, були спрямовані далі на Захід [20]. Записи в журналах вихідної та вхідної інформації штабу райхскомісаріату «Україна» у м. Рівне, що зберігаються у фондах ЦДАВО України, не залишають жодних сумнівів у тому, що вимагалось від головнокомандувача групи армій «Південь» та окружних комісарів з боку генерального штабу та міністерства Східних земель у Берліні протягом 1943 р.: «Військовополонені як шахтарі до райху», «Відділ шахт. Військовополонені», «Використання військовополонених у шахтах» тощо [23; 24].

Вивезення радянських військовополонених до райху під час відступу німецьких військ з території Східної та Південної України восени та взимку 1943 р. відбувалося згідно з планами командування групи армій «Південь» щодо примусової евакуації. Передбачалося, що військовополонені і в шталагах, і в складі постійних допоміжних команд належать до групи I, і їх слід евакуювати залізницею в першу чергу. Транспортування дозволялося за наказом коменданта, а відповідальним за завантаження у вагони і відправлення призначався офіцер вокзалу [20]. Німецька інструкція під назвою «Вказівки щодо заспокоєння України» («Richtlinien für die Befriedigung der Ukraine») вимагала від охоронних загонів вживати заходи щодо підсиленого режиму на залізничних вокзалах, де передбачалися зупинки транспортів із військовополоненими, для запобігання фактам втечі [25]. Важко сказати, наскільки ефективними були ці дії, адже документів щодо транспортування військовополонених майже не залишилося. За даними К. Штрайта, від 1 липня до середини листопада 1943 р. на шахти Німеччини прибуло 88790 нових військовополонених [10, 247]. Скільки з них прибуло з України – невідомо. З іншого боку, за даними М. В. Ковалю на 1 квітня 1944 р. до

Червоної армії з території України було призвано 142 тис. колишніх військовополонених та оточенців, що їх під час окупації переховувало населення [18, 217]. Багато краєзнавчих досліджень містять докази того, що місцеві жителі допомагали полоненим продовольством, переховували тих, кому вдалося втекти, лікували поранених, під зміненими прізвищами приймали колишніх вояків Червоної армії в сім'ї [26, 156–171]. Саме цей рух опору місцевого населення, його гуманізм в абсолютно негуманних умовах окупації врятував життя тисячам радянських вояків і тим самим наблизив Перемогу.

Висновки. Таким чином, у зв'язку зі змінами в перебігу бойових дій на східному фронті на користь Червоної армії протягом 1943 р., значно зменшилася кількість радянських військовополонених у німецьких таборах на окупованій території України. Починаючи з літа 1943 р. було скорочено систему таборів для утримання військовополонених в зоні відповідальності групи армій «Південь», а рештки таборів перенесено до Дарниці (Київ) та Умані. Працездатні військовополонені підлягали примусовій евакуації до Німеччини. Ця проблематика потребує нових наукових досліджень, яким, однак, перешкоджає недостатня та важко доступна джерельна база.

Список використаної літератури

1. Горбуров Е. Г. Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : Документы и материалы свидетельствуют / Е. Г. Горбуров, К. Е. Горбуров, Л. Л. Левченко, М. А. Мельник. – Николаев : Изд. П. Н. Шамрай, 2014. – 348 с.
2. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд. : Л. С. Герасименко, Р. І. Пілявець. – К. ; Ніжин : Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с.
3. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів / упоряд. В. Косик. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – Т. 3. – 384 с.
4. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. / О. Є Лисенко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – 732 с.
5. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Дубик. – К. : Наукова книга, 2000. – 304 с.
6. Пастушенко Т. «В'їзд репатріантів до Києва заборонений...» Повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Т. Пастушенко. – К. : [Б. в.], 2011. – 164 с.
7. Пастушенко Т. В. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні: (червень–грудень 1941 р.) / Т. В. Пастушенко // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 116–125.
8. Бергкоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Бергкоф; пер. з англ. – К. : Вид-во «Часопис «Критика», 2011. – 455 с.
9. Alfred Streim: Sowjetische Gefangene in Hitlers Vernichtungskrieg. Berichte und Dokumente 1939–1945. – Heidelberg : C. F. Müller Juristischer Verlag, 1982. – 245 s.
10. Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. Verlag J.H.W. Dietz. Nachf. – Bonn, 1997. – 448 s.
11. Друга світова війна та Україна: загальні огляди архівних та музейних фондів і колекцій // Архіви України. – 2005. – № 1–3 (256).
12. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / [упоряд. : В. Г. Берковський [та ін.]; редкол. : В. М. Литвин [та ін.]. – К. : [Б. в.], 2011. – 346 с.
13. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : збірник документів і матеріалів. – Д. : Промінь, 1965. – 306 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, р. 29.
15. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, р. 16.
16. Петренко І. Табори, тюрми та гетто на окупованій нацистами території Кіровоградської області [Електронний ресурс] / І. Петренко. – Режим доступу: dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/zdp/2014-zdp4.pdf.
17. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, р. 150.
18. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 12).
19. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, р. 30.
20. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, р. 31.
21. Державний архів Кіровоградської області, ф. 2634, оп. 1, спр. 9.
22. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, р. 28.
23. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 271.
24. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 272.
25. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, р. 39.
26. Чорний О. В. Село Красносілля в роки Другої світової війни / О. В. Чорний // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Кіровоград, 2009. – Вип. III. – С. 156–171.

Одержано редакцією 25.11.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. Радченко О.Н. Немецкие лагеря для советских военнопленных в Украине в 1943 г. В статье освещено структуру немецких лагерей для советских военнопленных на оккупированной вермахтом территории Украины в 1943 г.

Ключевые слова: Украина, Вторая мировая война, советские военнопленные, дулаг, шталаг, группа армий «Юг».

Summary. Radchenko O.M. German camps for Soviet prisoners of war in 1943 on the territory of Ukraine. The article reviews policy of Nazi invaders regarding Soviet prisoners of war in 1943. Previous attitude, based on barbaric extinguishment of captured soldiers and officers, was gradually changing due to overall shifts in the course of war after Stalingrad and Kursk battles. Prisoners of war were brutally exploited in German industries and agriculture, which were lacking labour force after several years of war. Number of prisoners and camps in Ukraine significantly decreased. Remaining camps were moved to Kiev and Uman. Prisoners, who were capable to work, were sent to Germany. Relocation of Soviet prisoners of war to Reich during retreat of Nazi troops from territory of Ukraine in autumn and winter of 1943 was carried out on the basis of plans of commandment of group of armies «South» for the forced evacuation.

The article pays attention to such categories of prisoners of war, as Red Army officers, who were sent to «oflag» (Offizierlager) in Volodymyr-Volynsky, or women, who were sent to camps and Labour Exchanges, as well as partisans and their helpers. It was found that in separate camps were kept deserters for their further use at the service of occupational regime. These issues need further research, though it may be complicated by insufficient and difficultly accessible source base.

Key words: Ukraine, World War II, soviet war prisoners, Dulag, Stalag, group of army «South».

УДК 94(477)“19”(=411.16)

М. І. Ярмоленко

ЕТНІЧНА ПОЛІТИКА ВІДНОСНО ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Визначено основні напрями і характер етнічної політики стосовно єврейської національної меншини в Україні у добу тоталітаризму. Показано зміни питомої ваги євреїв у складі населення України, характер їх розселення та особливості міграції.

Ключові слова: асиміляція, національні меншини, етнокультурні процеси, поселенська структура, міграційні процеси, євреї, тоталітарна держава.

Постановка проблеми. Україна є державою з полі етнічною структурою населення, географічно розташованою на перехресті культур і релігій, зі складною і суперечливою історією. Становлення України як суверенної, європейської держави обумовлює використання світових технологій гарантування прав національних меншин, застосування міжнародних норм щодо визначення їх статусу, однак не менш важливим є аналіз можливості творчого використання національного історичного досвіду в сучасних умовах. Історичний досвід, безумовно, сприймається неоднозначно – від бажання повністю відмовитись від спадщини минулого до прагнення повернутися у вчорашній день. Для частини населення України характерне суто позитивне, позбавлене критичного аналізу сприйняття радянського минулого. Такі погляди і оцінки залишаються досить розповсюдженими у східноукраїнських регіонах, обтяжених радянською ідентичністю. Проте широко проголошувана «інтернаціоналістська» політика радянської влади відверто розглядалася партійним та державним керівництвом як найбільш вдалий «спосіб» залучення людей до процесу побудови соціалістичного суспільства, звісно, у сталінському його розумінні. Це надавало національній політиці радянської влади підкреслено політизованого та заідеологізованого характеру. З початку 1930-х років «інтернаціоналізм» набув форми тотальної денаціоналізації, що позначилося й на етнокультурному розвитку євреїв [14, 115]. У зв'язку з тим, що єврейський народ уже майже дві тисячі років впливає на історичний розвиток України як частина її суспільства, він, безперечно, заслуговує на увагу з боку дослідників. Дослідження розвитку єврейської меншини в Україні принципово важливо як для історичної самосвідомості са-

мого єврейського народу, так і для більш повного розкриття проблем міжнаціональних відносин і культурної взаємодії євреїв з іншими народами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості національно-культурного життя євреїв представлені у працях Я. Кантора, П. Коршунова, Ю. Ларіна, В. Наулко, Б. Чирко, М. Шестопаля, О. Козерода, В. Орлянського, Я. Хонігсмана, О. Сучкової, Ф. Левітаса. Репресивна політика радянської влади проти єврейського населення представлена у дослідженнях В. Нікольського. У працях ізраїльського вченого М.Альтшулера досліджується історія євреїв України в період між двома світовими війнами. Ф.Кандель висвітлював історію євреїв СРСР до 1939 р. на основі дослідження людських доль на фоні історичних подій. Проте асиміляційні процеси у середовищі єврейського населення в основному досліджувалися науковцями лише опосередковано.

Мета полягає у висвітленні основних напрямів і характеру етнічної політики стосовно єврейської національної меншини в Україні у добу тоталітаризму та зміни питомої ваги євреїв у складі населення України, характеру їх розселення та особливості міграції.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1920-х рр. в СРСР остаточно сформувався тоталітарний сталінський режим, орієнтований серед іншого й на етноцид. У цьому процесі відзначимо неоднозначну роль євреїв: з одного боку значна кількість єврейського населення була репресована, а з іншого – у органах держбезпеки порівняно великою була питома вага саме євреїв. Не дивлячись на те, що радянська влада з перших днів свого існування повела енергійну боротьбу з антисемітизмом, наприкінці 1920 – на початку 30-х рр. спостерігалось поширення антисемітських настроїв серед населення у зв'язку із активною економічною діяльністю євреїв у період НЕПу, відносно великою їх кількістю у партійному, господарському та радянському апараті. Це призводило до поширення думки, що найбільше від революційних перетворень виграли саме представники єврейської національності. Урядові заходи по наділенню євреїв землею викликали неприязнь у зв'язку із переконанням інших верств населення у тому, що саме євреї отримували кращі землі. До міжетнічних конфліктів призводило зростання кількості єврейських робітників у важкій промисловості, де їх раніше практично не було. Широке розповсюдження побутового антисемітизму негативно впливало на атмосферу в робітничому середовищі [20, 12]. Під час голодомору 1932–1933 рр. посилювались антисемітські настрої населення Донбасу. Критикуючи партію за голод, робітники звинувачували євреїв у тому, що «жиди займають відповідальні посади, особливо міцно вони засіли в ДПУ» [23, 116]. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча в СРСР за межами України проживало кілька мільйонів українців [6, 29].

За переписом 1926 р., євреї (1574 тис.) посідали третє місце за чисельністю серед національностей в Україні після українців (23219 тис.) і росіян (2677 тис.). У 1920–1930 рр. євреї активно показали себе в усіх сферах політичного, економічного і культурного життя в УРСР. Отже, їх частка серед керівних органів, зокрема республіки, була досить значущою, зокрема Лазар Каганович був членом Політбюро ЦК ВКП(б) та генеральним секретарем ЦК КП(б)У, фактичним керівником України. У репресивних органах ДПУ євреї традиційно домінували разом із росіянами – складали 73% його працівників, обіймаючи високі посади, а Ізраїль Леплевський очолював Наркомат внутрішніх справ УРСР, а згодом був заступником глави НКВС СРСР. Більшість їх були повністю зрусифіковані.

У південному регіоні України єврейське населення було другим за чисельністю серед національних меншин після росіян. Більшість осіла в містах, зокрема в Одесі – 44%, у Миколаєві – 33%. Проте значна кількість населяла і сільську місцевість. Під час адміністративно-територіальної реформи 1925 р. тут було створено єврейські національні райони: Сейдемінхський, Новозлатопільський, Сталіндорфський, Калініндорфський, Фрайдорфський і Лариндорфський, а також 86 сільських і містечкових рад. Ці заходи, разом з іншими, щодо надання прав етнічним групам населення, дещо зняли соціальну напругу й дозволили власним органам влади в районах і на селі реалізувати плани розвитку економічного і культурного життя, національно-етнічного згуртування громад. У 1929 р. в Україні було 475 єврейських шкіл, в яких навчалось 70,5 тис. дітей. Засновано 3 педагогічних, 5 сільськогосподарських, 20 індустріальних єврейських технікумів. Значних успіхів досягла видавнича справа: у 1930 р. видано 419 найменувань книг та періодичних видань ідишем, накладом 2,6 млн. Розвивалася єврейська література, театральне мистецтво, діяли релігійні установи. Під кон-

тролем радянської влади діяли громадсько-політичні об'єднання комуністичного й сіоністського (до 30 тис. членів) напрямку, зокрема молодіжні. Все це сприяло зміцненню лояльності євреїв до радянської влади. Проте, згідно з новою «Сталінською», як її називали, Конституцією, національні райони і сілради у 1937 р. були ліквідовані. Політика влади тоді була спрямована на те, щоб розчинити національні меншини серед українського та російського населення. Під час сталінських репресій 1930-х євреї зазнали значних втрат. За даними спецорганів, ДПУ-НКВС за політичними мотивами засудили 264 тис. євреїв, 106 тис. було депортовано за межі України. Серед них чимало євреїв із південноукраїнського регіону [7, 87–88].

Головною причиною асиміляції в міжвоєнні роки, пов'язаної з поведінкою окремих індивідів, були великі масштаби національнозмішаних шлюбів. Асиміляція залежала не стільки від частки цих шлюбів, скільки від вибору національності дітьми від таких шлюбів. У радянський період більшість дітей від змішаних шлюбів обирали неєврейську національність. Робилось це як внаслідок реального факту приналежності до російської культури, так й із прагматичних міркувань [20, 13–14].

У роки Другої світової війни євреї в Україні зазнали тотального знищення. Жертвами голокосту в роки німецької окупації стали до 2 млн осіб. Після приєднання до Радянського Союзу Західної України, Бессарабії та Північної Буковини, де проживало близько мільйона євреїв, вони зазнали чимало важких випробувань. Насамперед на цих землях зросли антисемітські настрої, оскільки радянська влада часто залучала їх у керівних органах та надсилала зі сходу для партійної роботи, в органах НКВС та інші. З іншого боку, радянські органи НКВС і НКДБ піддали репресіям, депортували 65 тис. євреїв, насамперед біженців із Польщі, які відмовлялися приймати радянське громадянство. Так було зруйновано традиційний спосіб життя західноукраїнського єврейства. З початком війни проти СРСР гітлерівський режим розпочав геноцид проти євреїв на окупованих територіях в Україні [21]. У Києві, в Бабиному Яру, за два дні вересня 1941 р. було розстріляно близько 34 тис. За перші дні війни у Львові розстріляно 7 тис. євреїв, а пройшли через гетто і згодом були знищені – 236 тис. Масові розстріли та депортація на захід у концтабори смерті також здійснювалися й у південному регіоні України, між Дністром і Південним Бугом із центром в Одесі – «Трансністрія», яку Гітлер подарував Румунії за участь у війні проти СРСР. Зауважимо, що українці часто допомагали євреям рятуватися. Багато євреїв (близько 700 тис.) встигли евакуюватися у глибокий тил й активно працювали впродовж війни. Кілька сотень тисяч у складі Червоної армії воювали на фронті або у складі партизанських формувань. 157 осіб, із них 72 уродженці України, стали Героями Радянського Союзу [1, 226–235; 5; 7, 85].

Проте вже від 1948 р., із створенням держави Ізраїль, під гаслом боротьби з космополітизмом у СРСР було розгорнуто антисемітські кампанії. Головний удар було спрямовано на інтелігенцію, єврейських діячів культури і мистецтва. Розпочалося все з Москви, де закрили Московський єврейський театр. У другій половині 40-х років ХХ ст. набув великого розмаху державний антисемітизм, який виражався у кампанії «боротьби з космополітизмом» на «захист російської культури і науки», яку начебто окупували євреї. В університетах, письменницьких організаціях та інших установах науки та культури проходили кампанії по вигнанню космополітів. Одночасно ліквідовувалися майже всі заклади єврейської культури. Керівник Єврейського антифашистського комітету актор С. Міхоелс був убитий представниками спецслужб, відповідно до таємного указу Й. Сталіна [9, 256].

На ХІХ з'їзді КПРС (жовтень 1952 р.) головний ідеолог країни Суслов вів мову про те, що «чистки» у радянському суспільстві були, є і будуть, оскільки вони залишаються складовою частиною органічного закону політичного розвитку СРСР. Не виголошуючи з трибуни власне самого слова «чистка», він власне вказав на можливість і доцільність продовження репресій [16]. Виконання рішень у порядку партійної дисципліни ставало на одне місце із Законом, а у деяких випадках було вище Закону. Такий стан речей породжував у суспільстві страх та лицемірство, а як наслідок – пристосуванство, духовний конформізм. У суспільстві культивувалася повна самовіддача, навіть аскетизм, який сприймався як потрібне [4].

Досить часто побутова юдофобія ґрунтувалася на меркантильному бажанні зайняти прибуткові та престижні місця на кафедрах, у лабораторіях, державних закладах, прибравши «єврейських конкурентів» [10]. Однак євреїв було досить складно вигнати, депортувати, як інші етнічні спільності. Велика кількість вихідців з єврейського середовища була аси-

мільована у російську культуру, працювала у сфері послуг, держапараті, наукових і культурних закладах, органах пропаганди, пресі. Для розгортання масштабної антиєврейської кампанії потрібна була масштабна кримінальна «справа», із яскраво вираженою антидержавною спрямованістю. Нею стала «справа лікарів-вбивць», яка отримала великий резонанс у радянському суспільстві.

13 січня 1953 р. у «Правді» з'явилася стаття, де провідні професори медицини обвинувачувалися у зв'язках із американською розвідкою і сіоністськими організаціями. Вказувалося, що «учасники терористичної групи, використовуючи своє становище лікарів зловживаючи здоров'ям хворих підривали здоров'я останніх». Злочинці зізналися, що вони, приховали інформацію про те, що у Жданова був інфаркт міокарда і призначили йому режим протипоказаний цьому захворюванню, що призвело до загибелі діяча. У статті наголошувалося, що «наймитів, що продалися за долари і стерлінги, радянський народ роздушить, як мерзенну гадину» [17]. Ця справа загострила інтерес до діяльності представників єврейської національності. Нагнітання анти єврейських настроїв або навіть державне заохочення побутового антисемітизму призводило до поширення міжетнічних конфліктів. Спалахи антисемітизму спостерігалися у всіх регіонах України і особливо були помітними на території центральних, південних та східних областей. Вони виражалися у побитті євреїв, завданні їм різного роду збитків, усуненні з займаних посад, розповсюдженні листівок із антисемітськими закликами та, зрештою, у побутових образах і приниженнях. В січні 1953 р. у м. Сталіно розповсюджувалися листівки антисемітського змісту [24, 24]. У Залізничному районі Києва на хлопковій фабриці 14 січня 1953 р. було вивішено об'яву із закликом до знищення євреїв [24, 32].

У спецповідомленнях про настрої окремих груп населення, що надходили до ЦК КПУ, відзначалися численні спалахи антисемітизму, небажання людей користуватися послугами лікарів-євреїв. Згідно повідомлень партійних органів і таємної поліції частина громадян вже була готовою вбивати євреїв [9, 257]. У Миколаєві були окремі факти, коли було виражено недовіру до лікарів, були висловлювання: «Напевне, і у нас так лікарі роблять» [24, 12]. У 3-й поліклініці м. Київ співробітниця Леонтьєва С.В. сказала: «Сьогодні 13 січня хворі відмовлялися записуватися до лікарів-євреїв, вимагаючи записати їх до лікарів російської національності, яких у лікарні майже немає. Лікар Зіскіс, за національністю єврей, сьогодні пішов на квартиру до хворого, але його на квартиру не пустили і почали вимагати лікаря-росіянина [24, 17].

Фіксувалися й більш радикальні висловлювання. Співробітник київського автодорожнього інституту К. Ухов сказав: «Коли їм буде кінець? Адже всі вони євреї. Треба жити і оглядатися. Таких людей негідники знищили як Жданов і Щербаков. Цим злочинцям треба придумати страшну смерть» [24, 17]. Електрозварювальник Іванківської МТС сказав: «Органи радянської влади мають посилити контроль за сектантськими організаціями, єврейськими молитовними будинками, у роботі яких є дуже багато таємничого» [24, 31]. Лікар-гінеколог другої лікарні м. Сталіно Є. Протасова заявила: «Продалися за американські долари, невже їм було мало того, що вони мали. Взагалі всі євреї, скільки їм не роби доброго, все рівно будуть незадоволені. Знищити їх всіх не жалко». Начальник шахти № 11 П. Кононов сказав: «З числа викритої групи лікарів немає жодного росіянина, всі євреї тепер євреїв притиснуть так, що їм дихати нічим буде. Від них можна очікувати будь-якої підлоти». Домогосподарка м. Сталіно К. Корнетухіна: «Жиди сидять на шиї у народу, працювати не хочуть, їх треба душити». Робітник Сталінського спецдорбудуправління С. Кузнецов наголосив: «Всі лікарі-євреї шкідники, їх потрібно повісити чи витравити» [24, 25]. Викладач Київського фінансово-економічного інституту Є. Довгополов: «Жорстокий урок за нашу малодушність, але я боюсь, що все заспокоїться і знову почнуться нахабні єврейські крадіжки і шпигунство. З ними добром нічого не поробиш, потрібні якості жорстоких заходи. Радянська влада досить м'яка і гуманна, а вони прямо знущаються над владою і ідеалами трудової людини» [24, 34].

Хоча слід зазначити, що не лише в Україні, а й у центральних містах Росії, й у промислових центрах Уралу, спостерігався побутовий антисемітизм, заздрість до «краще влаштованих євреїв». Деякі мріяли захопити житлову площу у випадку виселення євреїв, а тому брали участь у розповсюдженні чуток про можливість депортації єврейського населення. Після того, як 9 лютого 1953 р. невідомі підірвали бомбу на території радянської місії у Тель-

Авіві і розірвання дипломатичних відносин між СРСР і Ізраїлем почалася масова антисемітська істерія, євреїв принижували і били на вулицях великих міст [9, 257].

Кандидат медичних наук, співробітник Львівського венерологічного інституту Атлас на початку 1953 р. охарактеризував справу лікарів як «ще одне нещастя на голову нашого бідного єврейського народу» [24, 6]. Заступник начальника планового відділу тресту «Донбасенергобуд» Е. Епштейн у розмові із колегами, зафіксованій спостерігачами КДБ, сказав: «Справа не у цій групі. Я дуже переживаю, щоб цей процес не наробив багато біди для євреїв. Цей момент можна розглядати як сигнал. У районах може дійти до безладу. Я дуже боюсь за долю євреїв. Я впевнений, що якщо не буде спеціального пояснення уряду, то багато євреїв покладуть свої голови. Багато людей тільки і чекали чогось подібного. Наші справи дуже і дуже погані». Обласний хірург С. Струкалов заявив, що «євреї втратили довіру народу» [24, 23].

У той же час лунали і досить радикальні судження представників єврейської общини. Так, бухгалтер заводу імені Дзержинського Н. Айзенштейн, згідно із даними ЦК КПУ, заявив: «Це вже відкритий погром. Сам уряд дає привід «чорні» і розпалює погромні настрої» [24, 34]. Лікар Київської залізничної лікарні Г. Крепінєцька, єврейка, відзначила: «Викриття ворогів Радянської держави під маскою лікарів соромить чесних лікарів. Краще б викрили якусь українську організацію, а то все євреїв та євреїв» [24, 50].

Передчуття нової хвилі «великого терору» хвилювало не тільки євреїв. Відзначалася стурбованість людей, які порівнювали справу лікарів із репресіями 1937–1938 рр. Відповідно до документів «секретних папок» ЦК КПУ побоювання відновлення масштабних репресій охопили широкі верстви населення різних регіонів України. Люди порівнювали розгортання антиєврейської кампанії із відомими подіями 30-х років XX ст. Так, заступник голови артілі «Київтрикотажник» по культурно-масовій роботі К. Вітвицька заявила: «Це мені нагадує 1937 р., коли таке ж говорили про Горького та інших, що їх смерть прискорили. Я особисто не вірю цьому» [24, 18].

Начальник виробничого відділу по житловому будівництву комбінату «Сталіншахтбуд» І. Тімірінов сказав: «Я глибоко переконаний, що зараз продовжується настрій 1937 р., коли багато радянських людей робили ворогами народу, писали про це у газетах. Я не вірю, що ця група займалася тим, про що говориться у повідомленні. Мені здається, що ці репресії переслідують якусь іншу мету. Адже не можуть сіоністи претендувати на успіх у нашій країні» [24, 24]. Викладач математики 155 середньої школи Р. Ріхтер сказала: «Ніколи не повірю в те, що у наш час існують і діють сіоністські організації». Заступник голови артілі «Київтрикотажник» по культурно-масовій роботі К. Вітвицька заявила: «Це мені нагадує 1937 р., коли таке ж говорили про Горького та інших, що їх смерть прискорили. Я особисто не вірю цьому». У артілі «Київтрикотажник» Б. Долінська заявила: «У зв'язку із цим процесом я думаю, що буде якесь рішення уряду про виселення всіх євреїв» [24, 16].

На початку 1950-х розпочалися масові арешти, а на початку 1952 р. Й. Сталін дав вказівку готувати їх масову депортацію на Далекий Схід в Автономну єврейську республіку, водночас припинити антиєврейську пропагандистську кампанію. Від депортації євреїв врятувала смерть диктатора в березні 1953 р. [3, 437, 445, 448–449]. У наступні роки в Україні спостерігалася збільшення єврейської громади до 840 тис. осіб. 1959 р. зусиллями влади та громадських товариств налагоджувалося етнокультурне життя. Проте якраз на цей період припадає посилення тиску на єврейське релігійне життя, що позначилося на ставленні етносу до радянської влади. Чимало їх відомих діячів невдовзі ввійшли до руху дисидентства і зазнали переслідувань. Загальна ситуація змушувала євреїв до еміграції в Ізраїль і США. Отже, до 1989 р. в Україні їх чисельність зменшилася майже вдвічі (до 486 тис.), хоча влада намагалася силою затримати у СРСР: наприкінці 1970-х рр. в областях УРСР відмовлено в від 30 до 60% заяв на виїзд, а на початку 1980-х рр. масову еміграцію євреїв з України припинено повністю. У період Горбачовської перебудови євреї одні з перших засновували в областях Центру України культурно-просвітницькі товариства [7, 86–87].

У цілому, якщо на початку XX ст. найбільшою етнічною групою після українців були євреї (8,9% усього населення), то у 1959 р. найбільшою етнічною меншиною стали росіяни (7,1 млн осіб, 16,9% від усього населення республіки). Водночас, з огляду на трагічні події Другої світової війни та еміграцію, частка євреїв зменшилася більше, ніж у чотири рази, і склала лише 2% [13]. Уже в 1959 р. 79,9% євреїв вважали рідною російську мову, а у 1989 р.

відсоток євреїв з рідною російською мовою зріс до 90,6% [15]. Але все ж трансформація структури етнонаціональних меншин в УРСР протягом 1959–1989 рр. насамперед відбулася через зменшення кількості двох етнічних груп – євреїв (більше, ніж в 1,7 рази) та поляків (також майже в 1,7 рази), що є результатом не лише об'єктивних чинників (природна асиміляція, еміграція євреїв в Ізраїль), але і дискримінації цих груп в галузі освіти, тотальне звинувачення в політичній неблагонадійності та ін. На цьому наголошує в своєму дослідженні і польський історик та демограф П. Еберхардт [22]. Питома вага євреїв зменшилася з 2% у 1959 р. до 0,9% у 1989 р., а поляків з 0,9% у 1959 році до 0,4% у 1989 р. Найінтенсивніше зменшувалася кількість євреїв протягом 1979–1989 рр. (на 23,15%), особливо у часи Горбачовської перебудови. Так, лише в одному 1989 р. дозвіл на виїзд в Ізраїль одержало 33,2 тис. осіб [8, 109; 19, 120–132]. Багато євреїв виїхало у США [18, 82].

Висновки. Загалом, етнічна політика тоталітарної радянської держави впродовж її існування супроводжувалася посиленням тиску на євреїв, а у окремі періоди мала ознаки відвертого антисемітизму. Чи не найбільшим тиск на євреїв був наприкінці 1940 – на початку 50-х рр. після утворення Ізраїлю, коли сталінське керівництво вело певну підготовку до масового примусового переміщення єврейського населення. «Інтернаціоналізм» – денаціоналізація – етноцид – такими були метаморфози етнічної політики в Україні за умов сталінського тоталітарного режиму. Одним із результатів характеру етнічної політики радянського керівництва стали міграції євреїв поза межі СРСР, що особливо посилилися протягом 1980-х рр. Попри запровадження силових сценаріїв, спрямованих на обмеження еміграції євреїв їх успішність була лише тимчасовим явищем. У той же час анти єврейські кампанії сприяли посиленню міжетнічної ворожнечі, вістря якої спрямовувалося проти євреїв.

Список використаної літератури

1. Боляновський А. Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр. / А. Боляновський // Вісник Львівського університету. Серія Історична. – Л., 1997. – Вип. 32. – С. 226–235.
2. Бойко О. Синагоги Львова / О. Бойко. – Л.: Классика, 2008. – 204 с.
3. Боров Ю. Сталиниана / Ю. Боров. – М.: Олимп, 2003. – 462 с.
4. Борисов Ю. С. Человек и символ / Ю. С. Борисов // Комсомольская правда. – 1988. – 2 апр.
5. Вятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. Вятрович. – Л.: Вид-во «Мс», 2006. – 144 с.
6. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка / В. Василенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 189 с.
7. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – 672 с.
8. Євтух В. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / В. Євтух, В. Трошинський, К. Галушко, К. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.
9. История России. XX век. 1939–2007. – М.: Астрель; АСТ, 2009. – 829 с.
10. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М.: Международные отношения, 2001. – 528 с.
11. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни / Ф. Левітас. – К.: Вирій, 1997. – 272 с.
12. Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади / Є. Наконечний. – Л.: [Б. в.], 2004. – 302 с.
13. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР. Статистично-картографічне дослідження / В. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.
14. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПіЕНД, 2000. – 356 с.
15. Национальный состав населения СССР по данным всесоюзной переписи 1989 г. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 160 с.
16. Правда. – 1952. – 13 жовт.
17. Правда. – 1953. – 13 січ.
18. Романцов В. Історична демографія України XVIII – початку XXI ст. / В. Романцов. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2010. – 160 с.
19. Самарцев І. Євреї в Україні / І. Самарцев // Віче. – 1993. – № 11. – С. 120–132.
20. Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20 – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Ю. Сучкова. – Донецьк, 2005. – 19 с.
21. Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины, Закарпатья в 1933–1945 гг. / Я. Хонигсман. – Л.: [Б. и.], 1998. – 350 с.
22. Eberhardt P. Przemiany narodowosciowe na Ukrainie XX wieku / P. Eberhardt. – Warszawa, 1994. – 313 s.
23. Державний архів Донецької області, ф. Р-835, оп. 1, спр. 62, 26 арк.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, 105 арк.

Одержано редакцією 17.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. Ярмоленко М. И. Этническая политика по отношению к еврейской национальной меньшинности Украины в период тоталитаризма. Определены основные направления и характер этнической политики по отношению к еврейскому национальному меньшинству в Украине в период тоталитаризма. Показано изменения удельного веса евреев в составе населения Украины, характер их расселения и особенности миграции.

Ключевые слова: ассимиляция, национальные меньшинства, этнокультурные процессы, поселенческая структура, миграционные процессы, евреи, тоталитарное государство.

Summary. Yarmolenko M. Ethnic policy to the Jewish community in Ukraine during totalitarianism. Defined the main directions and nature of ethnic policy towards the Jewish minority in Ukraine during totalitarianism in the article. Showed the change in the proportion of Jews in the population of Ukraine, the nature of their resettlement and migration features. Indicated that ethnic policy of the totalitarian Soviet state during its existence was accompanied by increased pressure on Jews, and in some periods had signs of overt anti-Semitism. It is alleged that the greatest pressure on Jews was in the late 1940s - early 1950s. After the creation of Israel, when the Stalinist leadership led some training to massive forced displacement of the Jewish population. «Internationalism» - denationalization – ethnocide – these were the metamorphosis of ethnic politics in Ukraine under the conditions of the Stalinist totalitarian regime. After the establishment of security scenarios aimed at restricting emigration of Jews their success was only temporary. At the same time anti-Jewish campaign contributed to the ethnic hatred, the tip of which is directed against the Jews.

Key words: assimilation, ethnic minorities, ethno-cultural processes,

УДК 94(477+470)“1991/2010”

В. О. Волков

ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ (1991–2010 рр.)

У статті вивчається українська діаспора сучасної Росії, крізь призму формування її організаційної структури. Зокрема налізуються підходи до розкриття діаспорного питання в українській і зарубіжній історіографіях. Висвітлюються та характеризуються основні етапи інституційного розвитку української діаспори у країні проживання. Аналізується політика Російської Федерації відносно основних українських осередків країни. Описується сучасний стан та подальші перспективи розвитку центральних українських інституцій в Росії.

Ключові слова: українська діаспора, інституція, Російська Федерація.

Постановка проблеми. Розбудова новітньої Української держави передбачає формування повноцінної системи політичних, соціально-економічних, культурних і конфесійних інституцій всередині країни, як і пов'язаних з ними інституцій за кордоном. У цьому контексті закордонні українці виступають фактором збереження національної ідентичності українців загалом. Трансформувавшись від рівня республіканських мігрантів до статусу діаспори, українські осередки сучасної Росії консолідували навколо себе чималу кількість закордонних українців. Саме тому вивчення організаційної структури української діаспори в Російській Федерації набуває нової актуальності. Важливою науковою проблемою є зокрема дослідження інституційної організації українських емігрантів, без якої є неможливим існування будь-якої діаспори.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що інституційний розвиток закордонних українців досить неоднозначно висвітлений у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Так, українські історики у своїх поглядах виокремлюють інституціональне оформлення етнічної меншини як ознаку наявності діаспори. Тому вивчення організаційної структури наших емігрантів в Росії постає предметом досліджень багатьох дослідників, серед яких виділяються такі фахівці, як С. Вдовенко, В. Губарець, В. Євтух, Т. Коломієць, Т. Лупул, Г. Надтока, В. Сергійчук, В. Трошинський, О. Балера, Д. Горелов та інші.

В свою чергу, російська історіографія не виокремлює українську спільноту як самобутню організацію в межах Російської Федерації. Згідно цього концептуального підходу, Україна сприймається як тимчасове державне утворення, а українці – як одна із трьох гілок єдиного «руського народу». Серед авторитетних російських дослідників історії української діаспори

слід виділити Е. Паїна, А. Барсенкова, Р. Абдулатіпова, А. Вдовіна, Т. Полоскова, С. Пантелєєва, С. Проваторова, В. Шестакова, Д. Попкова.

Метою нашого дослідження є висвітлення процесу становлення та розвитку українських діаспорних осередків у Російській Федерації.

Виклад основного матеріалу. Вже на початку 1990-х рр. розпочався процес формування українських громад в Росії. Це було зумовлено наявністю великої кількості етнічних українців на території Російської Федерації, які після розпаду СРСР опинилися поза межами власної батьківщини. Так, за переписом населення 1989 р., у Росії мешкали біля 4,3 млн українців [1]. За неофіційною статистикою, їхня кількість сягає 7 млн осіб. Звідси, перед нашими співвітчизниками постала нагальна потреба, що полягала у розбудові національно-культурного та соціально-економічного життя в країні перебування. Це, в свою чергу, не могло бути можливим без легітимізації українських громад в Російській Федерації.

Аналізуючи характер та особливості діяльності української діаспори в Російській Федерації, можемо окреслити наступні етапи її інституційного розвитку:

I етап – інституційного становлення діаспори (тривав з кінця 1991 до 1994 рр.) – час усвідомлення лише самої ідеї діаспори. Відбувався процес самоідентифікації українців в Росії, на основі чого визрівала ідея самодостатньої національної діаспори в цій країні. Одні з перших українських осередків формувалися на теренах Сірого Клину, сучасної території Сибіру. Слід зазначити, що більшість організацій мала суто культурницьке спрямування. Від початку 1990 р. було утворено такі товариства, як Дружба в Якутську, Українська Родина – Сургуті, Славутич – Норильську. В Іркутську з'явився Український клуб, різні ансамблі вокалу і танцю, бібліотека з українською літературою [2, 98]. У цей період відбувається проведення першого Конгресу українців РФ, утворення Об'єднання Українців Росії (ОУР) та затвердження 1994 р. Статуту організації. ОУР мало на меті стати провідним органом, який зміг би об'єднати українські громади різного рівня.

II етап – час формування всеросійської інституційної мережі української діаспори (охоплював 1994–2010 рр.), що ознаменувався підписанням 1996 р. президентом РФ Концепції Державної національної політики РФ [3] і прийняттям Державною Думою Росії Закону «Про національно-культурну автономію» [4]. Саме на цьому етапі сформувалася нормативно-правова база, що мала закласти необхідні підвалини для утворення та розвитку розгалуженої системи інституцій української діаспори в Росії. Тепер діяльність українців здійснювалась в межах законодавства. За офіційними підрахунками, на початку 1995 р. у 40 республіках, краях та областях РФ діяли 73 громадських українських об'єднання. Найбільше громад – шість – було зареєстровано у Москві, 2 та більше громад – в Краснодарському, Красноярському краях, Мурманській і Новосибірській областях. Так, у середині 90-х рр. ХХ ст. у Тюменській області виникло українське товариство «Єдина Родина». До його складу увійшли українські громади Тюмені, Сургуту. Крім того, існують такі громади, як «Українська діаспора» (Тобольськ), «Просвіта» (Омськ), «Джерело» (Томськ), «Громада» (Новосибірськ). З ініціативи українських осередків Тюменської області й Якутії, було налагоджено співробітництво ряду українських громад Сибіру з Україною. Насамперед, було створено регіональні програми розвитку української культури та освіти. В подальшому співпраця із діаспорою стала предметом міждержавних відносин між Україною та Росією. Так, 1998 р., внаслідок проведення Другого Конгресу українців Росії, було підписано угоду між Державним комітетом України у справах національностей та міграції й Міністерством у справах національностей і федеративних відносин Російської Федерації щодо утворення Федеральної національно-культурної автономії українців Росії. В цей період спостерігається різке зростання кількості громад закордонних українців до 105, при цьому 69 осередків входили до Об'єднання Українців Росії, 17 – до Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» [2, 96].

III етап – інституційна криза української діаспори Росії (з 2010 р. – дотепер) – зумовлений переважно зовнішніми факторами впливу, тобто внутрішньою політикою РФ. Так, 2010 р. відбулася ліквідація Федеральної національно-культурної автономії українців в Росії. Очевидними є політичні мотиви закриття цього об'єднання, оскільки Тверський суд Москви залучив до справи лист-донос представника російської організації «Родина» Н. Журавльова. У ньому звинувачено керівника Федеральної національно-культурної автономії В. Семененка у націоналізмі, сепаратизмі та шовінізмі [5, 221].

Продовженням тиску на українську громаду в Російській Федерації стала остаточна ліквідація у 2012 р. Об'єднання Українців Росії, якому закидалася політична діяльність і порушення Закону РФ про громадські об'єднання. Хоча українські громади, навпаки, мали винятково етнокультурну та просвітницьку спрямованість, оскільки політичні права їм не надавалися апіорі законодавством. Тому ліквідація Федеральної національно-культурної автономії українців Росії та Об'єднання Українців Росії виглядає по суті абсурдом.

Натомість було створено досить сумнівну організацію – Федеральну національно-культурну автономію «Українців Росії». Установчий з'їзд зі створення нової Федеральної національно-культурної автономії українців Росії був проведений 2 березня 2012 р., а вже 9 квітня Міністерством юстиції Російської Федерації зареєстровано загальноросійську громадську організацію «Федеральна національно-культурна автономія “Українці Росії”». Лише 5 регіональних українських національно-культурних автономій стали засновниками організації. Серед них – Регіональна українська національно-культурна автономія «Колима–Славутич» Магаданської області, Національно-культурна автономія українців Мурманської області, Регіональна національно-культурна автономія українців Новосибірської області, Татарстанська об'єднана регіональна українська національно-культурна автономія та Регіональна українська національно-культурна автономія міста Москви [6]. Отже, легітимність такої організації знаходиться під великим питанням, оскільки в ній не представлена більшість українських громад, розміщених на всій території Росії.

Відповіддю української інтелігенції Росії на ліквідацію діаспорних організацій стало утворення 26 травня 2012 р. Конгресу українців Росії, в установчому засіданні якого брали участь голова УВКР М. Ратушний, поети і громадські діячі І. Драч та П. Мовчан. Проте, Міністр РФ відмовив організації в офіційній реєстрації [7].

Висновки. Таким чином, українська діаспора в Росії продовжує зазнавати значного тиску на усіх рівнях. Організаційна структура закордонних українців стала фактично об'єктом для гонінь з боку не лише владних органів, але й ЗМІ. Формування негативного образу українців у Росії набуло масового характеру і має на меті безпосередню дискредитацію соборної України. Активна денационалізація в Російській Федерації призвела до різкого зменшення кількості закордонних українців в країні. Так, згідно офіційних переписів населення, впродовж 1989–2010 рр. кількість українців в Росії зменшилася з 4,3 до 1,9 млн осіб. Звідси, очевидним є те, що українській діаспорі бракує підтримки з боку України. Відсутність же на державному рівні офіційного органу, який міг би координувати роботу усіх українських діаспорних осередків за кордоном, ставить взагалі під загрозу подальше існування інституцій закордонних українців в Російській Федерації.

Список використаної літератури

1. Українці в Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/diaspora/rosiya/ukrayintsi-v-rosiyi/>.
2. Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 91–102.
3. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996, № 909) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>.
4. Закон РФ «О Национально-Культурной Автономии» от 17 июня 1996 года, № 74-ФЗ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.belmos.ru/print.php?type=leg<ype=f&id=114>.
5. Гнатюк В. Р. Українці Росії у ХХІ столітті: під імперським пресом / В. Р. Гнатюк // Національний університет «Львівська політехніка» – 2013. – С. 219–225.
6. Росія хоче кинути за ґрати керівника української громади Федеральної національно-культурної автономії українців Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.una-unso.org/av/mainview.asp?TT_id=27&TX_id=1769.
7. Інтереси етнічних українців у Росії ігноруються – голова УВКР Михайло Ратушний [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrros.info/news/index.php?ELEMENT_ID=4190.

Одержано редакцією 8.12.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. Волков В.О. *Институциональное развитие украинской диаспоры в Российской Федерации 1991–2010 гг.* В статье рассматривается украинская диаспора в России сквозь призму формирования ее организационной структуры. Бегло изучаются подхо-

ды к раскрытию диаспорного вопроса в отечественной и зарубежной историографии. Освещаются и характеризуются основные этапы институционального развития украинской диаспоры в стране проживания. Анализируется политика Российской Федерации по отношению к главным украинским организациям страны. Описывается современное состояние и дальнейшие перспективы развития центральных украинских институций в России.

Ключевые слова: украинская диаспора, институция, Российская Федерация.

Summary. *Volkov V. Institutional development of the Ukrainian diaspora in Russia 1991–2010.* The article is devoted to the research and meaningful theme, named the history of Ukrainian-Russian relations, the main trends of development in modern times. Despite the existence of some scientific works, the problem of formation of the Ukrainian diaspora in Russia remains less explored. The author analyzes literature and the use of the source to identify the key stages of institutional development of the Ukrainian diaspora in Russia. It is pointed out that the formation of the Ukrainian communities in Russia was entirely dependent on the political atmosphere of the country of residence. Also important is the conclusion on the gradual fading of social activity Ukrainian diaspora in Russia. This process was associated with the gradual assimilation of Ukrainian Federation, direct proof of which is a permanent reduction in their numbers in the country. The article discusses the Ukrainian diaspora in the light of the formation of its organizational structure. A quick study approaches to disclosure diaspora issues in domestic and foreign historiography. In the context of Ukrainian organizations in Russia author highlights and describes the main stages of institutional development of Ukrainian Diaspora in the country of residence. The policy of the Russian Federation in relation to the main centers of Ukrainian country is analysed. The current state and future prospects of the central Ukrainian institutions in Russia is described.

Key words: Ukrainian diaspora, institution, Russian Federation.

УДК 94(477.46)“1990/2000”(=19)

N. O. Berezha

ARMENIAN COMMUNITY IN CHERKASSY REGION IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM OF LANGUAGE IDENTITY (1990s – beginning of the 21st century)

Анотація. *Бережна Н.О. Вірменська громада Черкаської області в контексті проблеми мовної ідентичності (1990-і рр. – початок ХХІ ст.).* Цією статтею автор вдруге торкається проблеми мовної ідентичності вірмен, що мешкають на території Черкаської області в останню чверть століття (з кінця 1980-х рр.). Проведений аналіз засвідчує: мовні асиміляційні процеси на території Черкащини охоплюють насамперед вірмен сільської місцевості, що, між іншим, не є характерним для всієї новітньої України.

Ключові слова: національна меншина, вірменська громада, Черкаська область, ідентичність, мовна ідентичність.

Problem description. We have analyzed the historiography of the problem (as a component of modern Ukrainian Armenology) and came to conclusion that the problem wasn't made clear enough in historic science. Moreover, as it is seen in rare publications, the language identity of the representatives of national minorities (except the Russian and Jewish ones) isn't conceptually formulated. At the same time the researchers have been traditionally concentrated on the history of appearance and primary settling of Armenian national minority on the territory of modern Ukraine [1, 233].

Analysis of latest researches and publications. Regional ethnographers also paid little attention to this problem. The main reason for this is lack of sources, more precisely the absence of published latest population census data in Ukraine. Evidently one of the most important sources which can be used for more profound scientific research is statistical data.

Aim of this paper. The author has already dealt with the problem of Armenian community in Central Ukraine (in particular in Cherkassy region) in the context of language identity. In this case the author aims to clarify this phenomenon more profoundly.

Statement of the main material. The basis for the proposed vision of the problem is the analysis of materials from the census of the years of 1989 and 2001. That is the main statistical data which had been found by the author in the manuscript of specific ministries and departments of Ukraine (they are indicated as «personal archive»). They give us the opportunity to watch the dynamics of the number of this national minority in the regions of Ukraine, in particular in Cherkassy region. Considering the technological problems of the both census, new opportunities appear for analyzing the sex, education,

age and other differences of Armenian community. The specificity of migration processes, some circumstances of preserving, forming and transforming the language (in a more broad sense – national identity). Moreover, the usage of these statistical data may be the basis for further profound research.

The aim of the article is to reproduce virtually and in words the general «statistical portrait» of the Armenian community of Cherkassy region on the eve of the collapse of the USSR, as well as during the first decade since the appearance on the political map of two independent states Ukraine and Republic of Armenia. Most of all the attention should be paid to the changes in language identity of the people.

As a result of the conducted statistical analysis we have official data demonstrating that from 1989 to 2001 the number of Armenians in Cherkassy region increased from 636 to 1749 (2.75 times). We have found the statistics about Armenian population distribution in districts and towns of the region. This statistics is represented in the following table (table 1). [2].

Table 1

Distribution of constant population of Armenian nationality in districts and towns

Districts	Urban inhabitants		Rural inhabitants	
	Men	women	men	women
Horodyshchenskyi	20	8	51	36
Drabivskyi	3	1	19	16
Zhashkivskyi	16	13	4	3
Zvenyhorodskyi	25	7	9	9
Zolotoniskyi	X	X	49	39
Kamianskyi	3	–	3	1
Kanivskyi	X	X	18	19
Katerynopilskyi	1	–	6	5
Korsun-Shevchenkivskyi	6	6	1	–
Lysianskyi	8	11	3	–
Mankivskyi	4	5	4	1
Monastyrshchenskyi	6	3	9	3
Smilianskyi	X	X	5	7
Talnivskyi	36	22	21	11
Umanskyi	3	–	28	6
Hrystynivksyi	35	26	12	7
Cherkaskyi	–	–	33	19
Chyhyrskyi	10	9	16	11
Chornobaivskyi	7	6	67	42
Shpolianskyi	18	18	19	13
Total	201	135	377	248

of Cherkassy region according to sex and type of locations (2001)

As we can see it was not possible to reproduce the whole picture of the presence and resettlement of Armenian population in the region, since out of all number (1749 persons) there are only 961 people according to the census which makes only 55% of all community. But even these data let us understand that in 2001 relatively more Armenians lived in such towns as Talne, Hrystynivka and Zhashkiv. At the same time the rural settlements of this national minority were more numerous in Horodyshchenskyi, Zolotoniskyi, Cherkaskyi and Chornobaivskyi districts.

We have also the data of the two censuses about the quantitative characteristic of Armenian population after native language. This lets us say about certain type of their identification. In 1989 the Armenian language was considered as a native language by 54,7% of the Armenians in the region, in 2001 it was 68,7%. Ukrainian-speaking and Russian-speaking Armenians made accordingly: 9,4% and 34,6% in 1989 and 11,2% and 19,2% in 2001. The tendencies of the changes are seen quite definitely. Among other things the number of Ukrainian-speaking Armenians in rural area increased. In 1989 they made 7,5% of the local Armenian community, in 2001 they made already 12,9% (table 2) [3–4].

Table 2*Distribution of Armenian population according to the native language (1989)*

	Number of people	Indicated a native language		
		Armenian	Ukrainian	Russian
All population	636	348	60	220
Urban population	490	233	49	202
Rural population	146	115	11	18

Distribution of Armenian population according to the native language (2001)

	Number of people	Indicated a native language		
		Armenian	Ukrainian	Russian
All population	1749	1203	197	337
Urban population	1122	709	116	288
Rural population	627	494	81	49

On the whole at the beginning of the 21st century among city inhabitants of Cherkassy region 709 Armenians (63,7%) considered Armenian as their native language, 116 (10,4%) – Ukrainian, 288 (25,8%) – Russian. The Armenian population according to the native language in rural area is as follows: for 484 (78,8%) persons Armenian was native, for 81 (13,2%) – Ukrainian and only 49 Armenian (8,0%) considered Russian as their native language. The decrease of the number of Russian-speaking Armenians was well observed in the villages of the region. Despite all the modern influences they remain Ukrainian-speaking.

By the way, a similar tendency is observed in the neighbouring Kiev region where during the 12 years the number of Ukrainian-speaking Armenians in rural area increased to 5%. At the same time the number of Armenians who consider Russian as their native language decreased almost to 10%. Despite these significant changes, Russian dominates among city population in Kiev region [5]. The same is in another region of Ukraine. This is the heritage of the Soviet time.

This way the significant majority of the representatives of the Armenian community which in Cherkassy region at the beginning of 2000s made 1749 people, preserved their national, that is the Armenian language identity. Considering the fact that almost two third of the community lived in towns (64,4%) in the time of the second census (2001), another tendency became representative. Among the Armenians who went through the language assimilation and continued living in the urbanized microenvironment, relatively more numerous were those who considered Russian as their native language. We have serious assumptions to think, that this group which evidently belonged to those who lived here for a very long time as well as to those who arrived recently, overcame in their life one assimilation degree. In fact, these people preserved the degree of adaptation to the «non Armenian» environment, which they inherited from the Soviet epoch when Russian was native for almost all population of the multinational Soviet Union.

The situation with the Armenians who had to live in rural area of Cherkassy region, is a little bit different. First of all it is necessary to indicate that they made more than one third of all number – 35,6%. More or less long stay of the representatives of this ethnic group in the Ukrainian environment demonstrated its relatively «more flexible» disposition to cultural mutual influence. Preserving their loyalty to the national language identity Armenians, who were able to adopt the local language practice, were not unambiguous.

Of course «Ukrainization», mentioned above and demonstrated by the statistics, doesn't need any exaggeration. Because it concerns several dozens of people, moreover the life of each of these Armenians was tightly connected with the traditional mode of life and culture of Ukrainian village. Unfortunately we don't have any precise data about how much time the Ukrainian-speaking Armenians needed to form a new language identity.

What concerns the problem of the language identity of the Armenian population in a broader context, interesting is the fact that at the beginning of the 21st century in a neighbouring Poltava region, unlike Cherkassy and Kiev regions, the number of Armenians who indicated Russian and Ukrainian as their native language, was almost the same.

The author thinks that the problem of language adaptation (assimilation) of the Armenian population in the Ukrainian ethnical environment, which in this case is represented by the absolute majority of city and rural localities of central regions of Ukraine, needs a more detailed analysis. In particular it would be reasonable to compare the degree and consequences of this process in the context of similar adaptation of the representatives of other national minorities, including the Russian one.

Conclusion. This way, according to statistical data, language assimilation processes on the territory of Cherkassy region encompass first of all the Armenians of rural area. We can see this not only in Cherkassy region but also in the neighbouring Kyiv region. At the same time this phenomena is not characteristic for the Armenian population of all Ukraine. For example, in Poltava region the mentioned tendency has significant peculiarities. In any case there are serious arguments to think that the language identity of Armenians not always and not fully coincides with the national identity. The representatives of the Armenian ethnos preserve traditionally their national identity that is they «remain Armenians», despite the fact that in a multicultural environment they quite easy start using common Russian or, to a greater degree in Cherkassy region, master the Ukrainian language.

Literature

1. Залізняк Л. Київська Русь: проукраїнська держава чи «спільний стовбур» східних слов'ян / Л. Залізняк // Український історик. – 1998. – № 35. – С. 230–237.
2. Матеріали Всеукраїнської переписи населення 2001 года, табл. 5.1 «Распределение населения по национальности и родному языку» (Черкасская область в разрезе городов и районов). – Личный архив автора.
3. Населення Черкаської області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – Черкаси, 2013. – 44 с.
4. Матеріали Всесоюзної переписи населення 1989 года, табл. 9-с «Распределение населения по национальности, полу и родному языку» (Черкасская область). – Личный архив автора.
5. Распределение армянского населения по родному языку. – Материалы Главного управления статистики в Киевской области. – Личный архив автора.

Одержано редакцією 27.11.2014

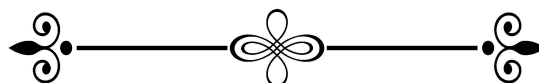
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Бережная Н.О. Армянское сообщество Черкасской области в контексте проблемы языковой идентичности (1990-ые гг. – начало XXI в.). Настоящей статьей автор во второй раз касается проблемы языковой идентичности армян, которые проживают на территории Черкасской области в последнюю четверть века (с конца 1980-х гг.). Проведенный анализ доказывает: языковые ассимиляционные процессы на территории Черкащины охватывают в первую очередь армян сельской местности, что, между прочим, не является характерным для всей новейшей Украины.*

Ключевые слова: *национальное меньшинство, армянское сообщество, Черкасская область, идентичность, языковая идентичность.*

Summary. *Berezhna N. Armenian community in Cherkassy oblast in the context of the problem of language identity (1990s – beginning of the 21st century). The author studies the problem of language identity of Armenians who lived on the territory of Cherkassy oblast during the last decades of the 20th century (since the end of 1980s). The conducted analysis shows that language assimilation processes in Cherkashchyna encompassed first of all the Armenians of rural area. This was not characteristic for all Ukraine in the newest history. In a broader context it concerns the not fully studied processes of the newest adaptation and assimilation of the Armenian population in the Ukrainian ethnocultural environment. In this paper the main aspects of this problem have been described. The author did not restrict her research to Cherkassy oblast, she also made solid comparing characteristics. As a result not only regional but also some all-Ukrainian peculiarities and dynamics of language-identity transformations have been clarified (in Kiev and Poltava regions this tendency had significant peculiarities). On the whole the representatives of the Armenian community managed to preserve their national identity.*

Key words: *national minority, Armenian community, Cherkassy oblast, identity, language identity.*

Історія України

УДК 94(47)08: 631.115“19”

І. М. Жиленкова

ХУТІРСЬКА СИСТЕМА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ПОЧАТКУ XX ст.: УРЯДОВА ПОЛІТИКА ТА РИНКОВІ ТЕНДЕНЦІЇ

Проаналізовано специфіку розвитку хутірської системи землекористування в Російській імперії на початку XX ст. Охарактеризовано відповідні зміни в урядовій політиці протягом вказаного періоду. Визначено вплив ринкових тенденцій на розробку проекту реформи сільського господарства. Встановлено, що важливу роль в цьому процесі відіграли революційні події 1905–1907 рр., позиція поміщиків та реальні можливості економіки. Показано, що земства, товариства сільського господарства та інші громадські організації наповняли на розширенні інвестицій й матеріально-механічної бази землеробства.

Ключові слова: хутір, селянська громада, землеволодіння, сільське господарство, Російська імперія.

Постановка проблеми. Аксіологічним у аналізі соціально-економічного проблем будь-якої країни є розуміння впливу фактору економічного «тиску» не лише з боку інших держав – партнерів або конкурентів на світових ринках, а й з боку безпосередньо внутрішнього ринку, перш за все, його інституціональної інфраструктури. У цьому відношенні особливо помітні структурні зміни для вказаного сектору в умовах активізації модернізаційних процесів, що було властиво для Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Виникнення у цей період безлічі не лише еволюційних шляхів, а й біфуркацій, які зазвичай спричиняють злам ретроградних тенденцій, формування нових конфігурацій, започаткування перспективних напрямів розвитку та структурних зрушень, призвело до істотних змін й у структурі сільського господарства. Зважаючи на це, актуальним є дослідження такого аспекту означеної проблеми як хутірська система землекористування на початку XX ст. у взаємозв'язку з урядовою політикою та ринковими кон'юнктурними тенденціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позитивно оцінюючи кількісне зростання історіографічних праць останніх років, варто зауважити, що пріоритетність у науковій зацікавленості сучасних вчених спостерігається саме по відношенню до проблем аграрної історії. Серед численних напрацювань дослідників слід, перш за все, виділити побудовані на об'ємному джерельному матеріалі та новітніх методологічних підходах історико-економічні студії сучасних вчених О. Реєнта та В. Сердюка («Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)», 2011); О. Приймака («Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX ст.», 2012) та Ю. Присяжнюк («Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.», 2007) тощо.

Мета статті полягає у комплексному аналізі особливостей розвитку хутірської системи землекористування на початку XX ст., впливу урядової політики та ринкових тенденцій на відповідні процеси.

Виклад основного матеріалу. Поглиблення на початку XX ст. сільськогосподарської кризи в Російській імперії, яка загострювалася щорічним демографічним приростом та слабкістю промисловості, нездатної забезпечити робочими місцями, зумовило зміну позиції уряду щодо реформування системи землекористування галузі. Певні сподівання у цьому

напрямі були пов'язані з саме хутірською системою, поширеною з давніх пір у губерніях Лівобережної України. Близько 10% земельного фонду вказаного регіону належало козакам, що розселилися по селах і хуторах ще за часів Запорізької Січі [1, 117]. За нашими підрахунками, у Полтавському, Кременчуцькому, Хорольському, Золотоніському, Зінківському, Миргородському, Лубенському і Гадяцькому повітах Полтавської губернії у 1890-х рр. налічувалося близько 101600 козацьких господарств середньою земельною площею від 6 до 8,5 дес. [2, 280].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. хутірська система землекористування почала поширюватися й у Правобережній Україні. Так, у звіті волинського губернатора Ф. Штакельберга за 1905 р. повідомлялося, що селяни усвідомлюють шкоду від міжсмушжя своїх земельних наділів. Відтак, за згодою всіх членів сільського товариства жителі Житомирського і Володимир-Волинського повітів почали «розселятися хуторами, зосереджуючи землі кожного домогосподарства в одному місці» [3, 3зв, 12зв.]. Процес розселення у Житомирському повіті розпочався ще в 1888 р., а «в останні роки поширився і на Володимир-Волинський повіт і продовжує розвиватися». За даними губернатора, у семи північних волостях Житомирського повіту розселилося хуторами 65 сільських товариств із загальної кількості 126, а площа переселення становила 85611 дес. надільної землі. Тут було організовано 9246 хуторів, у середньому на кожен припадало 9,3 дес. земельної площі. Натомість у двох волостях Володимир-Волинського повіту розселилося 6 поселень із площею надільної землі 4508 дес. [3, 13].

У менших масштабах хутірська система землекористування поширювалася в Подільській губернії [4, 61зв.]. Зокрема, з рапорту брацлавського повітового справника Шавротського від 24 серпня 1905 р. відомо, що на території повіту з'явилося 11 хуторів. Хутірські господарства виникли на початку XX ст. і в Балтському повіті. Проте відповідне розселення селян стримувалося відсутністю у них належних фінансових засобів [3, 12зв.].

Варто зауважити, що вагому роль у вказаному процесі відігравала урядова аграрна політика, яка все ще залишалася тенденційною, з огляду на першочергову підтримку селянської громади на той час. Однак поступово у справі щодо організації сільського господарства з'явилися й нові мотиви. Уже в Особливій нараді щодо потреб сільськогосподарської промисловості (1904–1905 рр.), в якій головував С.Ю. Вітте, представники великого землеволодіння В. Гурко і Г. Євреїнов прагнули нав'язати урядові своє бачення перспектив нових тенденцій в аграрній сфері. Зокрема, останній, в одній із записок, цілком відверто висловився за необхідність нового напрямку у сільському господарстві, який мала запропонувати влада: «Створення дрібної селянської власності забезпечило б найбільш міцний фундамент суспільному і державному устрою Росії. Численний клас дрібних земельних власників-землеробів став би найбільш консервативним елементом населення країни, що знає ціну власності, а тому й був би солідарний з власниками інших станів» [5, 390; 6, 58].

Подальший розвиток подій щодо кардинальної зміни урядової аграрної політики визначився революційними потрясіннями 1905–1907 рр. Численні погроми поміщицьких маєтків, масове застосування селянством різноманітних форм боротьби в листопаді й грудні 1905 р. викликали неабияке занепокоєння їхніх власників і піддали ризику саме існування помісного землеволодіння на теренах України та інших регіонів Російської імперії. Проте після створення Всеросійського союзу землевласників помісне дворянство відкинуло вихід із кризи шляхом примусового вилучення приватновласницьких земель. Вирішення земельного питання поміщицький з'їзд вбачав у прискореному руйнуванні селянської громади: «Увесь наш 40-річний устрій, збудований на принципі громадського володіння селян землею, був роковою помилкою і тепер необхідно його змінити» [7, 22]. Рішення з'їзду землевласників було по суті справи безапеляційним і рік по тому знайшло відображення в імператорському указі від 9 листопада 1906 р., яким визнався курс нової урядової аграрної політики. Тим самим було покладено початок столипінським перетворенням.

Проголошення нового курсу супроводжувалося певною критикою економічної політики 1890-х рр., провідниками якої були І. Вишнеградський і С. Вітте. Зокрема, міністр торгівлі та промисловості С. Тімашев позитивно оцінював заслуги С. Вітте в розвитку промисловості, але водночас вважав, що «виконавці його намірів зайшли цим шляхом надто далеко: промисловість насаджувалася і розвивалася без урахування купівельної спроможності на-

селення» [8, 146]. У свою чергу керівник Головного землеробського відомства країни О. Кривошеїн офіційно висловлювався, що спроба широко залучити «народну працю» до обробної промисловості не мала успіху. Вона засвідчила, що за низького рівня сільськогосподарської культури і бідності землеробського населення «надійний розвиток у нас фабрично-заводської промисловості неможливий навіть з огляду на енергійну підтримку уряду, і що сферою, в якій народна праця ще мало використана та дійсно може мати широке і продуктивне застосування, є сільськогосподарський промисел» [8, 148].

Відповідь промисловців була іронічною і доволі промовистою: «Отже, сільське господарство і кустарні промисли в даний час, а фабрично-заводська промисловість у майбутньому – ось шлях для економічного розвитку нашої Вітчизни, передбачений О. Кривошеїним» [9, 565]. Розбіжності в урядових колах щодо перспектив подальшого економічного розвитку країни й надалі викликали гостре незадоволення з боку представників промислового капіталу. «У Німеччині на той час уже давно припинили дискутувати про те, чи існують спільні інтереси між сільським господарством і фабрично-заводською промисловістю, – відзначав часопис промисловців і торговців. – Там в однаковій мірі піклуються про перше й друге, там торгівля, промисловість і комерційне пароплавство досягли великих успіхів і продовжують розвиватися. У Німеччині не перестають і далі розвивати ці галузі й одночасно плекають сільське господарство. А ми все ще дискутуємо про це, і уряд нерішуче вирішує питання розвитку торгівлі й промисловості, наче побоюючись докору в служінні капіталу» [10, 351–352].

Більшість вищих урядовців на чолі з прем'єр-міністром П. Столипіним схилилися до необхідності віднести сільське господарство до пріоритетної галузі економіки. Губернські й повітові земства, товариства сільського господарства та інші громадські організації наполягали на необхідності нарощувати інвестиції й матеріально-механічну базу землеробства, розширювати платоспроможність сільського населення, чисельність якого все ще перевищувала 80% жителів країни. Посилена увага до сільського господарства відображала тривогу уряду тим, що ця галузь економіки відставала від промисловості як за темпами росту, так і за рівнем дохідності. Найбільший неспокій викликав занижений рівень виробництва у селянських господарствах, що призводило до замалого споживання промислових товарів.

Отже, протягом досить тривалого часу в правлячих колах Російської імперії відбувалися суперечки щодо пріоритетного розвитку економіки та певне нерозуміння необхідності обопільної підтримки як промисловості, так і сільського господарства, як це демонстрували провідні країни розвинутого капіталізму (перш за все, Німеччина і США).

Слід вказати, що творці реформи, яка увійшла в історію під назвою столипінської, переслідували декілька амбітних, і в деякій мірі навіть протилежних, цілей. Основним її змістом було руйнування селянської громади, стимулювання розвитку приватної власності на землю, збереження поміщицького землеволодіння. Окрім того, уряд прагнув ліквідувати революційну «смуту» від якої страждали поміщицькі маєтки. Про це виразно говорив сам П. Столипін: «Смута політична, революційна агітація стала розпускати коріння в народі, посилюючись смутою більш серйозною, смутою соціальною, що розвинулася в нашому селянстві... Соціальна смута зродила нашу революцію, і одні тільки політичні заходи були безсилі, як засвідчили тодішні обставини, знищити цю смуту й породжену нею смуту революційну. Тільки в поєднанні з соціальною аграрною реформою політичні реформи могли мати життєву силу та значимість» [11, 1138].

Реформування земельних відносин на основі зміни форми селянської власності на землю мало сприяти розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Керівник Головного землеробського відомства О. Кривошеїн з трибуни Державної думи визнавав, що ліквідація селянської громади не є «аграрною панацеєю», а головним способом збільшення виробництва хліба в країні. «Нам, – наголошував О. Кривошеїн, – не встояти у великому трудовому змаганні народів, якщо ми будемо, як і раніше, виробляти на кожну душу населення лише по 22,5 пуда. З цього обсягу будемо, як тепер, харчуватися, оплачувати всю внутрішню промисловість, закуповувати іноземні товари, сплачувати наші борги» [12, 1028]. Зрештою чи не найголовнішою сутністю аграрної реформи було збереження помісного землеволодіння шляхом створення прошарку заможних селян на хуторах і відрубках. Останні мали стати опорою правлячого режиму на селі й охоронцями не тільки своєї земельної

власності, а й поміщицької. «Поміщицький клас, – відзначав тогочасний аграрний аналітик М. Огановський, – ставав все мізернішим, щоб уряд міг опертися тільки на нього одного. Велика буржуазія міст була нечисленна і не завжди «законослухняна». Ясно, що із селянського середовища необхідно було виокремити клас дрібної сільської буржуазії, що міг стати оперттям для уряду і оплотом проти решти селянської маси, спрямованої до цього винятково на поміщиків. Створення такого класу стало головним завданням урядової аграрної політики» [13, 56]. П. Столипін ставив на «міцних і сильних» на селі, а не на «убогих і п'яних». Через вкрай критичне й іронічне ставлення громадськості до цього урядового курсу його почали кваліфікувати як «хуторманію». Отже, саме урядове реформування багато в чому перебувало в політичній площині.

Питання щодо реформування аграрного сектора економіки в Російській імперії було давнім-давнім назрілим і це добре усвідомлювали представники різних громадсько-політичних течій. Зокрема, надзвичайно актуальним і невідкладним мало бути реформування земельних відносин з погляду тогочасного громадського і політичного діяча О. Пешехонова. «Аграрна проблема, – писав він ще у 1904 р., – для нас не марнослов'я і не випадкова примха. Вона змушує нас узятися за її вирішення. Це питання про те, щоб зберегти народне виробництво, а разом із ним і національну незалежність» [14, 8]. Однак у суспільстві виявилися розбіжності й гострі суперечки щодо шляхів вирішення цієї проблеми, а також форм і методів сприяння тим чи іншим прошкам і групам сільського населення після указу від 9 листопада 1906 р. Зусилля уряду зосередилися найперше на наданні всілякої допомоги селянам, що обрали хутірську і відрубну форму земельної власності. Зі свого боку, широка громадськість наполягала на необхідності допомоги всім. Навколо цих підходів і точилася у суспільстві боротьба аж до падіння династії Романових.

Слід відзначити, що можливості уряду в перші роки «землевпорядкування» були доволі обмеженими. Через наслідки війни з Японією і революційні події 1905–1907 рр. державна скарбниця спорожніла. До того ж реалізація аграрної реформи розпочалася в період після укладання торгового договору з Німеччиною (1904 р.). Нова торгова конвенція значно погіршила умови товарообміну з європейськими споживачами російської сільськогосподарської продукції. При цьому аграрна реформа потребувала великих капіталовкладень, однак головним стрижнем відповідної програми уряду, особливо міністра фінансів В. Коквцова, стала жорстка економія бюджетних ресурсів. Вона сприяла досягненню бюджетної рівноваги, але за відсутності в належних обсягах іноземних капіталів позбавляла сільське господарство необхідних засобів для прискореного розвитку.

Поступово уряд досяг активного сальдо державного бюджету і стабілізував грошовий обіг. Загальна грошова сума вивозу товарів на світовий ринок за десятиліття 1904–1913 рр. перевищила суму ввозу на 3511 млн руб., що засвідчувало значний позитивний торговий баланс [15, 50]. Розвитку сільського господарства посприяв і доволі щедрий урожай 1909–1910 рр. в більшості регіонів імперії. Але вже в наступному, 1911 р., він дав серйозні збої. Сільське господарство, яке не мало, за великим рахунком, належної промислової і транспортної інфраструктури, не змогло в подальшому нарощувати свій потенціал. За цих обставин уряд у ході реалізації аграрної реформи фінансував переважно одноосібні хуторські та відрубні господарства й стимулював переселення селян в азіатську Росію. На основі цього можна зробити висновок, що уряд не зміг забезпечити належним чином фінансування реформи, його діяльність щодо розвитку продуктивних сил в аграрному секторі економіки була надто обмеженою і мала серйозні вади.

Гострі суперечності в імперському суспільстві щодо напрямів і перспектив аграрної політики знайшли відповідне віддзеркалення у тогочасних публіцистичних і почасти навіть наукових працях. Проурядова преса всіляко підтримувала столипінське землевпорядкування як «друге розкріпачення селян». Опозиційні ж публіцисти, навпаки, виражали негативну позицію «до столипінщини як до хуторманії, яка безоглядно руйнує вікові традиції селянської громади». І тільки поодинокі дослідники цієї проблеми прагнули об'єктивно підійти до її висвітлення. Зокрема Б. Давидович, відомий у майбутньому український літератор, відзначав, що «для правильної оцінки досліджуваної дійсності однаково недоречні ані рожеві окуляри офіційних аграрних політиків, ані темні окуляри опозиційних публіцистів. Світло й тіні у житті сільської Росії перемішані та дають доволі складну комбінацію. Нам

треба не забувати, що в історії результати тих чи інших політичних актів дуже часто не відповідають намірам діючих політичних груп» [16, 15].

Як мовилося вище, уряд мав обмежені можливості для фінансування аграрної реформи. Наприклад, до 1913 р. для переселення 5011 господарств Полтавської губернії на хутори було надано позику на загальну суму 548404 руб. На одне одноосібне хutorське господарство припадало 109 руб. Цієї суми вистачало тільки на перенесення хати та деяких господарських споруд [17]. У ряді незначних випадків фінансова допомога держави становила 150–200 руб. Нерідко переселенці на хутори взагалі не отримували жодної підтримки. Слід також відзначити, що уряд винагороджував кмітливих хutorських господарів за зразкове ведення господарства преміями «в пам'ять трьохсотліття дому Романових». У повному розмірі вона становила 300 руб. – солідна грошова сума як для того часу [18, 50]. Таку премію отримав, зокрема, Лука Степанович Сеньков, одноосібне господарство якого знаходилося в «Б.-вірменському районі розселення» Каменецького повіту [19, 28].

За «зразкове ведення» свого хutorу було присуджено премію і Петру Тимофійовичу Ковтанюку, який зорієнтував власне господарство на виробництво фруктів і ягід. Структура його земельної ділянки була такою: оранки – 1,5 дес., під садом – 3 дес., під луками – 0,25 дес., під лісом – 0,25 дес., під господарськими будівлями – 0,1 дес. Увесь добробут господаря тримався на фруктах та ягодах. У саду було 600 яблунь, 100 груш, 100 слив, 160 черешень і вишень, 800 виноградних лоз, 21 волоський горіх, решта – малина, полуниця, суниця і смородина. Витрати господаря за доглядом саду, збором урожаю й доставкою його на ринки Подільської і суміжних з нею губерній сягали щорічно в середньому близько 900 руб. Валова виручка від продажу фруктів і ягід, виготовленого з них вина становила в 1912 р. 3 тис. руб., а чистий дохід – близько 1500 руб. [19, 31–33].

Реалізація урядової аграрної програми виявилася найбільш успішною там, де майбутні хutorяни і відрубники змогли зосередити у своїх руках не тільки власну частку громадської землі, але й купленої Селянським поземельним банком у поміщиків і держави. В Уманському повіті Київської губернії, наприклад, успішне проведення землевпорядкування визначалося нарізуванням нових ділянок із земель, придбаних Селянським банком. Уже в 1907 р. повітовою комісією було відмежовано 4802 дес., з яких 3613 дес. призначалося для хutorських господарств і 1188 дес. землі було передано громадам і селищам [20]. Загалом в Уманському повіті із 23322 домогосподарств 52-х селищ із селянських громад вийшло 17849 господарств, що становило 76%. За ними було закріплено 83461 дес. землі, або у середньому по 4,7 дес. на один двір. З цієї кількості 6951 домовласник (39%) із 34366 дес. землі обрав відрубну форму господарювання. Аналогічні приклади були в Подільській та інших губерніях. За даними подільського губернатора, за допомогою Селянського банку загальна кількість господарств одноосібного володіння на надільних, банківських і казенних землях досягла у 1909 р. 12800, а площа, відведена під хутори і відруби, становила 69053 дес. [20]. Діяльність землевпорядкувальних комісій Поділля протягом 1907–1908 рр. була майже винятково зосереджена на розподілу земельного фонду Селянського банку [21, 10]. Про деяке зростання кількості хutorських господарств свідчать дані повітових справників. Зокрема, бердичівський повітовий справник у своєму рапорті місцевому генерал-губернаторові від 8 липня 1912 р. писав, що в повіті налічується 120 хutorів [22, 29]. За даними кременецького повітового справника, на підвідомчій території у 1912 р. було 137 хutorів [22, 32-зв.].

Саме одноосібні хutorські господарства, створені за участю Селянського банку, мали певну перевагу порівняно з пересічними селянськими, а то й ставали зразковими. Для підкріплення цієї тези наведемо такі факти. Господарство Івана Миколайовича Стасюка було розташоване поблизу с. Довжок Ольгопільського повіту Подільської губернії. Він придбав ділянку площею 8 дес. 100 саж. під хутір із ліквідованого Селянським банком маєтку Довжок і переселився туди зі своєю дружиною та шістьма дітьми. На купленій землі було збудовано хату й добротні господарські споруди загальною вартістю 820 руб., впроваджена чотирипільна сівозміна. Під озиму пшеницю відводилася 1 дес. земельної площі, під яру пшеницю також 1 дес., під овес – 0,5 дес., ячмінь – 500 кв. саж., кукурудзу – 2 дес., конюшину – 300 кв. саж., під пар – 1 дес. Завдяки раціональному веденню господарства, використанню досягнень агрономічної науки врожайність хлібних культур була тут значно вищою, ніж у сусідніх селянських господарствах. Надлишки продукції хutorське господарство збу-

вало на ринку. Було висаджено 50 яблунь, 10 груш, 30 слив, 50 черешень, 10 вишень, 200 кущів малини і 5 кв. саж. Полуниці [18, 50–52]. Особлива нарада рекомендувала нагородити І. Стасюка за зразкове ведення господарства повною премією в розмірі 300 руб «в пам'ять трьохсотліття дому Романових» [19, 28].

Інший приклад – господарство Івана Трифоновича Мельника, жителя с. Голяки Калинівської волості Вінницького повіту. До 1905 р. він мав тільки 1 дес. надільної землі. У тому ж році купив за сприяння Селянського банку 6 дес. землі в місцевого поміщика на відстані 0,5 верст від села. Протягом тривалого часу І. Мельник мав сплачувати банківській установі за фінансове сприяння по 56 руб. 80 коп. щорічно. Ще 80 руб. позики землевпорядкувальна комісія надала йому в розстрочку на 15 років – для спорудження господарських будівель [18, 52–53]. І. Мельник упровадив на купленій ділянці шестипільну сівозміну, розраховану на 6 років за такою схемою: озима, просапні культури, яровина, яровина з конюшиною, конюшина і пар. Господар інтенсивно підживлював свою землю натуральним добривом – перегноєм. Окрім коней і волів використовував сільськогосподарську техніку – німецький плуг Сакка, сівалку, кінну молотарку та широкий набір землеробських знарядь праці [18, 54–55]. Позитивні результати господарювання І. Мельника очевидні, адже розмір чистого доходу з 1 дес. за період 1909–1912 рр. зріс з 30 до 42,3 руб., а отже з 6 дес. перевищив середню річну зарплату робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу і Придніпров'я [23, 63]. Що стосується врожайності хлібних культур, то вона була значно вищою, ніж у навколишніх селянських господарствах: озима пшениця – 50–70 пудів з 1 дес., озиме жито – 60–100 пудів, картопля – 800–1000, вівса – 80–100, ячменю – 40–65 [18, 58].

Загалом, уряді місцевостей Волинської і Подільської губерній, де перехід до хутірського господарювання розпочався ще до указу від 9 листопада 1906 р., Селянський банк почасти стимулював цей процес. Зокрема, його Волинське відділення надало позику 2255 селянам по 75 угодах на суму 720400 руб. для закупівлі 9077 дес. 1312 саж. земельної площі. Зі свого боку, селяни витратили на купівлю цієї землі 400473 руб. 95 коп., або на 1 дес. у середньому 76 руб. 87,5 коп. У цілому, 1 дес. землі обійшлася селянам у середньому 120 руб. 99,5 коп. [24, 6–7]. Насамкінець зауважимо, що деякі поступки поміщиків Волині щодо зменшення своїх земельних володінь ще до «селянського натиску» 1905 р. почасти пояснювалися їх величезною заборгованістю, яка перевищила 53,6 млн руб., у тому числі Дворянському банку – 20316 тис. руб., Київському земельному – 17596 і Полтавському земельному – 15719,5.

Висновки. Таким чином, урядова аграрна політика наприкінці XIX – на початку XX ст. (головним чином, до 1905 р.) стала основним стримуючим фактором розвитку та поширення хутірської системи землекористування. Однак, в умовах наростання революційного руху протягом 1905–1907 рр. та поширення кризових тенденцій у сільському господарстві Російської імперії, серед представників влади поступово домінуючими ставали її позитивні оцінки та обґрунтування доцільності якнайширшої економічної підтримки. Важливу роль при цьому відіграла й позиція органів місцевого самоврядування, різноманітних товариств сільського господарства та інших громадських організацій, які системно і обґрунтовано наполягали на необхідності збільшення інвестицій та вдосконалення матеріально-механічної бази землеробства, розширення платоспроможності сільського населення. Власне дія сукупності об'єктивних чинників напряду сприяла розробці та втіленню столипінської аграрної реформи, одним із стрижневих напрямків якої стала підтримка хуторів. Власне проаналізовані нами окремі приклади сільськогосподарської діяльності наочно засвідчують вищий рівень ефективності та рентабельності досліджуваної системи землекористування.

Список використаної літератури

1. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
2. Сазонов Г. П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.) / Г. П. Сазонов. – С.Пб. : Тип. В. С. Балашова, 1891. – IV, 540 с.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 636, спр. 391, 87 арк.
4. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 20, 181 арк.
5. Ососов А. Земельный вопрос в 3-ей Государственной Думе / А. Ососов. – С.Пб. : Труд и польза, 1912. – 899 с.

6. Ге-Тань. К вопросу об организации народного сельского хозяйства / Ге-Тань // Агрономический журнал. – Х., 1917. – Вып. 2. – С. 58.
7. Журнал заседания съезда учредителей Всероссийского союза землевладельцев 17 ноября 1905 г. и извлечение из стенографического отчёта журнала заседаний 17–20 ноября. – М., 1906. – С. 22.
8. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1981. – 272 с.
9. Промышленность и торговля. – 1910. – № 23. – С. 565.
10. Второй бездефицитный бюджет // Промышленность и торговля. – 1911. – № 8. – С. 351–352.
11. Государственный совет. Стенографические отчеты. 1909–1910 годы. Сессия пятая. – С.Пб., 1910. – Стб. 1138.
12. Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–35 (с 15 октября по 20 декабря 1908 г.). – С.Пб.: Государственная тип., 1908. – [3], XIV с., 3152 с. и стб.
13. Огановский Н. П. Революция наоборот: Разрушение общины / Н. П. Огановский. – Петроград: «Задруга», 1917. – 201 с.
14. Пешехонов А. В. Земельные нужды деревни / А. В. Пешехонов // Нужды деревни. – Петроград, 1904. – Т. 2. – С. 8.
15. Дуссан И. В. Торговые сношения России с Францией и Германией / И. В. Дуссан. – К.: [Б. и.], 1916. – 62 с.
16. Агрономический журнал. – Х., 1913. – Кн. 1. – С. 15.
17. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февраля.
18. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 21. – С. 50–58.
19. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 24. – С. 28.
20. Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 224, спр. 307, арк. 15–16 зв.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 641, спр. 704, 23 арк.
22. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 199, 45 арк.
23. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917 / Ю. И. Кирьянов. – М.: Наука, 1971. – 307 с.
24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 634, спр. 641, 7 арк.

Одержано редакцією 26.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. Жиленкова И.М. Хуторская система землепользования в начале XX в.: правительственная политика и рыночные тенденции. Проанализирована специфика развития хуторской системы землепользования в Российской империи в начале XX в. Охарактеризованы соответствующие изменения в правительственной политике на протяжении указанного периода. Определено влияние рыночных тенденций на разработку проекта реформы сельского хозяйства. Установлено, что важную роль в этом процессе сыграли революционные события 1905–1907 гг., позиция помещиков и реальные возможности экономики. Показано, что земства, общества сельского хозяйства и другие общественные организации настаивали на расширении инвестиций и материально-механической базы земледелия.

Ключевые слова: хутор, крестьянская община, землевладения, сельское хозяйство, Российская империя.

Summary. Zhilenkova I. The khutir system of farm land-tenure at the beginning of 20th century: governmental politics and market tendencies. Specific of farm land-tenure system in Russian Empire at the beginning of 20th century is analyzed. Changes in the governmental politics during mentioned period is characterized. Influence of market tendencies on development of agricultural reforms project is determined. It is found out that revolutionary events of 1905–1907 took a great part in this process, position of squires and real possibilities of economy. However, plans on fast destruction of peasant society first of all had political reasons. It is shown that zemstva, societies of agriculture and other public organizations stood on expansion of investments and materially-mechanical base of agriculture. In practice, destruction of peasant society, stimulation of development of agrarian property and squire landownership became the main idea of reform. Besides, efforts of government were concentrated on creation of layer of rich peasants on farms, who migrated to Asian parts of Russian Empire. It is proved that realization of agricultural program was successful in those regions where peasants concentrated in their hands not only their own part of public land but also the land, which was bought from squires and state by Peasant land bank.

Key words: Khutir, Rural society, landowning, agriculture, Russian Empire.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (вересень–грудень 1914 р.)

У статті проаналізовано аспекти організаційно-представницької діяльності Союзу визволення України на теренах Османської імперії на початковому етапі Першої світової війни. Розглянуто роботу постійної місії Союзу в Стамбулі, зокрема її видавничі проекти, а також зусилля з формування позитивного сприйняття урядом Османської імперії ідеї відновлення української державності.

Ключові слова: Союз визволення України, Османська імперія, український національний рух, декларація, відозва.

Постановка проблеми. Наукове опрацювання означеного в заголовку аспекту теми було розпочато істориками діаспори, які досить активно досліджували різні сторони діяльності Союзу Визволення України (СВУ). Останній же проводив широку інформаційно-представницьку роботу в кількох європейських країнах (держави Почвирного Союзу, а також деякі нейтральні країни). У цьому відношенні значний науковий інтерес становить розвідка Р. Роздольського, який, аналізуючи у широкому контексті діяльність СВУ в Туреччині, навів важливі дані щодо планів австрійських і німецьких військових кіл використати полонених українців на півдні України та Кубані для дестабілізації ситуації в заплілі російської армії [1; 2]. Окремі фактичні дані про початки діяльності СВУ на теренах центральних держав наведені у дослідженні М. Сосновського [3, 128–137].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тоді ж в УРСР також з'явилися перші праці, присвячені деяким аспектам діяльності СВУ. Проте назвати їх науковими дослідженнями можна з великим застереженням. Швидше, їх слід трактувати як політичні памфлети, наповнені відвертими наклепами й несправедливими закидами проти СВУ та його діяльності [4]. Всебічний аналіз цієї проблеми вимагає ознайомлення з низкою публікацій німецьких і австрійських науковців, що містять у собі важливі фактичні дані та важливі концептуальні підходи до різних напрямків діяльності Союзу Визволення України, у тому числі й на міжнародній арені [5].

У другій половині 1990-х рр. історики України активізували роботу над вивченням різних аспектів діяльності Союзу Визволення України, що, як відомо, відігравав під час Першої світової війни провідну роль у справі ознайомлення європейської громадськості з «українською проблемою». Однією з «перших ластівок» у цьому напрямі стала брошура Б. Корольова і І. Михальського «Союз визволення України» (1914–1918 рр.): до історії створення та діяльності [6], в якій, на основі використання широкого кола архівних матеріалів, проаналізовано основні напрями діяльності СВУ. Наукова вага брошури збільшується наведенням цінних у науковому відношенні додатків, які ілюструють різні аспекти діяльності діячів Союзу.

Нові оцінки діяльності СВУ присутні й в статті Ю. Лаврова, який подав науковий нарис першої фази його функціонування [7, 3–16]. Вплив війни на встановлення українсько-турецьких відносин було досліджено в статті М. Несук і Г. Ігнатенко [8, 113–119]. До вивчення специфіки діяльності СВУ звернувся в низці своїх публікацій та дисертації І. Срібняк [9, 88–94; 10]. В опублікованій ним 1999 р. монографії ці сюжети були додатково розвинуті та проаналізовані [11]. Активно працює у цьому напрямку І. Патер, досліджуючи весь спектр питань, пов'язаних з політичною й агітаційно-пропагандистською діяльністю СВУ в Європі [12; 13, 636–644]. Одними з найостанніших публікацій на заявлену тему стали розвідки С. Адамовича [14, 114–118] і Я. Таравської [15, 34–35], в яких фрагментарно окреслено інформаційно-представницьку активність СВУ в Османській імперії. До вивчення деяких аспектів українсько-турецьких міждержавних взаємин звернувся і Б. Сергійчук, який наголосив на ролі Туреччини в процесі визнання України на міжнародній арені [16, 60–63].

Мета статті – аналіз деяких аспектів організаційно-представницької діяльності СВУ на теренах Османської імперії на початковому етапі Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Попри певну зацікавленість дослідників окремими напрямками діяльності СВУ, обставини проведення його членами інформаційно-пропагандистської роботи ще досі залишається не повністю з'ясованими. Відтак для повнішого вив-

чення окресленої теми є доцільним залучення матеріалів періодичного видання СВУ – «Вістника Союзу Визволення України», а також спогадів, які містять важливу інформацію, яка суттєво доповнює відомості архівних та інших видів друкованих джерел. Вони відтворюють не тільки окремі події та явища, але й «атмосферу» епохи, психологічні портрети історичних осіб, водночас відбиваючи світогляд та особисту позицію їх авторів. Серед цих джерел значний інтерес являють спомини одного з провідних діячів СВУ – О. Скорописа-Йолтуховського [17, 205–235].

Напередодні Першої світової війни український самостійницький рух перебував у зародковому стані, що пояснювалось багатовіковою російською присутністю на українських землях. Втім, глобальне військове зіткнення держав Четверного союзу з Антантою, до складу якої входила й Росія, витворило для України цілком нові політичні можливості для активізації боротьби за відновлення української державності, даючи можливість привернути до цих питань увагу широких кіл європейської громадськості та тісно пов'язати їх з міжнародною політикою. Початок Першої світової війни призвів до значного пожвавлення діяльності українських політичних емігрантів з Наддніпрянщини, значна кількість яких у цей час перебувала в Галичині. Кінцева поразка Російської імперії, на думку українських діячів різного політичного спрямування, давала реальний шанс для національного самовизначення України та повної її самореалізації. Тим більше, що центральні держави, насамперед Німеччина, були зацікавлені у тому, аби надати Україні певний державно-політичний статус, і в такий спосіб створити «буферний» простір на кордоні з Російською імперією.

Наслідком цих сподівань стало створення 4 серпня 1914 р. у Львові «Союзу визволення України», який визначив своїм головним завданням здобуття Україною незалежності [11, 20–21]. Це положення було конкретизоване у програмі діяльності СВУ під назвою «Наша платформа». Констатувавши, що «об'єктивна історична конечність вимагає, аби між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна українська держава», Союз узяв на себе «репрезентацію національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії», пов'язавши «реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень... з розбиттям Росії у війні» [18, 1–2]. Президія СВУ, в складі А. Жука, М. Меленевського, В. Дорошенка і О. Скорописа-Йолтуховського, ясно і недвозначно задекларувавши мету майбутньої діяльності організації, вже восени 1914 р. вдалася до налагодження контактів з провідними політиками союзної Центральною державою Османської імперії, з метою їх залучення до підтримки ідеї утворення незалежної Української держави.

За сприянням урядів Німеччини та Австро-Угорщини, у Стамбулі була створена постійна місія (делегатура) СВУ, на чолі з М. Меленевським, до складу якої увійшли дев'ять співробітників Союзу [8, 114]. Одним з перших кроків її діяльності стало розповсюдження серед турецької громадськості 200 примірників спеціальної відозви СВУ до турецького народу, якою висловлювалося сподівання, що «нова незалежна українська держава буде в сталім союзі з Оттоманською імперією» [19, 9]. Разом із тим, текст відозви (або матеріали про неї) були опубліковані кількома турецькими, німецькими й австрійськими часописами, що сприяло ознайомленню широких кіл європейської громадськості з проблемами та перспективами українського національного руху в Російській імперії [12, 101].

Завдяки енергійній діяльності делегатури СВУ, вищий політичний провід Османської імперії поступово змінював своє ставлення до «української проблеми», все виразніше демонструючи свою прихильність до ідеї відродження національної державності. Найзначнішим політичним здобутком СВУ у цьому відношенні слід уважати проголошення офіційних заяв турецькими державними діячами про позитивне ставлення Стамбулу до ідеї незалежності України. Це сталося після офіційної зустрічі керівника константинопольської місії СВУ М. Меленевського з міністром внутрішніх справ Талаат-беєм. Повідомлення про цю зустріч було вперше опубліковане 24 листопада 1914 р. на шпальтах франкомовної газети младотурків «Жен Тюрк».

У ній, зокрема, зазначалося, що Талаат-бей, від імені уряду Високої Порти, визнав (так само, як уряди Німеччини й Австро-Угорщини) «необхідність визволення України з-під російського панування», і що після розгрому Росії Оттоманський уряд буде готовий «допомогти українському народу створити незалежну державу». Також підкреслювалось, що «інтереси українців тісно пов'язані з інтересами Туреччини. Українська держава, якої жадають

для себе українці, відділила б Росію від узбережжя Чорного моря. Створення неросійської слов'янської держави увільнило би Туреччину від політики інтриг і забаганок російського царства, яке прагне до того, щоб запанувати над Константинополем і морськими протоками» [20, 231–236].

Декларація Талаат-бея стала першим у міжнародних відносинах документом, в якому за українським народом визнавалося право створення власної держави. Завдяки тому, що вона була опублікована багатьма турецькими газетами, ця заява здобула широкий міжнародний резонанс, ставши відомою і підросійським українцям [8, 115]. Проголошення згадуваної декларації опосередковано спричинилося до того, що восени 1914 р. австрійське військове командування, спільно з делегатурою СВУ в Константинополі та т. зв. Турецько-німецьким комітетом, почало розробляти плани дестабілізації запілля російської армії, шляхом організації повстанського руху серед гірських племен на Кавказі.

Представникові СВУ в Константинополі Меленевському вдалося переконати членів цього комітету, що для здійснення цієї мети можна використати й Україну, зокрема українське населення Кубані. Ця акція, яку планувалося поширити і на район Одеси, повинна була проходити за участю турецької армії. На початку листопада 1914 р. відбулася спільна нарада представників СВУ з довіреними особами військового міністра Туреччини Енвер-паші щодо можливості проведення турецько-української воєнної акції, під час якої сторони дійшли згоди про необхідність підтримки дій українського відділу (після його висадки на російському узбережжі Чорного моря) турецькою армією [10, 53–54].

З огляду на цю домовленість, Союз вирішив звернутися до австрійського уряду, з проханням уможливити висилку експедиційного корпусу з 500 українців – 400 австрійсько-українських легіонерів і 100 «російських українців», які мали бути вибрані з полонених. Проте ці плани так і не були здійснені, бо дещо пізніше турецька сторона, висловивши свою готовність надати транспортні засоби для перевезення та десантування на російському узбережжі Чорного моря українського відділу, запропонувала йому «самостійно, без турецької підтримки підняти повстання на Північному Кавказі», причому далі, «десантувавшись у російському тилу, експедиція повинна буде діяти на свій страх і ризик» [1, 40; 2, 30–31].

Крім того, існували й значні труднощі з формуванням українського відділу – на 1 грудня 1914 р. СВУ подав прізвища лише трьох добровольців, з-посеред полонених російської армії в таборі Фрайштадт, які погодилися увійти до його складу. Відтак, планована воєнна операція (т. зв. «константинопольська акція»), не могла бути реалізована ані в 1915 р., ані тим більш 1916 р., коли російська армія провела дві успішні кампанії – Ерзерумську та Трапезундську, перенісши бойові дії на терени Османської імперії. Однак уже сам факт готовності уряду Туреччини допомогти українському народові у становленні його державності став своєрідною віхою, адже декларація Талаат-бея була фактично першою в новітній історії України офіційною заявою урядовця найвищого рівня, що мала далекосяжні наслідки. У лютому 1918 р. Туреччина (в числі інших держав Четверного союзу) визнала незалежність Української Народної Республіки, в такий спосіб довівши, що заява турецького міністра мала під собою тривалу перспективу.

З цього приводу турецький історик А. Курат зауважив, що створення незалежної України було б незаперечним позитивом для Туреччини, оскільки з розвалом Російської імперії зникала постійна загроза для Стамбула та Босфору. Україна ж, перебуваючи на стадії власного державотворення, не становила би жодної небезпеки для Туреччини, а крім того, Османська імперія мала би можливість надавати підтримку створенню в Криму татарсько-тюркської держави та за необхідності навіть спрямовувати туди військову допомогу [16, 60–63].

Висновки. Отже, інформаційно-пропагандистська та представницька діяльність СВУ в Стамбулі була позначена значною активністю, що істотним чином зумовлювалося важливістю встановлення та розвитку добросусідських взаємин між майбутньою Українською державою та Османською імперією, яка об'єктивно була зацікавлена у послабленні Російської імперії. Щоправда складний військовий стан, в якому опинилась Османська імперія невдовзі після початку Першої світової війни, не дозволяв їй перенести активні бойові акції ближче до українських земель, хоч османський уряд зробив усе, аби докладно ознайомити турецьку інтелігенцію з самостійницькими прагненнями тієї частини українського політикуму, який виступав за створення Української держави.

Список використаної літератури

1. Роздольський Р. До історії «Союзу Визволення України» / Р. Роздольський // Український самостійник. – Мюнхен, 1969. – Ч. 1 (137). – С. 31–40.
2. Роздольський Р. До історії «Союзу Визволення України» / Р. Роздольський // Український самостійник. – Мюнхен, 1969. – Ч. 2 (138). – С. 29–35.
3. Сосновський М. Союз визволення України і політична діяльність Дмитра Донцова в Австрії, Німеччині та Швейцарії / М. Сосновський // Дмитро Донцов. Політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк; Торонто, 1974. – С. 128–137.
4. Беляєв В. Під чужими прапорами / В. Беляєв, М. Рудницький. – К.: Радянський письменник, 1956. – 244 с.
5. Bihl W. Österreich-Ungarn und der «Bund zur Befreiung der Ukraine» / W. Bihl // Österreich und Europa. Festgabe fuer Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz-Wien-Koeln, 1965. – S. 505–518; Grebing H. Österreich-Ungarn und die «Ukrainische Aktion 1914–1918» / H. Grebing // Jahrbuecher fuer Geschichte Oesteruropas. N. F. VI, 3. – S. 270–296.
6. Корольов Б. І. «Союз визволення України» (1914–1918 рр.): До історії створення та діяльності / Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – Луганськ: Вид-во Луганського ін-ту післядипломної освіти, 1996. – 44 с.
7. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України / Ю. П. Лавров // Український історичний журнал. – К., 1998. – № 4. – С. 17–32; № 5. – С. 3–16.
8. Несук М., Ігнатенко Г. Перша світова війна і встановлення українсько-турецьких відносин / М. Несук, Г. Ігнатенко // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 113–119.
9. Срібняк І. Питання національної самосвідомості на сторінках періодичних видань Союзу Визволення України / І. Срібняк // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи: матеріали «круглого столу», Київ, 20–22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 88–94.
10. Срібняк І. Полонені вояки-українці царської армії в Німеччині та Австро-Угорщині в часі Першої світової війни й формування українських військових частин: дис. ... д-ра філософії Українського Вільного Університету / І. Срібняк. – Мюнхен, 1996. – 344 с.
11. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) / І. Срібняк. – К.: Київський держ. лінг. ун-т, 1999. – 296 с.
12. Патер І. Союз Визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.
13. Патер І. Союз визволення України і Туреччина / І. Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2006–2007. – Вип. 15. – С. 636–644.
14. Адамович С. Українсько-турецьке військове співробітництво в роки Першої світової війни / С. Адамович // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Т., 2002. – Вип. 2. – С. 114–118.
15. Таравська Я. В. «Турецький напрям» у діяльності Союзу Визволення України на початку Першої світової війни / Я. В. Таравська // Українська орієнталістика: зб. наук. праць викл. та студ. Інституту східних мов Київського нац. лінгв. ун-ту. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 34–35.
16. Сергійчук Б. Відновлення українсько-турецьких відносин на початку XX століття / Б. Сергійчук // Зовнішні справи. – К., 2013. – № 8. – С. 60–63.
17. Скоропис О. Мої «злочини» / О. Скоропис // Хліборобська Україна. – 1921. – Зб. 2–4. – С. 205–235.
18. Вістник Союзу Визволення України. – Відень, 1914. – 5 жовтня. – Ч. 1. – С. 1–2.
19. Вістник Союзу Визволення України. – Відень, 1914. – 27 жовтня. – Ч. 2. – С. 9.
20. Несук М. Турецько-українські відносини у 1918–1921 рр. / М. Несук // Українська державність у XX столітті (історико-політологічний аналіз). – К., 1996. – С. 231–236.

Одержано редакцією 11.12.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Липач В.О. Организационно-представительская деятельность Союза Освобождения Украины в Османской империи (сентябрь–декабрь 1914 г.). В статье проанализировано некоторые аспекты организационно-представительской деятельности Союза освобождения Украины на территориях Османской империи на начальном этапе первой мировой войны. Рассмотрено работу постоянной миссии Союза в Стамбуле, в частности её издательские проекты, а также усилия по формированию позитивного восприятия правительством Османской империи идеи восстановления украинской государственности.*

Ключевые слова: *Союз освобождения Украины, Османская империя, украинское освободительное движение, декларация, воззвание.*

Lipach V. Organizational and legislative activity of the Union of liberation of Ukraine in the Ottoman Empire. *The article deals with some aspects of organizational and legislative activities*

of the Union of liberation of Ukraine (SVU) on the territory of the Ottoman Empire at the beginning of World War I. The activities of the Permanent Mission of the Union in Istanbul, in particular its publishing projects, as well as measures for the formation of a positive perception of the Government of the Ottoman Empire, the idea of Ukrainian statehood recovery. The article traced the process of gradual change in attitude of the political elites of the Ottoman Empire to the Ukrainian question. The most important achievements of the SVU during the period of its existence were mentioned. The author analyses the views of several researchers of this problem, in particular, Ukrainian, German, and Austrian scientists. Material update estimates of modern scholars that helps comprehensively consider the perspective of the subject and to formulate general conclusions concerning the organizational and legislative activities of the Union of liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the first world war. It is noted that activity of the SVU played a key role in the process of international recognition of the independent Ukraine and the European Community and establishing relations with the Ottoman Empire, which in turn actively supported the Union of liberation of Ukraine.

Key words: Union for the Liberation of Ukraine, the Ottoman Empire, the Ukrainian national movement, declaration, proclamation.

УДК 94(477)“19”:334

І. А. Фареній

ДІЯЛЬНІСТЬ «АРТІЛЬНОГО БАТЬКА» МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається діяльність всесвітньовідомого кооперативного діяча, названого «артільним батьком», Миколи Васильовича Левитського в роки першої світової війни. Вона пов'язана з ремісничими артілями Єлисаветграду, які в даний період під керівництвом Левитського виготовляли десятки тисяч пар чобіт та черевик для поранених у госпіталях, сотні тисяч кашкетів і комплектів білизни. Також «артільний батько» займався широкою організаційною роботою, спрямованою на законодавче забезпечення виробничої кооперації та створення всеукраїнських кооперативних союзів.

Ключові слова: М.В.Левитський, кооперативний рух, артілі, Перша світова війна.

Постановка проблеми. Періоди воєнного протистояння не вичерпуються лише подіями на фронтах та суцільною мілітаризацією суспільства. Війна не здатна припинити розвиток усієї сукупності складових людського життя. Серед сфер суспільного буття, без якої вочевидь соціум не може існувати, – економічна діяльність людей. У представлений розвідці пропонується поглянути на одну з його складових – кооперативне господарювання доби першої світової війни, пов'язане з всесвітньовідомим українським кооператором, названим «артільним батьком», Миколою Васильовичем Левитським.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Миколи Левитського в науковій літературі висвітлюється в основному в контексті створення наприкінці XIX ст. в Херсонській губернії землеробських артілей.

Мета представленої статті показати подальшу громадську роботу кооперативного діяча, яка припадає на період світової війни і, таким чином, розкрити і маловідому сторінку життя відомого кооператора, і продемонструвати приклад діяльності в умовах війни віддалений від мілітарної сфери.

Виклад основного матеріалу. Діяльність Левитського в роки світової війни, значною мірою, була визначена характером його кооперативної роботи напередодні її. Ще 1904 р. у Єлисаветграді він організував дві артілі чоботарів. Вони об'єднали 200 ремісників з близько 50 верстатами. Левитський докладав до налагодження їхньої діяльності чимало зусиль і був керівником єлисаветградських ремісничих артілей. Як зазначав журнал «Вестник кустарной промышленности»: «Єлисаветград – центральне місце діяльності відомого насаджувальника артілей М. В. Левитського» [1, 98].

З самого початку існування цих кооперативів вони могли знайти місце в системі воєнного постачання збройних сил Російської імперії. Дякуючи симпатіям до артільного господарювання начальника інтендантської служби Одеського воєнного округу генерала Федорова, Левитському вдалося виклопотати артільникам замовлення на пошиття 25 тис. пар чобіт для армії, з яким вони успішно справилися [2, 44].

У 1905 р. він виклопотав замовлення на виготовлення 30 тис. пар чобіт, а згодом ще на 40 тис. і 50 тис. Не один рік артіль виконувала поставки на 60 тис. пар чобіт, забезпечуючи зайнятість понад 400 робітників. Артільне виробництво внаслідок копіткої роз'яснювальної роботи Миколи Васильовича з артільниками було забезпечено передовою, як на ті часи, технікою – німецькими верстатами різного призначення на загальну суму в 5 тис. руб. Продукція артілі відзначалася високою якістю і користувалася популярністю у військових. Левитський хвалився, що «Неодноразово командує військами Одеського воєнного округу під час огляду чобіт нашої артілі давали похвальні відгуки» [2, 44-48].

У 1910 р. Микола Васильович для трьох елисаветградських артілей домогся одержання великих замовлень на пошиття воєнного обмундирування. Артільна продукція цього роду швидко здобула авторитет серед військових. Із кравецької артілі навіть виокремився кооператив, що став спеціалізуватися лише на виготовленні офіцерської форми. За станом на 1912 р. елисаветградські артілі виконували замовлення головного інтендантства в Санкт-Петербурзі та інтендантських відомств Одеського, Варшавського і Казанського воєнних округів [3, 104-106].

У роки Першої світової війни співробітництво з військовими продовжило розвиток. На 1915 р. у Єлисаветграді діяло вісім артілей, семеро з яких були організовані Левитським. Працювали чоботарська, шапкарска, швейна, туфельна артілі та чотири кооперативи з пошиття білизни [4, 44]. Артільники-чоботарі за станом на середину 1915 р. виконували замовлення на 25 тис. чобіт. Артіль шапкарів спромоглося з початку воєнних дій здати інтендантству 280 тис. кашкетів. Левитський у цей час зумів виклопотати для неї довгостроковий контракт на пошиття для армії 42 тис. кашкетів щороку [5, 32]. Туфельники від санітарного відомства одержали замовлення на виготовлення 22 тис. черевик для поранених у госпіталях, швейна артіль – на 100 тис. комплектів білизни. Загалом робота елисаветградських артілей забезпечувала зайнятість близько 1 тис. осіб [4, 44].

Співпраці з армією сприяла та обставина, що у середовищі військових Микола Васильович зміг знайти щирих прихильників артільної справи. Надійним помічником Левитського у розвитку елисаветградських артілей став штабс-ротмістр Володимир Васильович Загута. Він не лише за дорученням командування Одеського округу та інтендантства представляв інтереси воєнного відомства перед артільниками, а надавав їм організаційну і навіть фінансову допомогу, що позитивно впливало і на виконання замовлень, і на господарську стабільність виробничих кооперативів. Для Левитського, який часто відлучався у кооперативних справах, наявність у Єлисаветграді щирого і дієвого прихильника артілей мала велике значення. Микола Васильович з неприхованим задоволенням на сторінках кооперативної преси зазначав: «Володимир Васильович ... вповні замінює мене і за моєї відсутності входить у усі насущні ... питання і потреби артілей» [2, 48].

Однак, не лише створенням та керівництвом кооперативами займався в цей період «артільний батько». Після революції 1905–1907 рр., у 1910-х рр. відбувався процес консолідації осередків кооперативного життя. Організаційно-господарськими формами його стали з'їзди представників кооперативів, створення їхніх союзних структур, різноманітних організацій, які займалися питаннями розвитку кооперації. Нові тенденції кооперативного руху також захопили й М. Левитського, як визнаного організатора і пропагандиста кооперативної справи. Микола Васильович був бажаним гостем і учасником самих різних з'їздів, нарад, комісій, делегацій і депутацій.

Так, у вересні 1915 р. М. Левитський взяв участь у нараді, скликаній Міністерством торгівлі і промисловості для вирішення питань вдосконалення законодавства щодо діяльності трудових артілей. Обговорювалися питання розробки нових зразкових статутів, порядку відкриття артільних підприємств, використання найманої робочої сили, кредитування, державних замовлень на продукцію, тощо. У якості експерта з виробничої кооперації, разом з іншими кооперативними діячами, Левитського було запрошено до цієї наради [6, 14–15]. Хід обговорення виявив принципові позиції кооперативних діячів щодо незалежності кооперативних організацій від держави, запропонував шляхи вирішення актуальних проблем артільного господарювання. Водночас нарада виявила розбіжності в поглядах не лише уряду і кооператорів, а й останніх між собою. При цьому Микола Васильович, на відміну від багатьох своїх колег, відзначився послідовним обстоюванням необхід-

ності існування, поряд із загальнокооперативним законодавством, самостійного закону про артілі [7, 1219–1224].

На початку ХХ ст. стрімко розгорнулося союзне будівництво кооперації. Разом з ним постало й питання про структуру союзної мережі кооперативів та її завдання. У кооперативних колах розпочалася дуже гостра полеміка щодо територіального характеру союзних об'єднань. Українські кооператори відстоювали право на створення самостійних всеукраїнських центрів кооперації, що викликало категоричні заперечення прихильників загальноімперської союзної системи. Останні вважали існування великих територіальних союзних утворень шкідливим для єдності сил кооперації і виступали за входження кооперативних товариств та їхніх дрібнорайонних союзних утворень безпосередньо до складу загальноімперських структур.

Микола Васильович Левитський був лавах активних провідників ідеї загальнонаціонального єднання кооперативних організацій з всеукраїнськими союзами і центрами на чолі. На усіх кооперативних і господарських форумах він наполегливо відстоював думку про необхідність заснування кооперативних структур, які б захищали місцеві економічні інтереси.

М. Левитський брав безпосередню участь в заснуванні загальнонаціональних кооперативних установ. Він був членом організаційного комітету зі створення всеукраїнського центру споживчої кооперації – Дніпровського союзу споживчих товариств [8, 19]. Як активного виразника інтересів української кооперації та авторитетного в державі громадського діяча М. Левитського було делеговано домагатися від уряду Російської імперії реєстрації статутів Дніпровського союзу споживчих товариств та Південно-російського кооперативного банку. Впродовж 1916 – на початку 1917 рр. письмовими зверненнями та особистими візитами до міністрів та їхніх заступників, начальників департаментів міністерств і відомств Микола Васильович намагався домогтися права на діяльність всеукраїнських кооперативних центрів. Однак, на той період справа виявилася марною [9, 25; 10, 1–6; 11, 5–6]. Вже революційний період відкрив шлях створенню національним кооперативним центрам, до заснування яких доклав чимало зусиль Левитський.

Висновки. Представлений вище сюжет діяльності громадського діяча, безперечно, має цілком мирний, безпосередньо не пов'язаний воєнними подіями характер. Війна з об'єктивних причин не могла не позначитися на його роботі та створених ним осередків кооперативного життя, однак у цілому спрямовувалася на реалізацію цілком мирних справ, соціальних та економічних проектів. Це була дуже інтенсивна і багатопланова робота, яка, врешті-решт, засвідчує, що навіть «Велика війна» з її десятками учасників і мільйонами людей втягнутими в криваве протистояння, не здатна зупинити перебіг, а то і розвиток, не пов'язаних з воєнно-політичною сферою процесів. Звичайно, що йдеться лише про життя, хоч і непересічної, але все ж однієї людини. Однак, вона може ілюструвати, крім індивідуальних поривів особистості, і загальну тенденцію суспільних настроїв і дій. Тим більш, що «артільний батько» Левитський працював серед широкої громадськості, серед різних категорій людей і заради добробуту суспільства, прагнення якого добре знав. У його роботі проявляється загальне устремління до миру та досягнення завдань характерних саме для мирного життя. У тому, очевидно, не слід шукати байдужості до суспільних проблем, що виникають у ході воєнного лихоліття. Бо ніяка війна не знає перемог без наполегливої роботи в усіх, без винятків, сферах життя, і, зрештою, як своєю кінцевою метою, завершується миром. Про нього і дбав М. Левитський.

Список використаної літератури

1. Елисаветградские производительно-трудовые артели // Вестник кустарной промышленности. – 1915. – № 10. – С. 98–99.
2. Левитский Н. Кустари, военное ведомство и трудовые артели / Н. Левитский // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 7–8, т. I. – С. 42–51.
3. С–ко. Артіль на Херсонщині, засновані кооператором М. В. Левицьким (Спогади за р.р. 1910–1912) / С–ко // Кооперативний альманах. – 1923. – Кн. 2. – С. 100–108.
4. М. С. Артель в условиях потребностей военного времени / М. С. // Вестник кустарной промышленности. – 1915. – № 7. – С. 42–46.
5. Б. Т – и. Ремесленники и кустари-кооператоры и снабжение армии / Б. Т – и // Кооперативная жизнь. – 1915. – № 13–14. – С. 32–33.

6. Пересмотр Положения о трудовых артелях и образцового устава для них // Артельное дело. – 1916. – № 7. – С. 14–15.
7. Меркулов А. Трудовые артели и общесоюзный закон (Межведомственное совещание о трудовых артелях) / А. Меркулов // Союз потребителей. – 1916. – № 33. – С. 1219–1224.
8. Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух // Три роки життя й діяльності Дніпро-союзу [зб. статей]. – К. : Вид-во Дніпро-союзу, 1920. – С. 17–27.
9. Днепро-союз потребителей обществ // Кооперативная мысль. – 1916. – № 11–12. – С. 25.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 327, № 882, 6 арк.
11. Дніпровський союз споживчих союзів – Всеукраїнський центр споживчої кооперації. – К. : Вид-во Дніпро-союзу, 1918. – 68 с.

Одержано редакцією 11.12.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Фарений И.А. Деятельность «артельного батьки» Николая Левитского в годы Первой мировой войны.* В статье раскрывается деятельность всемирноизвестного кооперативного деятеля, названного «артельным батькой», Николая Васильевича Левитского в годы первой мировой войны. Она связана с ремесленными артелями города Елисаветграда, которые под руководством Левитского производили десятки тысяч пар сапог и обуви для раненых в госпиталях, сотни тысяч фуражек и комплектов белья. Также «артельный батька» занимался широкой организационной работой, направленной на законодательную поддержку производственной кооперации и создание всеукраинских кооперативных союзов.

Ключевые слова: Н. В. Левитский, кооперативное движение, артели, Первая мировая война.

Summary. *Farenii I. Activity of «artisanal father» Mykola Levytskyi during World War I.* The article deals with cooperative activities world-famous figure called «artisanal father» Mykola Levytskyi, in the World War I. His activity in this period was determined by the some personal aspects. In 1904, in Elisavetgrad he organized gang shoemakers, who were able to find a place in the supply of military forces of the Russian Empire and performed annually orders for making tens of thousands of pairs of boots for the army and tailoring military uniforms for Odessa, Warsaw and Kazan military districts. During the World War I military cooperation continued. In Elisavetgrad worked Chobotarska, shapkarska, clothing, shoes cooperatives and four sewing clothes. They performed military orders and made tens of thousands of pairs of boots and shoes for the wounded in hospital, hundreds of thousands of caps and underwear sets. Mykola was also a sincere supporters of artisanal business. During the war Mykola Levytskyi engaged in extensive organizational and public work, participated in various congresses, meetings, delegation. In particular, attended the meeting convened by the Ministry of Trade and Industry to address issues of improving the legislation on migrant farms. Much time was devoted to serving the project of national cooperative structures that would protect national economic interests. Cooperative public Mykola Levytskyi delegated urge the Government of the Russian empire registration statutes Ukrainian national cooperative unions.

Key words: Mykola Levytskyi, the cooperative movement, cooperatives, World War I.

УДК 94(477.46)“19”

Т. А. Клименко

ЧЕРКАЩИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі широкої джерельної бази та архівних матеріалів, більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше, розглянуто питання життєвого устрою, участі та внеску мешканців Черкаського краю в хід подій Першої Світової війни. Проте слід зауважити, що життя, участь та внесок мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни не достатньо вивчено. Тому, метою даної розвідки є проведення дослідження впливу на життєвий устрій місцевого населення трагічних років війни.

Ключові слова: війна, населення, виробництво, харчування, благодійність.

Постановка проблеми. Період Першої світової війни для українського народу був важким життєвим випробуванням, який носив особливо драматичний характер. Проте слід зауважити, що життя, участь та внесок мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни не достатньо вивчено. Малодослідженими на регіональному рівні пробле-

ми національного руху, негативного впливу війни на стан промисловості, сільського господарства, соціального становища регіону, кризи основних сфер життєдіяльності мешканців краю: політичної, соціальної, економічної. Також, важливими постають проблеми створення громадських об'єднань промисловців та великих землевласників, які сприяли забезпеченню постачання армії зброєю, боєприпасами, провіантом, поповненням людським ресурсом. Вартим до уваги є вивчення широкого масиву документів з питань благодійної діяльності місцевого населення та організації роботи прифронтових військових шпиталів та лікувальних установ, а також, однієї з ключових гуманітарних проблем – біженства, яке широко охопило українські землі, здійснення в регіоні формування системи органів допомоги біженцям. Тому, метою даної розвідки є проведення дослідження впливу на життєвий устрій місцевого населення трагічних років війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база історії війни достатньо широка. Цю тему глибоко досліджували науковці О. П. Реєнт [1, 9], О. Сердюк [2, 13–112], О. Олієвський [3, 248–254], В. М. Волковинський [4, 68], С. Макарчук [5, 26–40], С. Попик [6, 75], В. Заполовський, А. Боханов [7, 306], Д. Дорошенко [8], А. Бахтурина [9], М. Яковлев [10, 67], О. Рубльов [11, 17–23], Б. Андрусишин [12, 296–300], В. Сарбей [13, 48–51], Ю. Горбанко [14, 155–182], В. Шпаченко, О. Донік [15, 234–239], І. Сулига, А. Степаненко [16, 133–154] та ін.

Мета статті – проаналізувати як відобразилася на житті Черкаського краю Перша світова війна.

Виклад основного матеріалу. Готуючись до війни, кожна держава з числа майбутніх ворогів мала власні політичні цілі. У зв'язку зі своїм особливим геополітичним становищем у сферу першочергових інтересів ворогуючих коаліцій потрапила й штучно поділена на кілька частин Україна. Вона стала одним із епіцентрів майбутнього воєнного протистояння. Територія України була розділена між двома головними противниками війни – Австро-Угорщиною і Росією, землі якої були об'єктом загарбницьких планів цих держав, до того ж далекосяжні плани щодо України мали Польща, Румунія й кайзерівська Німеччина.

По-різному зустріла звістку про початок війни громадськість регіонів України: одна частина українства підтримала Росію, інша – Австро-Угорщину. Командування російських військ охоче використовувало людські й матеріальні ресурси України для ведення війни. В російській армії до 1917 р. не було українських частин, хоча в деяких полках українці складали більшість. Багато українців було також в рядах Кубанського та Терського козацьких військ та на Чорноморському флоті.

Черкащина славетна не лише як центр українства, духовного життя українських земель, але і як осередок героїчної боротьби за волю українського народу протягом багатьох століть. Для Черкащини роки Першої світової війни – трагічна сторінка вітчизняної та регіональної історії. Події війни негативним чином вплинули на населення регіону та змінили звичний уклад життя краян. Початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства, без огляду на соціальну чи національну приналежність та, навіть, політичні погляди. У перші дні після проголошення війни піднявся патріотичний рух.

Більшість населення в містах та селах демонструвало піднесення, свідомість свого громадського обов'язку, бажання бути єдиними зі своєю державою і прагнення до самопожертви. Записатися до армії добровільно було справою честі, навіть з огляду на те, що відповідно до циркуляра Департаменту загальних справ Міністерства Внутрішніх Справ збереження робочих місць та надання одноразової допомоги для них не передбачалось [17, 1]. Діючі військові частини поповнювались добровольцями з осіб, що не підлягали мобілізації до регулярної армії.

Для комплектування частин державного ополчення та запасних батальйонів Київським губернським з військової повинності присутством 30 грудня 1914 р. було оголошено призив ратників ополчення з числа тих, хто не проходив військову повинність з 1914 до 1905 рр. в усіх повітах Київської губернії, та Золотоніському повіті Полтавської губернії [18, 3], а також формувались списки запасних ратників, з числа тих, які були звільнені у запас і не були зняті з обліку [19, 418]. Армія зазнавала значних людських втрат. Трагізм становища збільшувало і те, що новобранці поступали на фронт уперше беручи в руки рушницю. Так, понад 200 чоловік з Маньківського повіту не повернулися з війни.

Через набуття війни затяжного характеру у 1915–1916 рр. збільшився прошарок вихідців із ремісників, кустарів, заможних селян, які намагалися уникнути мобілізації через вигадану хворобу чи за іншими причинами. Однак наступний призив на службу їх не оминув [20, 2]. Головнокомандувач Київського військового округу оголошував майже щомісячно додаткові обов'язкові набори ратників ополчення.

Військове командування зіткнулось з труднощами постачання озброєння армій та військового обмундирування [21, 274]. Військова Рада у жовтні 1915 р. розглянула питання про придбання власного одягу у ратників ополчення, придатного для військової служби з оплатою: за одяг, що замінює шинель не дорожче 5 крб. 50 коп., похідну суконну сорочку – 3 крб. 90 коп., шаровари – 2 крб. 40 коп. та ін. [18, 4].

Утримання діючої армії, тилових гарнізонів, що знаходилися на території Черкащини здійснювалося, в більшій частині, за рахунок місцевих ресурсів. З 1916 р. був запроваджений обов'язковий збір пожертв, що закріплювався підписними листами, в яких зазначалось назву повіту (волості) та місце призначення зібраних коштів. Так, селяни Канівського повіту жертвували на користь лазаретів, що розміщувались в їх волостях від 5 до 50 коп., крім того відрізи тканин, сорочки, рушники [22, 8]. На особливій нараді Міністерства Внутрішніх справ по обговоренню оборонних заходів було прийнято постанову, в якій наголошувалось на важливості звернення до населення з відозвою про добровільну здачу гвинтівок за певну платню: за 3-х лінійну російську гвинтівку з затвором – 20 крб. та штик до неї – 2 крб.; іноземну гвинтівку (японську, німецьку, турецьку, австрійську систем «Манліхер» та «Маузер», з затвором) – по 15 крб. та кожний штик до неї – 2 крб. Окрім того, у разі їх продажу, з приватних осіб знімалась відповідальність за зберігання без підтверджуючих дозволів. При цьому суворо заборонялося скуповувати різного роду зброю місцевим населенням. Під час виявлення військовими уповноваженими зброї у місцевого населення особи, винні у не виконанні цієї вимоги, притягались до відповідальності [17, 33].

Руйнівний вплив справила війна на сільське господарство, особливо на господарства бідних і середніх селян. До армії з сіл України було мобілізовано близько половини працездатних чоловіків. Багато сімей втратили чоловіків і годувальників. Селяни-виробники були доведені до крайнього зубожіння. З метою зменшення дефіциту трудових ресурсів, для сільських приватних господарств вводилася обов'язкова трудова повинність. Усе це важким тягарем лягало на трудящі маси. Цивільне населення тилу було приречено на голод і злидні [17, 21]. Загострювалася продовольча криза. У містах збиралися великі черги біля хлібних крамниць. Солдати часто одержували не більше половини пайка.

Паралізувалась робота транспорту, промисловості й сільського господарства. Обсяг промислового виробництва скоротився на 30–50%. Через нестачу палива й металу скорочували виробництво машинобудівні заводи, хоча вони виробляли воєнну продукцію. Промисловість було доведено до занепаду, через зменшення виробництва товарів винокурень, броварень, підприємств будівельних матеріалів та ін. та їх закриття. Це призвело до скорочення посівних площ, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, зниження врожайності та зростання цін. Створювались сприятливі умови до поширення спекуляції. У 1916 р. ціни на предмети першої необхідності, порівняно з цінами на початку війни, зросли в 4–8 разів. Так, на дрова і яйця вони збільшилися вчетверо, на масло і мило – в 5 разів. Черкаською повітовою продовольчою комісією було встановлено фіксовані ціни на зернові: за пуд жита – 1 крб. 53 коп., пшениці – 1 крб. 95 коп., вівса – 1 крб. 63 коп., ячміню – 1 крб. 33 коп., пшона – 3 крб., проса – 1 крб. 90 коп., гречки – 2 крб. 10 коп., гороху – 2 крб. 20 коп. [23, 20]. У 1917 р. продовольчим відділом було встановлено селянам мізерну щоденну заробітну плату за 11 робочих годин: польовим працівникам чоловікам – 6 крб., жінкам – 3 крб. 50 коп., підліткам – 1 крб. 75 коп. [24, 28].

Поряд з цим, місцеві органи влади надавали особливо важливого значення проведенню повномасштабної посівної кампанії [25, 88]. Зокрема, Черкаське повітове земство здійснювало всі можливі заходи для її виконання [25, 80]. Розташовані в Черкаському повіті тиліві військові частини: 145-та Воронезька, 417-та Подольська, 296-та, 297-а, 299-та Вятські дружини, 110-та, 118-та команди одужуючих були залученні для польових робіт

Зорієнтована на військові потреби економіка Черкащини, на шкоду цивільному населенню, занепадала і нищилась. Підвищувались потреби армії в забезпеченні м'ясом, бо-

рошном, крупами та іншими продуктами харчування, що вироблялися в сільському господарстві. Оскільки військове виробництво зростало за рахунок цивільного, виник дефіцит споживчих товарів, який змусив вводити регулювання цін, нормування споживання. Загострювалася продовольча проблема. Земськими управами щомісячно надавались відомості про запаси жита, пшениці та інших хлібних продуктів центральному статистичному комітету [26, 4]. Виробництво продовольчих товарів скоротилося, що призвело на початку 1916 р. до введення карткової системи розподілу продуктів харчування [27, 56]. Така ініціатива виходила від місцевої влади (міських дум, земств). Уряд контролював лише торгівлю цукром. Але, оскільки продрозкладка не мала успіху, то продуктів у містах не прибавлялося.

За розпорядженням Київського губернатора, від 4 січня 1916 р., всі державні і приватні установи та господарства (землевласники, поміщики, орендатори, власники млинів, крупорушок, молокозаводів, оптових складів, торгових підприємств та інші особи), у яких збереглися запаси вівса, ячменю, сіна, соломи, борошна, гречки, пшона зобов'язувались надати точні відомості про їх кількість з метою закупівлі чи реквізиції для потреб армії. Винні в невиконанні цього розпорядження могли бути ув'язнені терміном до 2 років, з позбавленням всіх прав та пільг, або накладено стягнення до 3000 крб. [28, 50].

У січні 1917 р. Київським губернатором наказувалось повітовим земським управам, мировим посередникам, начальникам поліцій, волосним правлінням прийняти самі енергійні заходи по закупівлі [29, 30], а в подальшому збори в примусовому порядку зернових та продуктів тваринництва і птахівництва для потреб армії [30, 5]. Суттєво позначився на виробництві сільськогосподарської продукції Закон про кінську повинність. Поголів'я худоби скоротилося на половину. До весни 1917 р. було реквізовано більшу частину коней. Нестача тяглової сили завдала непоправної шкоди дрібним і середнім селянським господарствам.

З метою розширення масштабів військового виробництва, було запроваджено жорстке державне регулювання економіки. Держава визначала обсяги необхідного виробництва, розміщувала замовлення, забезпечувала сировиною та робочою силою. Найбільш жорсткого вигляду набула система державного контролю над виробництвом і споживанням. Заборонялося відгодовля худоби зерном і картоплею. За розпорядженням Київського губернатора, від 24 жовтня 1915 р., суворо заборонялось вивезення сільгоспвиробниками свиней, сала за межі губернії [17, 28]. Зросло й число випадків відмови селян сплати податків, протидії реквізиціям продовольства, худоби, протестів проти зростання цін. У 1916 р. найбільш численними й масовими були виступи селян в Київській губернії, викликані проведенням сільськогосподарського перепису. Вони охопили 8 сіл Київщини.

Життя населення кардинально змінювалося, його рівень впав [31, 49]. Труднощі війни призвели до загострення соціальних проблем та великої смертності серед цивільного населення. Записи про смерть в метричних книгах значно перевищували таких про народження. У повітові та міські опікунські ради масово надходили скарги та клопотання членів сімей призваних за мобілізацією воїнів про призначення їм допомоги.

Волосними правліннями організовувався догляд за родинами «нижніх військових чинів» [32, 272] та призначалась щомісячна допомога з розрахунку на одного дорослого: 2 крб. 50 коп. [33, 5] та 1 пуд 28 фунтів муки, 10 фунтів крупи, 4 фунта солі, 1 фунт масла. Діти до 5 років отримували допомогу у половинному розмірі [32, 341]. Крім того, повітовими, волосними, сільськими піклувальними радами було організовано виділення посадкового насіння зернових культур та матеріальна і грошова допомога сиротам, сім'ям загиблих [32, 389] та непрацездатним інвалідам, які повернулись з фронту [34, 32].

Селяни, обтяжені великими податками, відмовлялися виконувати військові перевезення, копати окопи. 1915 р. став надзвичайно несприятливим і для скотарства Черкащини. З Правобережної України вивозилася велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі. Селянські господарства, на які була встановлена реквізиція, були обмежені у їх вільному володінні [35, 5]. Через активізацію вилучення в господарствах тяглової сили в 1916 р. значно зменшилася чисельність кінського поголів'я.

В армії, містах, селах і містечках наставав голод. Продовольчі управи приймали надзвичайні заходи по заготівлі хліба для армії [35, 5]. Пропонувалось звернутись до населення з відозвою збору та вивозу хліба для армії з гарантією оплати грошима або ж натурою (всіх необхідних засобів для ведення господарства) [36, 194]. У агітці, розповсюдженій серед

населення зазначалось: «До вас, до вашого серця звертається наш виборний Переяславський громадський комітет, щоб переказати вам, що наша армія не має хліба! Армія вже не прохає, а молить вас: «Дайте хліба! Бо в нас нема чого їсти, бо нас поб'ють не німецькі пулі, а голод, а німці вже доконають!» [24, 11]. Тяжкі звістки, які одержували з тилу солдати та матроси про розорення їх господарств і злиденне життя сімей, незадовільне постачання зброєю, боєприпасами, харчами, амуніцією фронту впливало на їх настрої. Вони відмовлялися йти в бій, здавалися в полон, втікали. З фронту дезертирувало близько 1,5 млн військовослужбовців.

Нестачу робітників у сільському господарстві намагалися компенсувати малопродуктивною роботою військовополонених [37, 162]. Організація використання праці регламентувалась наказами Київського військового округу, в яких визначались основні вимоги до їх обліку, утримання та нагляду [24, 40]. Зокрема, в Черкасах, станом на листопад 1916 р., утримувалось 19080 осіб [38, 3], різних національностей: чехи, поляки, румуни, хорвати, серби, словаки, угорці [39, 4]. В Уманському повіті до робіт в сільському господарстві було залучено 1922 військовополонених, які були направлені в 33 крупні господарства [40, 94]. У свою чергу, великі та дрібні господарства повинні були: здійснювати повний збір урожаю та обробку полів до посіву озимими зерновими; виплачувати військовополоненим та найнятим робітникам плату грошовими знаками, а не натуроплатою (зерновими) [41, 78]. Про хід збору урожаю всі господарі повідомляли продовольчій управі щомісячно кожних два тижні [42, 71]. За працю військовополонених в кількості двох осіб в дрібних господарствах нараховувалось в розмірі 30 крб. на місяць, а в господарствах, в яких працювало понад 2 особи – 60 крб. на місяць, при чому виплачувалось тільки 15 крб., решта коштів перераховувалось в казну земської управи [24, 28]. Залучались військовополонені також і на роботи на маслоробках, сироварнях, цегляних, черепичних, гончарних, вапняних заводах, лісопилках, млинах, заготівлі торфу, глини, каміння, піску, крейди, болотної руди [43, 92].

У літку 1915 р. розпочалась масова евакуація з прифронтових губерній людей, промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів, підприємств, викликана відступом царських військ на широкому фронті. Величезна кількість біженців і вигнанців підсилила і без того значний розлад на основних магістральних шляхах та залізницях [44, 4]. За наказом начальника санітарної частини армій Південно-Західного фронту, від 15 січня 1915 р., було створено тиллові евакуаційні пункти, до яких були залучені також і повіти Черкащини: до 10-го – з центром в м. Черкаси відносились Звенигородський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Золотоніський повіти; до 11-го – з центром в м. Київ – Липовецький, Уманський повіти [45, 77]. У 1914 р. на території регіону було обладнано з повним утриманням та лікувальним персоналом військові шпиталі: у м. Городище, м. Звенигородка, м. Канів, м. Корсунь, м. Тальне, м. Умань, м. Черкаси, м. Шпола, с. Бужанка, с. Верхнячка, с. Вільшана, с. Вільховець, с. Городниця, с. Кам'янка, с. Катеринопіль, с. Кирилівка, с. Курилівка, с. Лебедин, с. Лисянка, с. Лузанівка, с. Мартинівка, с. Мельниківка, с. Миколаївка, с. Мокра Калигірка, с. Погорільці, с. Потапинці, с. Потоки, с. Рижанівка, с. Козацьке, с. Самгородок, с. Сердюківка, с. Сидорівка, с. Скрипчинці, с. Стеблів, с. Степанці, с. Сунки, с. Таганча, с. Тростянець, с. Трошин [45, 71].

У Черкасах було розміщено евакуйоване Варшавське реальне училище, якому було надане приміщення та здійснено набір учнів з нового навчального року, чим поклало початок розвитку технічної та професійної освіти в Черкаському повіті [46, 6]. У вересні 1914 р. Голова Черкаської тилової евакуаційної комісії наказав всім волосним старшинам надати відомості про господарства, в яких можливо розмістити хворих і поранених військових чинів, які не потребували госпітального лікування [32, 217]. Наприкінці 1915 р. виникла гостра проблема з розселенням та організацією харчування біженців [33, 95]. Тому, Союзом міст Південно-Західного фронту було прийнято рішення про відкриття 40 установ, що обслуговували біженців. Так, у Каневі, Черкасах, Звенигородці, Корсуні, Христинівці, Ладжинці, Смілі було відкрито лікарні та столові [47, 26].

30 вересня 1915 р. Головноуповноваженим з облаштування біженців Всеросійського товариства піклування про біженців було видано розпорядження про організацію видачі продовольчої допомоги сім'ям нижніх чинів, призваних на фронт. Обсяг допомоги визначався за діючими розцінками за місцем прибуття біженця [17, 3]. Норма сухого пайка для

одного дорослого біженця на місяць становила: хліба – 45 фунтів (1 фунт – 405 г), сала – 3 фунта, крупи – 10 фунтів, солі – 2 фунта, муки – 6 фунтів. Загальна вартість складала 3 крб. 75 коп. Якщо врахувати в родині дітей, то цих продуктів катастрофічно не вистачало. Оскільки зусиль одного лише уряду у забезпеченні їх усім найнеобхіднішим, було явно недостатньо, значну допомогу надавали різноманітні громадські добродійні організації, зокрема Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст. У місцях зосередження біженців процвітала спекуляція, були поширені інфекційні хвороби. З метою швидкого працевлаштування вони залучались на польові роботи в сільському господарстві та їм надавалась можливість створення різного роду артілей [25, 138].

Негативно вплинула війна на харчову промисловість і особливо на цукрову. Постанова керуючого міністерством Землеустрою та Землеробства про встановлення граничних цін на цукор та застосування його реквізиції ще більше посилила важкий стан справ в цій галузі. За період війни цукрові заводи України зменшили виробництво цукру на 56%, значна частина яких розташовувалась на Черкащині [48, 7].

Затяжний характер війни особливо негативно позначився на споживчій кооперації, основною метою якої було співпраця з місцевим земством у справі налагодження постачання населенню необхідних продуктів харчування, перш за все, цукру і борошна за цінами нижчими від ринкових. Кредитні кооперативи відігравали велику роль у забезпеченні всім необхідним селян та збуту продукції, яку вони вирощували та виробляли. Так, Черкаська каса дрібного кредиту для постачання селянських господарств мала три склади сільськогосподарських машин і насіння. До її складу входило Матусівське кредитне товариство, яке на той час широко розгорнуло роботу з реалізації буряків. Яскравими організаторами цього руху були уродженці Черкащини – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор В. Доманицький, досвід та ідеї якого тривалий час визначали основні тенденції розвитку української кооперації та вчитель Дзензелівської школи О. Черненко, який заснував в селі ощадно-позичкове товариство, що довгий час було осередком усієї кредитної кооперації Київської губернії.

Черкащина, яка вважалась тилловим регіоном несла на собі важкий тягар постачання, розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців та евакуйованих. В Черкасах було розгорнуто евакуйовані численні військові лікувальні установи Волзько-Чорноморського товариства: 134-й [38, 5], 144-й [38, 18], 148-й [38, 7], 248-й [38, 9], 249-й [38, 57], 251-й [38, 30], 375-й [38, 40] польові запасні госпіталі, 56-й тилловий евакуаційний пункт [38, 6], 812 польовий об'єднаний госпіталь [38, 12], 110-а, 118-а команда одужуючих [38, 10]. Проте, незважаючи на надання якомога швидкої та якісної медичної допомоги пораненим значна частина помирала і їх ховали на найближчих до військового лазарету кладовищах. Так, в хуторі Згар, що поблизу Золотоноші розташовано цвинтар, в якому поховані близько 500 воїнів Першої світової війни [49, 32].

Широких організованих форм набуло благодіяння. У вересні 1914 р. було засновано Тетянин комітет з надання тимчасової допомоги тим, хто постраждав від військових дій, а згодом – організовано Комітети імператриці Олександри Федорівни, великої княгині Єлизавети Федорівни та ін. [32, 283]. На початку війни підтримали заклик уряду до розширення форм благодійної діяльності значна частина Черкаської інтелігенції, які очолювали різні громадські товариства і комітети «допомоги постраждалим від війни», постачали фронт мобілізованих новобранців, спорядження, продовольство, тягло [50, 18]. За ініціативою Київського учбового округу на пожертви освітян було обладнано польовий військово-санітарний потяг [51, 71].

У 1915 р. для постраждалих воїнів та членів їх сімей, під патронатом імператриці Марії Федорівни, було утворено Всеросійське Товариство оздоровниць, до числа яких увійшов відомий не лише в Російській імперії а також і в усій Європі курорт «Соснівка», що поблизу Черкас [48, 2]. Романівський комітет опікувався притулками для дітей загиблих та постраждалих воїнів. При Російському Товаристві Червоного хреста було організовано Союз по збору пожертв сільськогосподарських продуктів, які приймалися на всіх станціях Південно-Західної залізниці [32, 510]. У наказі по військовому відомству, від 25 грудня 1914 р., зазначалось, що міські, земські та сільські громадські управи повинні були надавати адміністративні приміщення для організації в них лікувальних установ, які відкривались під пат-

ронатом Товариства Червоного Хреста. Розмір оплати оренди, опалення та освітлення за такі приміщення визначався за розмірами квартирних окладів передбачених в кошторисі для кожної лікувальної установи [45, 91]. Крім того, Товариство орендувало приміщення для розміщення в них лікувальних установ для поранених та хворих військових у приватних осіб [45, 80]. Для цих потреб уряд виділяв чималі грошові субвенції, проте вони були недостатніми. Тому, важливим характерним проявом життя у військовий час стала діяльність громадських організацій по наданню допомоги військовим і цивільному населенню.

Різноманітні громадські організації, товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню виникли на місцевому рівні. Комітет Київського навчального округу «по наданню допомоги пораненим та сім'ям військових» організував збір і доставку пасхальних подарунків у діючу армію від навчальних закладів губернії. Благодійні пожертви складали: чай, цукор, шоколад, цукерки, печиво, риби консерви, сало сир, яйця сіль, тютюн, сірники, папір, конверти, поштові листівки, олівці, мило, гребінці, одяг та ін. [52, 34]. Одночасно, в тилу була розгорнута система територіальних органів, які організовували створення лікувальних установ для військових, збір засобів для забезпечення хворих і поранених усім необхідним [53, 63]. Уряд направляв чималі засоби для забезпечення функціонування цих структур, унаслідок чого провідні громадські організації настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими в деяких сферах надання допомоги населенню.

Активно розгорнули діяльність місцеві осередки згаданих комітетів на Черкащині. У повітах були утворені Товариства взаємодопомоги учням навчальних народних училищ [52, 113]. У приміщенні Смілянського сільського училища було влаштовано дитячий притулок-ясла для дітей осіб, призваних в армію [52, 86]. Військовим, після закінчення лікування, за розпорядженням Великої Княгині Марії Павлівни, видавали новий одяг, виготовлений за кошти місцевих волосних та повітових управ [45, 53]. На території Черкащини діяли «Союз міст» (Міський союз), «Земський союз», «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій», які в перші тижні війни надали значну допомогу військово-санітарному відомству, закупаючи медикаменти та теплий одяг, що надавався військовим при виписці з лазаретів [45, 63]. В Уманському повіті лікувальні установи утримувались: повітовим земством, польським і єврейським благодійними та сільськогосподарським товариством, міською управою, Іваньківським та Верхнячським цукровими заводами. У Канівському повіті – повітовим земством, Потапцівською, Потоцькою, Богуславською, Таганчанською, Стеблівською земськими лікарнями, Степанецьким цукровим заводом. У Звенигородському повіті – повітовим земством, Шполянським єврейським товариством. У Черкаському повіті – повітовим земством [45, 73]. Значну увагу допомоги фронту приділяли місцева преса, друкуючи на перших шпальтах відозви із закликом організації пожертв для надання допомоги сім'ям призваних в армію, медичної допомоги хворим та пораненим воїнам, вільних приватних приміщень для влаштування поранених та піклування за ними [54, 1].

Яскравим прикладом слугувала доброчинність в роки Першої світової війни крупних землевласників Черкаського краю, які були активними членами багатьох благодійних організацій, засновували і утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні внески на потреби жертв війни – князі С. Долгорукий, С. Трубецькой, П. Урусов, княгині О. Лопухіна-Демидова, Н. Яшвиль, барон С. Штейнгер, граф Д. Бутурлін, графині Н. Муравйова-Апостол, Є. Балашева, М. Браницька, сестри Є. та В. Демидови [55, 3], підприємці Терещенки, В. Симиренко, уманський поміщик Журовський [45, 7], кам'янські поміщики Давидови [45, 10], верхнячська поміщиця Р. Чернова, городищенський поміщик В. Липковський, курилівський поміщик А. Невен, корсунський поміщик С. Мизань, стеблівський поміщик С. Вильський, потоцька поміщиця М. Соколовська, канівські поміщики В. Горбик, Е. Манов, степанецький поміщик А. Хамець, скрипчинський поміщик О. Беренгович, шполянський поміщик Гальперин, лозановська поміщиця Є. Сахновська, сердюковський поміщик Е. Ієнтч, самгородська поміщиця Н. Альбрант, черкаські міщани Хромов, Дмитрієв [38, 39], Кравцов [56, 9]. Попечительками Чигиринського земського лазарету № 3 була поміщиця Л. Людвиг [45, 112], Кам'янськими №№ 1, 2, 3 – поміщиця М. Давидова [45, 16], завідувачем Чигиринськими лазаретами був чигиринський поміщик Й. Шпаковський [45, 13].

Досить істотною була й участь церкви в допомозі жертвам війни. У кожному приході були створені відповідні ради з питань допомоги сім'ям тих, хто знаходився на фронті, організовуючи грошовий збір пожертв та одягу армії [45, 72]. У жовтні 1914 р., за ініціативою священика о. О. Ширинга, Чигиринський приход зібрав 10 рубих, 32 рушника, 6 простирадл [45, 12]. Для побудови церков та шкіл для переселенців в церквах та монастирях було організовано «кружечний збір» [57, 1]. В монастирях відкривалися лазарети. Так, Тростянецьке Св. Володимирське братство утримувало військовий лазарет.

Сільські управи та банки відраховували 2% своєї місячної зарплати на потреби хворих та поранених воїнів [32, 232]. Сільські товариства організовували забезпечення лазаретів продуктами харчування [32, 424]. У повітах та волостях Черкащини утворювались товариства допомоги військовополоненим, які займалися збором грошових і матеріальних пожертв (сухарів, пшона, тютюну, сала, ковбаси, сушки, одягу, білизни) та організацією відправки посилок в Німеччину та Австро-Угорщину [58, 3].

Війна неминуче залишила за собою, як важкі наслідки, так і величезну кількість інвалідів. На заміну здорових і сильних людей, призваних на війну повертались тисячі понівечених воїнів, які потребували піклування, як зі сторони держави, так і суспільства у справі поновлення їх працездатності [59, 8]. Тому, на органи земського та міського самоврядування покладалось організація допомоги постраждалим воїнам, через навчання різного роду спеціальностям, які могли бути застосовані відносно до їх стану здоров'я: рахівник, друкар, розсильний, кур'єр, ремісник (швець, кравець) [60, 8]. До того ж, навчальні заклади, з метою виховання в учнів співчуття до людей, які потребували допомоги взяли участь у русі, оголошеному Київським учбовим округом по допомозі постраждалим воїнам-інвалідам [61, 23].

За ініціативою Черкаської міської управи, у 1917 р., було зібрано кошти та побудовано у Черкасах, на Соборно-Миколаївському кладовищі, каплицю воїнам, які загинули на фронтах Першої світової війни [62, 100]. Повітові Товариства пам'яті воїнів, які загинули у війні здійснювали нагляд за могилами, збирали кошти для будівництва храмів та каплиць на їх честь, видавали друковану продукцію в пам'ять про війну, відкривали різноманітні благодійні, просвітницькі установи, музеї, хати-читальні, приюти, встановлювали благодійні стипендії для інвалідів, їх вдів та сиріт [59, 68].

Висновки. Таким чином, виходячи з наявних джерел, можна зробити висновок – війна негативно вплинула на господарство Черкащини. Занепало промислове виробництво, особливо в харчовій та легкій галузях, скоротились посівні площі та чисельність працездатного населення на селі, падав життєвий рівень населення, зростала кількість людських втрат. Результатом цього було наростання економічної кризи та соціального невдоволення. Загальні витрати держави на війну були занадто високими, щоб ближчим часом вивести її із кризи. Уряд підтримував тенденцію до самоорганізації суспільства в критичні моменти свого існування, зокрема у військовий час. Для більшості солдатів, в основній своїй масі безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще залишалася незрозумілою мета цієї страшної бійни. Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією, прирекла населення на численні страждання й величезні людські втрати. Військові дії призвели до розорення економіки, зруйнування господарських зв'язків населення Черкаського краю.

Список використаної літератури

1. Реєнт О. П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 5–11.
2. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
3. Олієвський О. Велика війна: час відчуження і жорстокості / О. Олієвський // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1999. – Вип. 6. – С. 248–254.
4. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни В. М. Волковинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 38–56.
5. Макаруч С. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Розділ «Українська справа в Австро-Угорщині в роки війни» / С. Макаруч. – Л., 1997. – С. 26–40.
6. Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918 / С. Попик. – К.: Золоті літаври, 1999. – 326 с.
7. Боханов А. Николай II / А. Боханов, В. Запоровський. – М.: Молодая гвардія, 1997. – 237 с.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Д. Дорошенко. – Л., 1923. – Ч. I: Галицька Руїна 1914–1917 рр. – 456 с.

9. Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М. : АИРО-XX, 2000. – 264 с.
10. Яковлев М. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / М. Яковлев. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с.
11. Рубльов О. Україна в роки першої світової війни / О. Рубльов // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1998. – С. 17–23.
12. Національне відродження України. Серія «Україна крізь віки» / гол. ред. В. А. Смолій. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 335 с.
13. Сарбей В. Український політичний вибір в контексті першої світової війни / В. Сарбей // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 1999. – С. 48–51.
14. Горбанко Ю. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / Ю. Горбанко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 63–74.
15. Сулига І. Г. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 234–239.
16. Степаненко А. В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны / А. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 133–154.
17. Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.), ф. 19, оп. 1, спр. 59, 39 арк.
18. Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, 16 арк.
19. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 579, 58 арк.
20. Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 7, 26 арк.
21. Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 57, 140 арк.
22. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 718, 153 арк.
23. Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 6, 98 арк.
24. Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, 49 арк.
25. Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, 260 арк.
26. Держархів Черкаської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 89, 35 арк.
27. Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 6, 58 арк.
28. Держархів Черкаської обл., ф. 324, оп. 2, спр. 7, 140 арк.
29. Держархів Черкаської обл., ф. 550, оп. 2, спр. 3, 171 арк.
30. Держархів Черкаської обл., ф. 897, оп. 1, спр. 1, 11 арк.
31. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 532, 55 арк.
32. Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, 537 арк.
33. Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 2, 169 арк.
34. Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 8, 163 арк.
35. Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 12, спр. 9, 178 арк.
36. Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 22, 308 арк.
37. Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 4, 323 арк.
38. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 5, спр. 22, 72 арк.
39. Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 9, 33 арк.
40. Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 1, 150 арк.
41. Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 1, 337 арк.
42. Держархів Черкаської обл., ф. 149, оп. 1, спр. 39, 76 арк.
43. Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 8, 148 арк.
44. Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 54, 51 арк.
45. Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, 174 арк.
46. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 510, 8 арк.
47. Вестник Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта. – К., 1916. – № 1 (I–IX). – 62 с.
48. Известия по делам земского и городского хозяйства. – Петроград, 1915. – № 10. – 132 с.
49. Держархів Черкаської обл., ф. Р-647, оп. 2, спр. 243, 133 арк.
50. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 3, спр. 198, 43 арк.
51. Держархів Черкаської обл., ф. 122, оп. 1, спр. 12, 84 арк.
52. Держархів Черкаської обл., ф. 136, оп. 1, спр. 2, 125 арк.
53. Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 36, 108 арк.
54. Провинциальный голос. – Умань, 1914. – 12 августа, № 18. – 57 с.
55. Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 9, спр. 48, 63 арк.
56. Держархів Черкаської обл., ф. 114, оп. 1, спр. 326, арк. 13 арк.
57. Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 10, спр. 18, 26 арк.
58. Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 13, 17 арк.
59. Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 57, 93 арк.
60. Держархів Черкаської обл., ф. 501, оп. 1, спр. 1, 66 арк.
61. Держархів Черкаської обл., ф. 137, оп. 1, спр. 12, 134 арк.
62. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 3, спр. 81, 152 арк.

Одержано редакцією 14.11.2014
 Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. Клименко Т.А. Черкасчина в годы Первой мировой войны. В статье на основе широкой источниковой базы и архивных материалов, большинство из которых вводятся в научный оборот впервые, рассматривается вопрос жизненного уклада, участия и вклада жителей Черкасского края в ход событий Первой Мировой войны. Однако следует заметить, что жизнь, участие и вклад жителей Черкасского края в ход событий Первой мировой войны не достаточно изучено. Поэтому, целью данной разведки является проведение исследования влияния на жизненный уклад местного населения трагических лет войны.

Ключевые слова: война, население, производство, питание, благотворительность.

Summary. Klymenko T. The cherkasy region in the years of the First World war. The article, based on extensive source base and archive materials, most of which is put into scientific circulation for the first time, addressed the issue of lifestyle, the participation and contribution of residents of Cherkasy region in the course of events of the First World war. Note, however, that life, participation and contribution of the residents of Cherkasy region in the course of events of the First world war not enough studied. Therefore, the aim of this intelligence is the study of the influence over the lifestyle of the local population tragic years of war.

Key words: war, people, production, nutrition, charity.

УДК 930.1(477)

С. І. Губський

ПРОСВІТНЯ, ПРОПАГАНДИСТСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА МИСТЕЦЬКА ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (1914–1918 рр.)

Стаття присвячена аналізу наукових праць, спогадів учасників і очевидців щодо гуманітарної праці особового складу військової формації Українських Січових Стрільців (УСС) в роки Першої світової війни (серпень 1914 – листопад 1918 рр.) задля духовного відродження українського народу. В цьому руслі значна увага звертається на висвітлення авторами особливостей зародження та ідеологічного оформлення січово-стрілецького руху, культурно-просвітньої, політично-пропагандистської роботи січових стрільців серед українського населення.

Ключові слова: Українські Січові Стрільці, історіографія, культурно-мистецька праця, Україна, Перша світова війна, революція, українська інтелігенція.

Постановка проблеми. Відновлення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. й будова Української держави повертає нам історичну пам'ять, символи й історичні явища, імена національних героїв України, які діяли та змагалися за справу свого народу впродовж усієї нашої історії. Ідея збройного чину минулих поколінь має особливе значення для пробудження національної гордості та самосвідомості українського суспільства, кращі представники якого захищають нашу державність та територіальну цілісність України на Донбасі від місцевих сепаратистів, російських найманців і регулярних військ у ході так званої «гібридної війни», розв'язаної Росією проти України.

Якщо ми поглянемо на історію визвольних змагань України ХХ ст., то однією з яскравих сторінок збройної боротьби нашого народу було українське січове стрілецтво, що виникло з патріотичних прагнень молоді напередодні Першої світової війни у формі патріотичних організацій «Січей» та «Соколів», а з початком, досі небаченого в історії, військового протистояння між арміями ворогуючих держав – як підрозділ у складі австро-угорської армії. УСС були першими українськими військовими частинами після Полтавської битви 1709 р., які спрямували свою боротьбу на визволення України від чужинецького ярма. Вони відіграли особливу роль у формуванні та забезпеченні боєздатності національних збройних сил на всіх етапах визвольних змагань українців у період 1914–1921 рр. Подібно як козацтво стало символом, захисником народу у XVI–XVII ст., стрілецтво стало і є ще сьогодні символом збройного чину в ім'я самостійності та соборності України. Проте не тільки цим обмежується їхнє значення. Українські січові стрільці ввійшли в історію ще й тому, що були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки та на формування національної психології. Об'єднуючи кращі сили молоді, захопленої ідеєю здобуття власної держави й об'єднання всіх гілок українського народу, Леґіон УСС у роки Першої світової війни перетворився на своєрідний військово-політичний організм, у середовищі

якого тривав невпинний пошук найефективніших шляхів досягнення поставленої мети. Результати такої діяльності наклали позитивний відбиток на весь подальший хід національного розвитку українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з важливих частин комплексу джерелознавчих матеріалів з історії легіону УСС як бойової одиниці, його ідеології, національно-просвітньої, культурницької, мистецької праці є друковані видання, зміст яких підготовлений безпосередніми учасниками цих подій – колишніми січовими стрільцями, політичними та громадськими діячами, представниками української інтелігенції, які безпосередньо зустрічалися з УСС та бачили результати їхньої багатогранної діяльності. Деякі з цих праць видані ще в 1914–1918 рр., багато видано в 20–30-х рр. на території Західної України, що входила на той час до складу Польщі, а також у деяких країнах Європи й Америки, куди були змушені емігрувати учасники національно-визвольних змагань 1914–1920 рр. Усю літературу, присвячену культурі та бойовому мистецтву українського війська початку ХХ ст. і видану за участі та сприяння безпосередніх учасників та очевидців тих подій, можна розділити на декілька груп.

До першої групи можна віднести великі тематичні збірники, де всебічно показана історія створення та бойового шляху легіону УСС, подані спогади безпосередніх учасників, бібліографія праць, стрілецькі пісні, картини, гравюри [5; 15; 16]. До другої групи можна віднести праці окремих авторів – дійових осіб тих подій, які вони досліджують. У цих публікаціях подано багато суб'єктивних думок, які, проте, не зменшують цінності цих видань. У цих працях подані й документальні матеріали того часу, зокрема маловідомі [4; 7; 9; 11; 16]. Третю групу становлять книжки й окремі статті щодо ідеології січового стрілецтва, його національно-культурної, освітньої праці в окремих регіонах України, враження представників української інтелігенції, простого народу від спілкування зі стрільцями [3; 6; 10; 13]. До четвертої групи можна віднести праці, де подані стрілецькі пісні, малюнки та картини з місць боїв і побуту українського вояцтва [1; 2; 12].

Мета статті полягає в аналізі наукових праць та спогадів учасників та очевидців щодо гуманітарної праці особового складу військової формації Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни (серпень 1914 – листопад 1918 рр.).

Виклад основного матеріалу. Бойовий шлях УСС почався у вересні 1914 р. як легіону у складі австро-угорської армії та закінчився на початку травня 1920 р. як бригади у складі Української галицької армії, створеної в листопаді 1918 р. у Західній Україні, після Листопадової національно-демократичної революції. Бригада УСС, а разом з нею і вся галицька армія, закінчили своє існування трагічно, але з вояцькою гідністю. Вони боролися проти численних ворогів української державності зі зброєю в руках у безвихідних зовнішніх і внутрішніх обставинах, поки вистачало сил і з честю виконали свій обов'язок.

Це були перша бойова зима і весна 1914–1915 рр. у Карпатах, велич подвигу під час боїв на Маківці у квітні–травні 1915 р., далі тяжкі бої на Поділлі, безстрашна оборона гори Лисоні в серпні–вересні 1916 р., похід на Запоріжжя та Херсонщину в складі австро-угорської армії на допомогу Центральній раді та наступне повернення до Галичини для участі у війні проти Польщі після розпаду Австро-Угорщини. З утворенням ЗУНР були бої з поляками за Львів і його облога, Вовчухівська у лютому і Чортківська у червні 1919 р. офензиви (наступи). Після залишення Галичини, був об'єднаний похід українських армій на Київ і Одесу у липні–серпні 1919 р. і їхнє звільнення. Потім тяжкі бої з білими і червоними російськими військами, люта епідемія тифу і вимушений союз УГА з Денікіним, а потім більшовиками. Після Варшавського договору уряду УНР з поляками, галичани опинилися в безвихідному становищі і щоб не виникло братовбивчої війни, 2-га і 3-тя бригади галицької армії покинули фронт, довідавшись, що з польськими військами йде Армія УНР. Хоча, незважаючи на це, поляки їх інтернували в концентраційних таборах, де чимало вояків загинули. Бригада УСС як одна з кращих частин галицької армії зброї не кинула і продовжувала боротьбу з поляками до кінця. 2-й курінь УСС перейшов на лівий берег Дніпра, 3-й курінь та частини 3-го і 7-го полків пробилися до партизанського війська УНР, під командуванням М.Омеляновича-Павленка, а 1-й курінь УСС з обозом бригади і частиною кінноти після тяжких, упертих боїв з поляками був розбитий. Стрільці гинули як герої, але пощади не просили. До речі, під час останнього бою УСС з поляками загинуло багато архівних мате-

ріалів – рукописні праці Визвольної війни, до 900 фотографічних негативів, рисунки й етюди, бібліотека оркестру УСС та інші цінні джерела [11, 216].

Однак боротьба за волю України не припинялася. До 21 листопада 1920 р. на території України її продовжувала проти червоної Москви регулярна Армія Української Народної Республіки, яка, під натиском, переважаючих і чисельно, і озброєнням, більшовицьких військ, змушена була покинути рідну землю та перейти за Збруч, у Галичину, що вже була окупована Польщею. Хоча не тільки боями і походами жило українське військо тих часів. Істотною особливістю, що відрізняла його від багатьох армій, була духовно-мистецька творчість і культурно-освітня праця, яку започаткували Українські Січові Стрільці.

УСС вже від свого народження як революційна, політично-військова формація й ідейно-культурна спільнота було творцем та носієм новаторських ідей, духовних цінностей, які вона всебічно розвивало. Це знаходило вияв у багатьох стрілецьких дискусіях і публікаціях у пресі, різноманітних доповідях, лекціях національно-виховного змісту, промовах кращих стрілецьких ораторів, а іноді й у бойових наказах. Необхідність подібної діяльності була зумовлена тим, що визвольна ідея передвоєнного стрілецтва зі створенням УСС перейшла в стадію реалізації, а тому потребувала нових підходів та оцінки. Оскільки тодішнє галицько-українське суспільство та його політичний провід не були готовими до виконання такого завдання, цю місію взяла на себе передова частина стрілецтва. Одним із результатів національно-політичної діяльності УСС стало формування своєрідної стрілецької ідеології, головними складовими якої були: державна самостійність, соборність, опора на сили власного народу. Значення цієї ідеології полягало, насамперед, у тому, що завдяки їй тисячі стрілецьких новобранців за порівняно короткий час перетворилися на свідомих борців за національні ідеали.

Намагаючись розширити коло прихильників України у світі, січові стрільці вважали своїм безпосереднім обов'язком пропаганду української ідеї не тільки серед власного громадянства, а й серед іноземців, з якими доводилося зустрічатися. Нерідко подібні спроби знаходили відклик. Так, тільки в одному з далеко не повних пресових оглядів тижневик «Вістник СВУ» за 24 жовтня 1915 р. подав назви близько 15 статей з іноземної преси про стрілецький легіон. Подібна увага сприяла розвиткові інтересу до України та її визвольної боротьби. В умовах, коли про існування українського народу мало що знали, це був справжній інформаційний прорив.

Важливим фактом, що свідчив про національний характер легіону УСС, була його атрибутика. Зокрема стрілецтво офіційно застосовувало у своєму середовищі українську мову, українську термінологію та національну символіку. На весну 1917 р. остаточно сформувався і самобутній зовнішній вигляд УСС. Вони робили все це самостійно, без дозволу австрійської військової влади, переважно за власний кошт. Так, стрільці позбувалися зовнішніх ознак чужого війська, уникаючи й внутрішніх зв'язків з ним. Політичну і суспільну тематику доповнювала знаменита стрілецька сатира, карикатура і гумористика. Популярність цієї ділянки стрілецької творчості засвідчив той факт, що від 1915 до 1917 рр. існували 6 гумористично-сатиричних стрілецьких видань: «Самохотник» – від липня 1915 р., «Бомба» 1916 р., «Самопал» – від 15 травня 1916 р., «Усусу» – в 1916–1917 рр., «Червона Калина» – 1917 р., «Тифусна одноднівка» – 1917 р.

Від початку УСС перейняло найкращі історичні традиції українського війська не тільки у військовому відношенні, а й щодо його ідейно-культурного побуту. Як колись у козацькому, так і тепер у стрілецькому війську пісня стала невід'ємною частиною душі і побуту, до того ж як власна, самостійно створена стрілецька пісня. Не випадково відомий український художник і автор популярних книг гумору, у минулому січовик – Е. Козак, який потім емігрував до США, згадував: «Усусу (Українські Січові стрільці) були якимсь іншим військом, якого не було більше на світі... Військо, попереду якого йшли як генерали – поети». Батьківщина, честь і слава – ці найвище цінені вартості кожної людини становлять основний зміст бойової і національно-політичної тематики стрілецьких пісень. Стрілецька пісня як культурно-національний чинник стала в історії українського народу політичним фактором та доказом його вартості та гідності. Саме вона, а не інша форма мистецтва, стала джерелом нашої національної гордості й самодовір'я.

Тому в найкращій і найпопулярнішій стрілецькій пісні «Ой, у лузі червона калина» (слова С. Чернецького, мелодія народна), що була гімном УСС, виразно поставлено основну

програму і мету стрілецького бойового походу: визволення України із московської неволі. Натомість в іншій, не менш поширеній Україною, пісні Л. Лепкого «Ой, видно село» йдеться про Січових стрільців, які воюють за Україну. Отже, стрілецькі пісні – цінний внесок в українську культуру та вагоме збагачення української духовності. У 1930-х рр. Б. Кравців писав, що «для багатьох із тогочасного покоління стрілецька пісня є мелодією молодості, відблиском кривавої заграви, відгомонам твердих і залізних, багатих на воєнну романтику днів. Для молодих же, для тих, які народилися щойно, виростили в той час, стрілецька пісня – це казка “вчорашньої легенди”» [8, 2].

Тому стрілецьку пісню й українці Наддніпрянщини прийняли як рідну та дорогу. Кращі київські композитори – М. Леонтович, К. Стеценко, Л. Ревуцький і інші надзвичайно зацікавилися стрілецькими піснями, записували їх слова та мелодії, обробляли їх для хорового співу як народні. Так, популярними стали обробки для хору стрілецьких пісень М. Леонтовича: першої стрілецької пісні «Гей, ви стрільці січові» та відомої пісні Р. Купчинського «Зажурились галичанки». О. Кошиць аранжував для хору пісні «Ой, у лузі червона калина» і «Видиш, брате мій». Відтак, стрілецька пісня стала культурно-національним надбанням усієї України. Хоч тексти та мелодії цих пісень складали різні поети та композитори, все ж таки їхній основний поетичний і музичний репертуар створили три стрілецькі співці – М. Гайворонський, Р. Купчинський, Л. Лепкий. До них ще варто додати А. Баландюка, Б. Крижанівського і Г. Труха.

Стрільці цікавилися й іншими формами духовної та мистецької культури. Поезія, проза, навіть драматургія мали тут багатьох представників. До стрілецьких поетів, здебільшого ліриків, належали Р. Купчинський, Л. Лепкий, М. Голубець. Ю. Назарак, Ю. Шкрумеляк, В. Бобринський, А. Лотоцький, Л. Луців, М. Угрин-Безгрішний та ін. Значну увагу вони присвятили патріотичній ліриці. Помітним серед стрілецтва було й малярське мистецтво, репрезентоване такими визначними художниками, як О. Курилас, Ю. Буцманюк, І. Іванець, Р. Сорохтей, Л. Гец, Ю. Назарак та різьбяр О. Гаврилко. Вони створили чимало цінних малюнків, портретів, карикатур, картин, що збереглися як цінні пам'ятки тієї доби. Проводилася також робота над створенням і удосконаленням української військової термінології. Вироблена стрільцями термінологія стала важливим надбанням при організації майбутньої української армії.

Як вже зазначалося, УСС намагалися організувати своє життя так, щоб якнайбільше виконувати загальноукраїнські завдання. Для цього в легіоні, крім бойових, були створені й інші структури, серед яких – кіш, вишкіл, збірні станиці, пресова квартира, бібліотека, освітні та культурно-мистецькі гуртки. Їхня діяльність значною мірою визначила обличчя легіону УСС та сприяла утвердженню національної ідеї серед українського народу.

Першою допоміжною формацією, що офіційно постала в стрілецькому середовищі, був «Січовий Кіш», який почав свою діяльність наприкінці березня 1915 р., під керівництвом сотника Н. Гірняка. Його головним завданням було вербувати й вишколювати нових добровольців, бо в умовах неприхильного і навіть ворожого ставлення австрійського командування до стрілецтва виникла загроза подальшого існування легіону. Окрім новобранців, у коші перебували й інші категорії УСС, зокрема ті, які після ран та хвороб потребували тривалішого відпочинку. Це дало йому змогу стати своєрідним організаційним центром, де не лише навчали воєнного ремесла, а й поглиблювали національну свідомість та загальний культурний рівень стрільців. Маючи порівняно більшу свободу руху та контакти з усіма легіоновими формаціями і багатьма національними інституціями краю, Кіш також поступово перебирав на себе роль політичного і пропагандистського осередку УСС. Тут формувалася стрілецька ідеологія, зароджувалися політичні плани стрілецтва і втілювалися в життя його творчі задуми. На початку 1915 р. постала ще одна стрілецька формація, що отримала назву Пресової Квартири. Її осередок був як у коші, так і на фронті. Основним завданням Пресової Квартири було збирання матеріалів до історії УСС та збереження їх традицій, проте на практиці вона мала ширші повноваження і об'єднуючи в своїх рядах людей з літературно-мистецьким хистом, стала центром, що організував і спрямував духовне, культурне та творче життя легіону. Згідно зі статутом кошової пресової квартири, її робота поділялася на 8 відділів (письменників-дописувачів, співаків, музикантів, рисувальників, різьбярів і малярів, фотографів, а також науковий, видавничий та економічний). Пре-

совою Кватиною на фронті керував чотар І. Іванець, а в коші підхорунжий М. Угрин-Безгірський.

Важливе місце в стрілецькому середовищі займала т. зв. «етапна гімназія УСС», завдяки якій, стрільці, що до війни вчилися в гімназіях, змогли продовжити своє навчання. У певні строки вони виїздили до українських гімназій і там складали іспити. За роки війни більш як 140 стрільців завершили своє навчання. Існували також такі стрілецькі інституції, як Вишкіл, «Кружок загального добра» та ін. Вони, як і вже названі структури, сприяли підвищенню освітнього та ідейного рівня стрілецтва, готували його до післявоєнної громадської праці, немало спричинилися до популяризації боротьби легіону УСС за волю України, залишили для нащадків чимало матеріальних і духовних пам'яток, що мали і мають неоціненне значення для розвитку національної свідомості.

З самого початку існування Січове стрілецтво не полишало думки про видання власного друкованого органу, котрий би поширював самостійницькі ідеї та гуртував прихильників. З його допомогою УСС мали намір постійно впливати на українське громадянство в «державницькому дусі та перевиховати його». Завдяки стрілецькій підтримці, насамперед фінансовій, творчій та кадровій, у роки війни у Львові виходили журнали «Шляхи» (1915–1918 рр.) і «Світ» (1917 р.), що прагнули виконувати функції стрілецького органу, а також газета «Будучина» (1918 р.), досить близька до стрілецтва. Влітку 1916 р. у Коші побачили світ два випуски журналу «Вісник Пресової Кватири УСС». Крім цього, у стрілецькому середовищі було підготовлено ще й ряд інших видань, зокрема «Стрілецький Календар-альманах Артистичної Горстки і Пресової Кватири УСС в полі на звич. рік 1917», «Червона Калина», «Літературний збірник Українського Січового Війська», «Антологія стрілецької творчості», «Співаник УСС». Завдяки Комісаріату УСС у Володимирі-Волинському було також видано «Український буквар», «Читаночку для чемних діточок», «Український православний календар для Волині на 1917 р.», «Читанку для волинських дітей» та збірник нарисів і новел «Сміх Нірвани» хорунжого А. Баб'юка. Детальний аналіз вищезгаданих стрілецьких видань доводить, що їхній зміст був насамперед спрямований на активізацію української політичної думки, сприяв утвердженню у суспільстві самостійницьких і соборницьких настроїв.

Пріоритетним напрямом діяльності УСС була також просвітня праця серед широких кіл українства як необхідна передумова успішної реалізації національно-державницької ідеї. Саме ця праця стала одним із головних чинників, що спонукав величезну частину галицько-українського суспільства сприйняти визвольну ідею не лише як гасло, а й як реальну справу. Вперше стрільці почали активну громадську діяльність серед місцевого населення у Закарпатті восени 1914 р. Важкий мадярський режим, що панував тут, не тільки виснажив українство матеріально, а й вбив у ньому національну свідомість. Тому УСС за найменшої нагоди докладали всіляких зусиль, аби хоч трохи виправити ситуацію. Насамперед, у селах, де перебував легіон, почали відроджуватися українська мова, народна пісня, а між місцевим населенням і стрільцями за короткий час склалися дружні стосунки.

Із поверненням стрілецького легіону у середині 1915 р. до Галичини, в його громадсько-просвітній діяльності все чіткіше почали виявлятися елементи організованості та плановості. Серед заходів варто відзначити правову допомогу потерпілим від воєнного лихоліття, поміч селянам у польових роботах, поживлення діяльності місцевих «Просвіт», створення аматорських гуртків і товариств «Сільського Господаря», впровадження української мови урядування в органах місцевої влади тощо. Для ефективності здійснення запланованих заходів та для контролю за їх ходом були створені окремі комісії та впроваджені посади референтів, кожен з яких мав свою ділянку роботи і регулярно звітував за її стан. Стрільці також радо йшли назустріч різноманітним українським інституціям, організаціям та окремим діячам, які зверталися до них по допомогу.

Для поширення національно-державницьких поглядів УСС активно використовували власні культурно-мистецькі можливості. Так, стрілецькі хор і оркестр успішно виступали з концертами в багатьох містах і селах Галичини. Чимало для популяризації української ідеї зробив і львівський театр, де більшість становили представники стрілецтва. Величезну організовану й інтенсивну роботу провели УСС на Волині в 1916–1918 рр., після окупації її німецько-австрійськими військами навесні 1915 р. Внаслідок заходів Загальної Українсь-

кої ради, легіонові УСС дозволили провести набір добровольців на Волині. Крім цього, владою дозволено відкривати українські приватні школи та проведення культурно-освітньої роботи. Для проведення набору добровольців створили три вербункові комісаріати УСС, які очолили у Ковелі – сотник Д. Вітовський, у Володимирі-Волинському – четар М. Сасвич, у Луцьку – четар М. Гаврилко. Протягом 1916–1918 рр. на Волині були відкриті біля 150 українських шкіл, де вчилися тисячі дітей. У багатьох із них, через відсутність педагогів, самі ж стрільці й учителювали, до речі, не отримуючи за це платні. Живучи на вояцьку платню, готували також місцеві педагогічні кадри, створювали підручники, організовували бібліотеки, дитячі їдальні, курси тощо. Значну роботу проводили УСС і серед дорослого населення. Кошти на утримання майже всіх шкіл взяла на себе українська громадськість і помітну матеріальну допомогу для цих потреб надавали також стрільці. Щомісячно грошові збори в Коші УСС давали біля 1200 корон. На Волині стрільці захищали також інтереси українського селянства, боронячи його перед реквізиціями та сваволею мадярського вояцтва й австрійської жандармерії. Тому така праця УСС залишила глибокі сліди в історії національно-політичного відродження цієї частини України.

Поряд із Закарпаттям, Галичиною та Волинню, УСС розвинула інтенсивну громадсько-політичну та просвітньо-культурницьку діяльність також на Поділлі та Запоріжжі. Тут стрільці перебували разом із австрійською армією, після укладання Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу. Стрілецьтво вважало себе винятково українськими громадянами, бо на території України своєю дійсною владою вважало тільки Центральну раду в Києві. На Поділлі, де внаслідок довготривалого польського та московського панування більшість населення була національно малосвідомою, стрільці в доступній селянинові формі пропагували незалежну українську державність. Багато роботи серед селян у цьому напрямку проводив сотник Д. Вітовський, виступаючи на сільських зборах і пояснюючи селянам усі справи, що їх цікавили. Охорону воєнного майна, якого було дуже багато на Поділлі, УСС виконували тільки в інтересах України. Тому не допускали австрійські й мадярські відділи до грабування складів, чим зберегли чимало цінного майна, яке потім передали під опіку українського уряду.

Після гетьманського перевороту і посилення продовольчих реквізицій, почалися селянські заворушення. Австрійське командування намагалось використати УСС як каральну силу. Проте стрілецьтво ніколи не могло навіть подумати, що воно буде виступати проти інтересів українського селянства, а було переконане, що його обов'язком є допомога українському трудовому народові в боротьбі за свої права та людську гідність. Це був один із основних принципів їхньої ідеології. Під час свого перебування на Єлисаветградщині, коли австрійське командування вислало їх на збунтовані села для наведення порядку, вони керувалися своїми моральними цінностями та державницькими ідеями. Тому зустрічі селян із стрільцями закінчувалися приязню. Для селян ставало зрозумілим, що УСС – це справжнє українське військо, яке бореться за інтереси українського народу. Вся праця УСС влітку 1918 р. на Херсонщині – культурно-освітня, політична, мистецька, гуманітарна також відбувалася на очах українського суспільства. Добра слава про неї йшла всією Україною, що яскраво описала, скажімо, С. Тобілевич – вдова відомого українського драматурга І. Тобілевича (Карпенка-Карого) – у спогадах – «Рідні гості» [13]. Так, під час перебування в Єлисаветграді, стрільці та місцева українська інтелігенція часто проводили спільні зустрічі, працювали в «Просвіті», проводили політичні дискусії, спільно боролися проти промосковських впливів, проводили курси української мови та українознавства.

Висновки. Таким чином, уся громадсько-політична і культурно-освітня робота, яку стрілецьтво проводило протягом 1914–1918 рр. як у стрілецькому Легіоні УСС, так і поза ним була підпорядкована єдиній меті – виборенню самостійної соборної Української держави. У цьому зв'язку надзвичайно важливим і актуальним є ознайомлення сучасних військовослужбовців (курсантів, солдатів строкової служби, офіцерів, контрактників) з кращими традиціями українського війська початку ХХ ст. Українські Січові Стрільці назавжди залишаться в літописі українського війська як справжні лицарі, патріоти і захисники своєї землі, які зробили все від них залежне, щоб український народ міг жити у власній державі. Проте, на відміну від багатьох інших мілітарних формацій народів, які боролися за своє національно-державне визволення, Українські Січові Стрільці та Січові Стрільці (Над-

дніпрянські) мали свої власні та неповторні прикмети. Це – боротьба не тільки зброєю, а й словом, піснюю, публіцистичними творами, мистецтвом. Це – освітня праця серед народу, захист на ділі його інтересів. УСС першими в ХХ ст. відновили українську військову традицію, українські військові ранги, однострої, військові команди. Отже, маючи неоціненний досвід своїх попередників, у сучасні Збройні Сили України не на словах, а на ділі потрібно негайно і рішуче впроваджувати кращі традиції національно-патріотичного та культурного виховання, зокрема й українську мову, без якої наша армія не може вважатися українською.

Список використаної літератури

1. Великий співаник «Червоної калини»: Збірник пісень стрілецьких, історичних (козацьких), побутових, обрядових, жартівливих пісень в опрацюв. для хорів – міш., муж. й жін., а capella / за ред. З. Лиська. – Л.: «Червона калина», 1937. – 319 с.
2. Витвицький В. Стрілецька пісня / В. Витвицький // Календар «За народ» на 1944 р. – Л., б.р. – С. 42–45.
3. Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців / Н. Гірняк. – Філадельфія: Америка, 1955. – 84 с.
4. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918 / О. Думін. – Л.: «Червона калина», 1936. – 375 с.
5. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / за ред. С. Ріпецького. – Нью-Йорк: Братство УСС, 1967. – 608 с.
6. Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині / М. Заклинський // Календар «Червоної Калини» на 1933 р. – Л., 1932. – С. 54–67.
7. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець. – Прага: Накладом Проводу українських націоналістів, 1928. – 39 с.
8. Кравців Б. Стрілецька пісня / Б. Кравців // Дон Кіхот в Альказарі. – Л., 1938. – С. 1–23.
9. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис: Ювілейне вид. 1917–1967 / В. Кучабський. – Чикаго: [Б. в.], 1969. – 664 с.
10. Мишуга Л. УСС на Волині. Культурна праця серед волинських українців / Л. Мишуга // Діло. – 1917. – № 72–78.
11. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: «Червона калина», 1956. – 360 с.
12. Стрілецькі пісні на фортоп'ян зі словами, уложив Я. Ярославенко. – Л., 1931. – 64 с.
13. Тобілевич С. Рідні гості. Спогади з побуту Українських Січових Стрільців на Степовій Україні / С. Тобілевич. – Л.; К., 1922. – 38 с.
14. Українські Січові Стрільці 1914–1920: матеріали до альбому / зібрали: І. Іванець, В. Софронів-Левицький; текст зред. Б. Гнатівич. – Л.: Накладом Ювіл. ком., 1935. – 155 с.
15. Українські Січові Стрільці у 20-ліття виступу. – Л., 1936. – 176 с.
16. Угрин-Безгрішний М. Нарис історії Українських Січових Стрільців. Ч. 1. / М. Угрин-Безгрішний. – Рогатин; Л.; К.: Журавлі, 1923. – 128 с.

Одержано редакцією 20.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. Губский С.И. *Просветительная, пропагандистско-политическая и искусствоведческая работа Украинских Сечевых Стрельцов (1914–1918 гг.)*. Стаття посвящена анализу научных трудов и воспоминаний очевидцев о гуманитарной работе личного состава военного формирования Украинских Сечевых Стрельцов в годы Первой мировой войны (август 1914 – ноябрь 1918 гг.) для духовного возрождения украинского народа. В этом русле значительное внимание уделяется освещению авторами особенностей зарождения и идеологического оформления сечево-стрелецкого движения, культурно-просветительной, политическо-пропагандистской работе сечевых стрельцов среди украинского населения.

Ключевые слова: Украинские Сечевые Стрельцы, историография, культурно-искусствоведческий труд, Украина, Первая мировая война, революция, украинская интеллигенция.

Hubskey S. Educational, propagandist and politic and artistic work of Sich Riflemen (1914–1918). The article is devoted to analysis of participants' and eyewitnesses' scientific works and reminiscences about humanitarian work of personal staff of Ukrainian Sich Riflemen military structure during World War I for scientific renaissance of Ukrainian nation especially in Galicia, Carpathian Ruthenia, Volhynia, and Dnieper Ukraine. In this context considerable attention is paid to authors' elucidation of origin and ideological formation of Sich Riflemen movement peculiarities in the beginning of 20th century, its intellectual potential in particular role of Press quarters of Ukrainian Sich Riflemen as a center of spiritual and cultural life. Historiography work of

Riflemen researchers in discovering of idea bases, main directions and subject range of Riflemen literature – prose, poetry and journalism, activity of publishers, press, subject directions of Riflemen imitative art, theater, musical creativity and its main direction – Riflemen song are displayed in the article too.

Key words: *Ukrainian Sich Riflemen, historiography, cultural and artistic work, Ukraine, World War I, revolution, Ukrainian intellectuals.*

УДК 94(47+57)“1920/1930”

Н. І. Земзюліна

ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО МІЖНАРОДНОГО ІМІДЖУ СРСР КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ДОБРОВІЛЬНИХ ТОВАРИСТВ У 1920–30-х рр.

У статті йдеться про шляхи та методи розбудова громадянського суспільства в СРСР. Розраховуючи на закріплення своєї влади, більшовики шляхом залучення населення до активної громадської роботи створювали ілюзію політичного плюралізму, надійно зміцнюючи таким чином єдину однопартійну систему. Невдовзі, диктатура однієї партії не лише ліквідувала будь-яку політичну альтернативу, а й поставила під свій ідеологічний контроль інші об'єднання громадян, зокрема, масові громадські організації, добровільні товариства та суспільні рухи – знищивши тим самим зародки громадянського суспільства. Світова спільнота, особливо в своїй пролетарській частині, доволі ілюзорно сприймала державницькі процеси в СРСР. Констатуючи велику активність радянських громадських організацій на міжнародній арені, створювався міф про соціальну та правову домінанту трудящихся.

Ключові слова: міжнародний імідж, добровільні товариства, тотальний контроль держави, світовий революційний рух.

Постановка проблеми. Говорячи про розбудову громадянського суспільства в незалежній Україні, ми намагаємось провести певні історичні паралелі, шукаємо позитивний досвід у власному історичному минулому. Громадські організації та добровільні товариства радянської України пройшли тривалий шлях становлення та формування своєї діяльності. У соціальному значенні, всі законодавчі ініціативи зводилися лише до забезпечення через об'єднання повної реалізації надмірних можливостей робітничо-селянських мас. У політичному – наявність відповідних нормативних актів, забезпечувала тотальний контроль з боку держави відносно членства, статутних положень та сфери діяльності існуючих організацій.

Право на об'єднання громадян (за більшовицькою термінологією – трудящих) у різного роду організації було дозволено в Конституції радянської України 1919 р., там вказувалось, що «з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи спілок, УСРР, зламавши економічну і політичну владу експлуататорів, надає робітникам та найбіднішим селянам можливість для їхнього тісного об'єднання» [1]. На XIII з'їзді РКП(б) у травні 1924 р. відмічалося, що «країна знаходиться у цілком новій смузі суспільного розвитку», що у зв'язку з цим «народився новий тип організації – добровільні організації, організації громадської ініціативи» [2]. Проте, якими були шляхи реалізації задекларованих політичних свобод, чи так і залишилися вони на папері спробуємо дослідити в даній публікації.

Мета публікації прослідкувати методи, засоби формування позитивного іміджу радянської системи державного управління на міжнародній арені. З'ясувати, як радянський соціум ідентифікував себе з загальнолюдськими цінностями, якими були механізми реалізації радянського громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання різноманітна, але практично не містить узагальнюючих досліджень за напрямками діяльності громадських організацій. Після проголошення Україною незалежності кількість праць, в яких дослідники торкалися проблем соціальних та громадсько-політичних процесів в УСРР, зростає. Значний доробок у дослідження даного питання належить В. Даниленку, Г. Касьянову, С. Кульчицькому. У своїй спільній праці «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» вони приходять до висновку, що запровадження тотального контролю держави спричинило прихід до влади й існування суспільних структур, зацікавлених у соціальній та ідеологічній одноманітності [3]. Автори також підкреслюють, що постійно втручаючись у громадське життя інтелігенції,

визначаючи їм «соціальне замовлення, стежачи за кожним їх кроком і супроводжуючи все це фізичними та моральними репресіями, Компартія винищувала таким чином культурний генофонд українського народу [3, 324]. Ґрунтовний аналіз становища української інтелігенції та її громадських об'єднань у період формування тоталітарної системи, містить публікація Ю. Неженцева «Громадські організації інтелігенції 20–30-х років: трагедія, доля» [4]. Визначальні фактори впливу на соціальну та етнічну структуру населення УСРР масових громадських організацій та добровільних товариств висвітлює праця М. Журби «Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30-х рр. ХХ ст.)». У своєму дослідженні автор стверджує, що з кінця 1920-х рр. в українському селі не було жодної соціальної чи національної групи, яка б знаходилася за межами діючих добровільних об'єднань [5]. У 90-х роках посилюється інтерес до суспільних відносин у міжвоєнний період з боку зарубіжних істориків. Вивчення питань суспільних відносин є невід'ємними складовими праць з історії першої третини ХХ ст. [6–9].

Виклад основного матеріалу. До запровадження непу в Україні, значна частина інтелігенції не брала в участі в суспільній розбудові. Як вже згадувалося, багато її представників після поразки у визвольних змаганнях емігрувало за кордон, ще більше було скомпрометовано участю у цих змаганнях, значна частина принципово відмовилася співпрацювати з більшовиками. Але наслідком декларації так званих непівських свобод, оголошення амністії колишнім повстанцям та іншим політичним супротивникам більшовицького режиму було те, що значна частина інтелігенції, яка емігрувала, вирішила повернутися на Україну, сподіваючись не лише на економічну, а й політичну лібералізацію. Розгорнувся так званий «зміновіхівський рух», який стимулювався тим, що у республіці в цей час проводилася політика українізації [10, 82]. Про масштаби цього руху свідчать хоча б такі дані: в 1922 р. тільки з Польщі до України було репатрійовано 80 тис. осіб, у тому числі тисячі представників української інтелігенції [11, 54].

Партія більшовиків всіляко схвалювала громадську активність – наявний матеріал дає право стверджувати, що однією з причин були таємні операції КП(б)У, спрямовані на розкол української еміграції. Ці політичні процеси мали трагічні наслідки для українського народу. Вони на довгі десятиліття сформували образ заклятого класового ворога – українського буржуазного націоналіста в подібні інтелігента і фактично санкціонував винищення інтелектуальної еліти нації.

Якщо інтереси членів товариств творчої інтелігенції знаходилися здебільшого у духовній сфері і були позбавлені державної підтримки, то діяльність інших добровільних об'єднань, навпаки, була ініційована владою і протікала чи у сфері так званого соціального забезпечення, чи у фарватері світового комуністичного руху. Ледь існуюча на той час система державного забезпечення не могла охопити всі верстви суспільства. Тому, більшовики дозволили створення громадських організацій, метою діяльності яких стала, на перший погляд, доброчинна матеріальна допомога найбільш зубожілим групам населення та окремим громадянам. Передбачалося створення двох типів товариств – товариств взаємодопомоги та допомоги (ТОВ). Перші організовувалися серед ремісників, сільськогосподарських кооперативів і т.п., а другі – об'єднували навколо себе різні декласовані елементи.

Довгий час до когорта культурно-просвітницьких об'єднань відносилися організації, які працювали у зовсім іншому соціально-політичному напрямі. Їх діяльність безпосередньо була пов'язана із так званим світовим революційним рухом. Так, у перші роки досліджуваного періоду почали роботу Всеукраїнське товариство сприяння жертвам інтервенції, Всеукраїнське товариство взаємодопомоги політемігрантів, Міжнародна організація допомоги борцям революції. В республіці діяв відділ Всесоюзного товариства політкаторжан та переселенців, а в Харкові – філія Всесоюзного товариства старих більшовиків. Особливе політично-ідеологічне забарвлення в тодішньому українському суспільстві надавалося «Товариству допомоги борцям революції», або МОДРу. Ця громадська організація теж внесла свій помітний вклад не лише у зміну соціально-економічних структур республіки, а й сприяла зміні світогляду її громадян.

«Товариство старих більшовиків і підпільників» виступило з ініціативою про створення в СРСР організації, яка б займалася наданням матеріальної і моральної допомоги революціонерам за кордоном. Ідею підтримали Комінтерн і ЦК ВКП(б) і 30 листопада 1922 р. на

IV конгресі Комінтерну були ухвалені основні засади діяльності МОДРу, які, головним чином, зводилися до: а) інтернаціонального виховання трудящих мас, і б) забезпечення надходжень грошових засобів для допомоги борцям революції [12].

МОДР УРСР було засновано 18 березня 1923 р. (це не випадково, 18 березня – день Паризької комуни). В той час, коли з України до різних країн світу, рятуючись від більшовицької сваволі, тікає багато людей, на МОДР покладаються функції по наданню допомоги іноземним особам – в основному членам компартій, які шукають притулок внаслідок своєї політичної діяльності у країнах капіталістичного світу.

Ліквідувавши «Товариство взаємодопомоги політемігрантів», яке проіснувало до грудня 1923 р., ЦК МОДРу утворив спеціальний Комітет по справам політемігрантів, визначивши тим самим один з головних об'єктів своєї діяльності. Відділи комітету були відкриті у Москві, Ленінграді, Мінську та Одесі. У деяких містах СРСР були призначені уповноважені, які займалися питаннями політеміграції. Серед міст України, це – Київ, Харків (на поч. 1925 р. тут теж було створено відповідний комітет при ЦК МОДР УССР), Дніпропетровськ, Полтава та Вінниця. Разом з цим відкриваються спеціальні будинки для розміщення політемігрантів. На початок 1926 р. таких будинків було 37 [13, 179].

За сім місяців 1925 р. в Україну прибуло 207 політемігрантів та 78 членів їх сімей. Протягом 1926 р. з Польщі прибуло 108 чол., Румунії – 29, Чехословаччини – 51, Болгарії – 7, Естонії – 1, Венгрії – 1, Сербії – 1, Турції – 1. За соціальним складом втікачі поділилися так: робітники – 59 чол., селяни – 40, службовці – 34. Характерно, що серед втікачів повністю відсутня така соціальна група як інтелігенція [14, 7].

Ще в лютому 1924 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову «Про допомогу політемігрантам». Керуючись даною постановою, ЦК МОДР направив мопрівським комітетам на місцях спеціальний циркуляр «Про політичних емігрантів», де вимагалось надавати матеріальну та медичну допомогу, займатися питаннями їхнього працевлаштування, щоб «зберегти майбутніх бійців для братніх компартій». В результаті, всі політемігранти забезпечувалися квартирами, більшість з них працювали на заводах і фабриках України за своїм фахом. Протягом 1927 р. МОДР надав допомогу 78 тис. родинам політемігрантів та 65 тис. політв'язням на загальну суму 900 тис. доларів [11]. Лише за 1932 р., коли селяни вмирали від голоду, політемігранти в Україні одержали майже 50 тис. крб. допомоги. В цей час фонд допомоги організації у всесоюзному масштабі складав 3 млн. 332 тис. крб. За 11 років (1923–1933 рр.) МОДР зібрав з населення СРСР 11,8 млн. крб. [15, 73].

Існувала ще одна категорія учасників міжнародного революційного руху. Ними були особи, котрі за революційну діяльність та за зв'язки з комуністами отримали на своїй батьківщині чималі строки тюремного ув'язнення. Намагаючись використати становище цих нещасних у поширенні комуністичних ідей за межами СРСР, більшовики, повели гучну кампанію у підтримку останніх, оголосивши їх в'язнями міжнародного капіталу. МОДРу, в свою чергу, доручалося взяти шефство над в'язнями де перебувають політичні в'язні. Так, Українська організація МОДРу у 1926 р. шефствувала над 20 в'язнями за кордоном. Через чотири роки, в умовах тотального ударництва та соцзмагання, МОДР України вже шефствував над 110 в'язнями Німеччини, Польщі, Румунії, Болгарії, Італії, Франції, Америки та ін. [11]

Не ведучи своєї сумної статистики емігрувавших з СРСР чи померлих від голоду дітей, більшовики, в обличчі МОДРу, вели точні підрахунки порушень прав людини у країнах капіталу. Протягом 1927 р. МОДР зареєстрував 220 тис. засуджень та вбивств революціонерів, 318 тис. поранень та побиття, 370 тис. випадків арештів. Також, у цьому році, було проведено кампанію усиновлення дітей вбитих революціонерів пролетарями різних країн [11]. Не без допомоги та на гроші СРСР, модрорганізації існували й безпосередньо у країнах капіталістичного світу. Так, на поч. 1923 р. у Німеччині діяло 760 комітетів МОДРу, Франції – 142 комітети, Італії – 46, Югославії – 45, Румунії – 21, Австрії – 16 та ін. Загальна кількість закордонних членів МОДРу становила 400 тис. осіб [16].

Своєрідну нішу у громадсько-політичній структурі суспільства займало Всеукраїнське товариство культурних зв'язків із закордоном (ВУТКЗ). Метою товариства, як стверджує радянська історіографія, було ознайомлення народів світу з освідом та досягненнями СРСР, зокрема, УСРР у галузі індустріалізації, колективізації, науки та культури. Проте сьогодні, на

основі окремих архівних матеріалів, можна стверджувати, що товариство мало й іншу мету – реалізація за кордоном мистецьких цінностей. Детальні звіти реалізованих духовних скарбів українського та інших народів більшовицької імперії доводять, що замовником цієї торгівлі був радянський уряд. В рамках товариства працювали чотири сектори – виставок, преси, книгообміну та організаційний сектор, а також секції – індустріальна, сільськогосподарська, просвіти, літератури та мистецтва, медична, студентська та секція «мову – в маси».

В 1929–1930 рр. товариством було організовано в Ризі, Гданську, Стокгольмі, Осло, Берліні ряд художніх виставок. В 1930 р. виставочна секція товариства представила на Міжнародній виставці у Венеції 34 експонати з України; на виставці радянської графіки в Лондоні – 30 робіт, на виставці гравюри у Філадельфії – 10, Чикаго – 15, Празі – 63 роботи. По лінії товариства в 1929–1930 рр. в Києві, Одесі, Харкові було проведено фестиваль японського та голландського кіномистецтва [17, 478]. Сектор преси товариства, теж, намагався через засоби масової інформації зарубіжних країн створити певну ілюзію щасливої радянської дійсності. В 1930 р. сектор переслав в органи преси Німеччини, Чехословаччини, Франції, Туреччини, Італії, Канади, Австрії та інших країн майже 100 подібних статей. Також, протягом 1930 р. вийшло 10 номерів «Хроніки із УСРР» на німецькій, англійській, французькій мовах. Секція книгообміну в цьому ж році відправила за кордон 7 тис. 245 книг, а отримала – 28 тис. 424 примірники [14, 179].

Паралельно із вищезгаданими організаціями, в Україні відтворюють свою діяльність й деякі дореволюційні громадські організації, зокрема, Українське Товариство Червоного Хреста (УЧХ). Прикметно, що уроки національно-визвольних змагань українські громадсько-політичні діячі теж приділяли багато уваги роботі УЧХ. Так, І. Огієнко був одним із фундаторів місцевих відділів цієї добровільної організації. З приходом більшовиків до влади «буржуазна» організація, якою вважався Червоний Хрест, пролетарській країні стала не потрібна. І тільки проблема голоду 1921–1922 рр. змусила більшовицьких лідерів вернути його з небуття.

Діяльність товариства складалася з таких основних засад: медично-санітарної та медикаментної допомоги населенню в місті й на селі, допомоги дітям, допомоги потерпілим від різних стихійних бід, військово-санітарної допомоги. Разом з цим, як і інші громадські об'єднання, Червоний Хрест України (УЧХ) прагнув до збільшення кількості своїх членів та до максимального забезпечення грошових надходжень у фонд організації. У всіх губерніях з'явилися управління уповноважених Українського Червоного Хреста. Певне поліпшення матеріальної бази червонохресних організацій України припадає на 1926–1927 рр. До складу товариства в цей час входили 569 здравоохоронних установ у місті й на селі. Так на Поділлі, в розпорядженні управління УЧХ в квітні 1925 р. було 24 амбулаторії, 7 зуболікарняних кабінетів, 30 аптек, 7 магазинів «Санітарія та гігієна», консультація для грудних дітей та вагітних жінок, акушерська консультація, дитяча консультація для безпритульних у Проскурові. У розпорядженні Вінницького окружного комітету Червоного Хреста були аптека, літній сад, город лікарських рослин, кінотеатр «Червоні зорі», магазин «Санітарія та гігієна» та миловарний завод у Вінниці [19, 65]. УЧХ Південно-Західної залізниці мав такі постійні установи: 1 поліклініку, 2 амбулаторії, 4 зуболікарняних кабінети, 3 літніх дитячих санаторії, 1 дитсадок, 2 лазні, 1 пральню, 6 готелів, 2 напівплатні їдальні.

Велику допомогу через свої заклади Червоний Хрест надавав сільському населенню, особливо організації санітарного огляду дітей дошкільного віку, школярів, брали участь через свої амбулаторії в щепленнях віспи, задіявали населення у будівництві лазень, криниць, дитячих майданчиків та інших заходах. Проведення оздоровчих, профілактичних та санітарно-гігієнічних заходів сприяло зростанню авторитету Червоного Хреста, про що свідчить постійний зріст його членів. На початок літа 1927 р. товариство вже нараховувало близько 500 тис. чол., з яких 30% становили жінки. За соціальним положенням члени УЧХ розподілилися таким чином: робітники – 35%, селяни – 47%, службовці та інтелігенція (в більшості медичний персонал) – 18% [15, 20].

Цікавим видається факт, що саме товариству УЧХ, зокрема, місцевим його відділам було доручено розгорнути роботу по формуванню громадської думки проти прогульників та злісних порушників трудової дисципліни. ЦК УЧХ закликав членів товариства допомогти господарським, партійним, профспілковим та радянським організаціям промислових центрів

провести кампанію по поверненню робітників на підприємства. Справа в тому, що багато робітників, сподіваючись на краще життя під впливом Непу, повернулися до сільськогосподарського виробництва. Це свідчення певної довіри населення до товариства УЧХ, чим і скористалися керівники пропагандистських заходів.

Висновки. Отже, у перше десятиліття більшовицької влади в Україні добровільні, на перший погляд, громадські об'єднання стали одним із символів комуністичного режиму. Першочергове завдання новоспечених організацій було єдине – залучити до своїх лав максимальну кількість нових членів. Мова йшла про методи керівництва широкими безпартійними масами, залучення їх до так званого соціалістичного будівництва. Невдовзі фактично кожен громадянин активної частини населення був членом одного чи нерідко декількох громадських об'єднань. Керівники більшовицької партії всіляко підтримували ці процеси і надавали їм важливого державного значення. Наприклад, В. Ленін вважав масові організації установами, через які здійснюється диктатура класу. Й. Сталін, неодноразово підкреслював, що «існування масових організацій конче потрібне та занадто важливе, бо без них керувати країною було б абсолютно неможливо». Показово, що контроль за діяльністю масових громадських організацій та добровільних товариств республіки спочатку здійснював НКВС, а також окружні та районні адміністративні відділи виконкомів.

В 1926 р. при окружних адміністративних відділах були створені спеціальні комісії, а при НКВС – Центральна міжвідомча комісія по справам товариств і спілок. З середини 1920-х рр. в Україні діяло вже більше двох десятків масових громадських організацій та добровільних товариств. Переважну більшість членів вищезазначених, абсолютно політизованих організацій становили робітники та селяни. Засліплені більшовицькою демагогією та пропагандою, вони здебільшого й гадки не мали про те, яка справжня роль відведена тій чи іншій організації у системі нової влади. Розраховуючи на закріплення своєї влади в Україні більшовики шляхом залучення населення до активної громадської роботи створювали ілюзію політичного плюралізму, надійно зміцнюючи таким чином імідж побороників соціальної рівності та правової домінанти.

Список використаної літератури

1. История Советской Конституции / в документах. 1917–1956. – М. : Изд. АН СССР, 1957. – 590 с.
2. Организационный отчет Центрального Комитета XIII съезда РКП(б). Май 1924 года. Стенограф. отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – 681 с.
3. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
4. Неженцев Ю. Громадські організації інтелігенції 20–30-х років: трагедія долі / Ю. Неженцев // Рідна школа. – 1991. – № 11. – С. 36–40.
5. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30-х рр. XX ст.) / М. А. Журба. – К. : Науковий світ, 2002. – 499 с.
6. Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
8. Хостінг Д. История Советского союза. 1917–1991 / Д. Хостінг. – М. : Республика, 1995.
9. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 / Н. Верт. – 2-е изд. – М. : Прогресс-Академия ; Весь мир, 1995. – 544 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. П-29, оп. 1, спр. 172, 420 арк.
11. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1991. – 96 с.
12. ЦДАВО України, ф. П-29, оп. 1, спр. 267, 341 арк.
13. Львунин Ю. А. Борьба компартии за укрепление интернациональных связей рабочего класса СССР (1924–1928 гг.) / Ю. А. Львунин. – М. : Изд. Московского ун-та, 1975. – 205 с.
14. Другий Всеукраїнський з'їзд МОПРу. (Доповідь генерального секретаря Виконкому МОПРу тов. Шмідта) // Комуніст. – 1928. – 7 березня. – С. 7.
15. Іваненко В. В. З досвіду діяльності української організації МОДР по зміцненню інтернаціональних зв'язків з трудящими зарубіжних країн (1933–1937 рр.) / В. В. Іваненко // Український історичний журнал. – 1972. – № 11. – С. 71–76.
16. Работа за три года // Коммунист. – 1926. – 18 марта. – С. 9.
17. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і рад. уряду 1917–1959 рр. : зб. документів : у 2 т. – Т. 1: 1917 – червень 1941 / упоряд. : З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко [та ін.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959. – 883 с.

18. Кушнір Є. А. Радянський Червоний Хрест / Є. А. Кушнір. – Х. : Мед. вид-во, 1934. – 62 с.
19. Давидюк А. Т. Діяльність управління уповноваженого Українського Червоного Хреста на Поділлі (1922–1925) / А. Т. Давидюк // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико–краєзнавчої конф. – Вінниця, 1994. – С. 65.

Одержано редакцією 2.12.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Земзюлина Н.И. Деятельность общественных организаций и добровольных обществ, как средство формирования позитивного международного имиджа СССР в 1920–30-х гг. В статье речь идет о путях и методах развития гражданского общества в СССР. Рассчитывая на закрепления своей власти большевики путем привлечения населения к активной общественной работе создавали иллюзию политического плюрализма, надежно укрепляя таким образом единую однопартийную систему. Вскоре, диктатура одной партии не только перечеркнула наличие любой политической альтернативной силы, но и поставила под свой идеологический контроль другие объединения граждан, в частности, массовые общественные организации, добровольные общества и общественные движения - уничтожив тем самым зародыши гражданского общества. Мировое сообщество, особенно в своей пролетарской части, достаточно иллюзорно воспринимала государственные процессы в СССР. Констатируя большую активность советских общественных организаций на международной арене, создавался миф о социальной и правовой доминанте трудящихся.*

Ключевые слова: *международный имидж, добровольные общества, тотальный контроль государства, мировое революционное движение.*

Summary *Zemzyulina N. Formation of positive international image of USSR in terms of public organizations' and volunteer associations' activity in 1920–1930. The article deals with methods and ways of civil society development in USSR. Bolsheviks was trying to consolidate on the territory of Ukraine by attracting people to active civil works and creating illusion of political pluralism while strengthening the only single-party system. Later, the dictatorship of one party not only shut down any political alternative force but also put under its ideological control other civil organizations, in particular mass civil organizations, volunteer associations and civil movements – destroying any ideas of civil society. International society, especially in its proletarian part, apprehended governmental processes in USSR very illusively. The myth about social and legal domination of workers was created due to the big number of active soviet civil organizations on international arena.*

Key words: *international image, volunteer associations, total governmental control, international revolutionary movement.*

УДК 94 (477)“1941/1944”

А. П. Іржавська

ФІЗИЧНИЙ ТЕРОР НА ЧЕРКАЩИНІ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті досліджується проблема застосування нацистами політики фізичного терору на території Черкащини в окупаційний період 1941–1944 рр.; розкривається суть, форми та наслідки фізичного терору по відношенню до населення окупованих територій.

Ключові слова: *фізичний терор, Друга світова війна, окупація, Черкащина.*

Постановка проблеми. Однією з найпомітніших ознак суттєвих змін у суспільній свідомості став величезний інтерес до історії, і передовсім, до її складних, трагічних сторінок. Такими є й роки Другої світової війни – роки трагічні і героїчні. У період панування нацистського окупаційного режиму на території України стала особливо зрозумілою значимість загальнонаціональних, загальнодемократичних та загальнолюдських цінностей, отже, саме тих принципів суспільного життя, які є пріоритетними в наш час.

Мета даної публікації полягає у дослідженні суті, форм та наслідків фізичного терору на Черкащині в період нацистської окупації, який здійснювався як шляхом прямого знищення великої кількості людей, так і в прихованих формах, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, котрі спричиняли повне або часткове фізичне винищення населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження і висвітлення проблеми нацистського фізичного терору на території Черкащини останнім часом суттєво активізувалося. З'явилася ціла низка публікацій [11; 20], монографій [21; 22; 31;] та збірників документів [3; 7; 11; 47], які спираються на наявні у розпорядженні авторів свідчення очевидців, документи та матеріали як оприлюднені, так і вперше введені в науковий обіг. На особливу увагу заслуговує видання, яке нещодавно побачило світ, «Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів та спогадів» [47]. Наукові статті, документи, матеріали та спогади очевидців, що складають основу збірника, розповідають про нацистський режим на території сучасної Черкаської області, який тривав з липня 1941 р. по березень 1944 р. На конкретних фактах, значна частина яких оприлюднюється у цьому збірнику вперше, розкривається справжня суть «нового порядку», базованого на крайніх формах фізичного терору по відношенню до місцевого населення.

Виклад основного матеріалу. Відразу після окупації та передачі Вермахтом західних територій Радянського Союзу під цивільне управління німецької окупаційної влади була створена система адміністративних органів, основні функції яких полягали у встановленні та забезпеченні «нового порядку» на окупованих територіях та утриманні місцевого населення у цілковитій покорі. З моменту окупації українських територій німецькими військами, населення міст і сіл почувалося розгубленим, не знаючи, як реагувати на різку зміну влади й спершу добровільно підкоряючись наказам німецьким військовим, а потім і цивільним органам управління. Це підтверджує витяг зі щоденника німецького офіцера штабу 29-го армійського корпусу про перші дні окупації від 20 вересня 1941 р.: «Населення з подивом стоїть на вулицях. Воно ще не знає, як поводитися» [1, 203]. Жителька с. Телепино Кам'янського р-ну нині Черкаської обл. Засипкіна Наталія Василівна (1921 р.н.) згадує: «Коли в'їжджали в наше село Телепино німецькі війська, зустрічали їх люди з різними поглядами. При моїй неосторожності я проговорила слова, що таке військо німців зустрічати потрібно не квітами, а камінням. Згодом поліція села мене заарештувала і відправила до м. Кам'янки» [2, 8]. Однак з часом у населення почали поступово «відкриватися очі» на злочинну політику окупантів на захоплених територіях. Уже в жовтні 1942 р. один із німецьких документів констатує, що німці створили «винятково важкі умови існування... Усі надії, які населення пов'язувало з приходом німців, всі розрахунки і плани розвіялися» [3, 5].

На початковому етапі окупації Черкащини німецька влада здійснювала активну пропаганду, поширюючи дані про непереможність Вермахту і про лояльне ставлення окупантів до місцевого населення в разі виконання всіх її наказів. По суті, відкритий терор, грабіжницька політика, відправка на примусові роботи до Німеччини розтлумачувалися нацистами як необхідні заходи в боротьбі за краще майбутнє місцевого населення. Ця пропаганда відрізнялася варіативністю і різноманітністю форм, однак мета була одна: забезпечити прихильність населення до нової влади і домогтися якомога ефективнішого його використання в своїх цілях.

«Новий порядок» на Черкащині був ретельно продуманий системою карально-репресивних заходів. Відразу ж розпочалися масові розстріли, криваві розправи над мирними жителями, взяття заручників, спалення сіл. Розпізнавши суть «нового окупаційного порядку», мешканці окупованих міст і сіл Черкащини в основній своїй масі не сприйняли його. Почуття відрази та несприйняття з часом посилювалося з огляду на те, в якій мірі населення відчувало на собі тотальний фізичний терор з боку окупантів.

Від початку окупації українських територій німецькою владою було видано низку розпоряджень та вказівок про те, як потрібно поводитись із завойованим населенням. Згідно розпорядження райхсміністра східних територій А. Розенберга від 19 липня 1941 р. «найменша непокоря німецькій владі, найменша зневага до співробітників райхскомісаріату чи інших представників німецької нації, не кажучи вже про інші дії проти німців, каратиметься смертною карою і тільки в рідкісних випадках – тюремним ув'язненням» [4]. 23 серпня 1941 р. було видано іншу його директиву про введення надзвичайних каральних заходів щодо місцевого населення, за якою: «Норми поведінки місцевих жителів визначити німецькими законами і розпорядженнями німецьких чиновників. Якщо жителі не є імперськими німцями (райхсдойче) або німцями за національністю (фольксдойче), то для них встанов-

люється таке особливе положення про покарання: хто вчинить злочин проти німецької держави або встановленої в східних областях вищої виконавчої влади; хто навмисне пошкоджує будинки, зайняті німецькою владою, речі, що їх використовує німецька влада і громадські установи; хто ворожою і підбурювальною діяльністю збуджує антинімецькі настрої; хто закликає або підбурює до невиконання виданих німецькою владою постанов і розпоряджень; хто вчинить якесь насильство щодо імперського німця або особи німецької національності; хто вчинить насильство щодо військовослужбовця німецької армії або її союзника, співробітника поліції, включаючи й допоміжні сили, особи, що відбуває державну трудову повинність, німецького чиновника чи співробітника органів німецької влади або члена НСДАП; хто навмисне вчинить підпал, завдавши тим шкоди німецькій державі, майну імперського німця або особі німецької національності, той буде покараний смертю або, при пом'якшуючих провину обставинах, – каторжними роботами» [5, 151–152].

Через пресу та оголошення німецька влада повідомляла місцевим жителям міст і сіл Черкащини про умови їхнього життя на окупованих територіях за нової влади. Так, 8 листопада 1943 р. в с. Байбузи Черкаського р-ну на дошці біля німецького штабу було вивішено наказ: «У зв'язку з тим, що народ с. Байбузи празнував жовтневі дні, по вулицях замітно було п'яних, вживалися більшовитські промови під час п'янки, наказую: розстріл або повішання тим особам, що будуть помічені в підтримці партизанів або самі виявляться партизанами; розстріл або повішання за пошкодження майна належного німецькій армії; розстріл або повішання особам, попавшимся в п'яному виді; фізичне покарання осіб, що саботірують, не з'являються на роботу і т.д.; за невиконання обов'язків, покладених на Скотаря Віктора, комендатурою розстріляний» [6].

Найбільш широко застосовуваним методом нацистського фізичного терору на Черкащині був метод фізичного знущання та масових репресій по відношенню до мирного цивільного населення. Покарання чи смертна кара передбачалася за будь-яку провину, непослух чи акти саботажу: за пошкодження населенням плакатів, листівок чи вітрин магазинів; за носіння елементів форми російсько-радянської армії; за розповсюдження чуток про відступ німецької армії; за пошкодження телефонного кабелю; за ухиляння від трудової повинності; за несплату податків; за несвоєчасну здачу сільгосппродукції. Навіть спроба перейти залізничні колії на станції каралася смертю. З метою залякування населення, окупанти практикували метод привселюдних масових страт в місцях найбільшого скупчення людей: на площах та майданах, у скверах і парках. Часто нацисти задалегідь зганяли велику кількість місцевих мешканців на місце страти у якості «глядачів».

Вводилася обов'язкова комендантська година. Із наказу Черкаської районної комендатури про введення в м. Черкаси комендантського часу від 16 жовтня 1941 р.: «Ходити по вулицях м. Черкаси для населення дозволяється від 5 год. ранку до 8 год. вечора. Хто з'явиться на вулиці пізніше вказаного часу – буде заарештований» [7, 47]. Громадян, які порушували визначені години, розстрілювали на місці без будь-якого попередження.

З перших днів окупації нацисти грабували місцеве населення, забираючи все цінне та продукти, обкладаючи населення непосильними податками. Так, у с. Василиця Черкаського р-ну «відразу ж після захоплення села гітлерівські війська почали здійснювати звірства і розправи. З перших же днів окупації розпочався грабунок державного і колгоспного добра та майна колгоспників. Видані були накази про здачу всього хліба та інших сільськогосподарських продуктів, теплих ковдр» [8]. В с. Станіславчик Черкаського р-ну «фашистські окупанти як саранча рухнули по хатах, зразу ж стали грабувати людське добро. Гітлерівська саранча відбирала в колгоспників всі харчові продукти, корови, свині, кури та інше добро та забрали колгоспну пасіку, вулики побили, а мед поїли. Перелікували колгоспників, що не давали того, що фашисти грабили, фізично ізбивали зразу ж» [9].

З метою залякування населення та придушення у нього будь-якої думки про опір здійснювалася політична «дезинфекція» по-нацистськи – знищення комуністів, комсомольців, посадовців радянських органів влади, профспілкових та колгоспних активістів, депутатів рад, працівників НКВС і політпрацівників Червоної армії. Ще до нападу на Радянський Союз верховне командування Вермахту підготувало низку інструкцій та директив про участь армії в масовому знищенні «носіїв комуністичної ідеології» і звільнення Вермахту від моральної та юридичної відповідальності за скоєні злочини. У кожному окупованому населеному

пункті з приходом німців до влади відразу видавалося розпорядження про добровільну явку членів компартії до комендатур під приводом реєстрації. Їхні списки та адреси ще до війни склалися німецькими спецслужбами й були зосереджені в спеціально підготовлених довідниках: «Особлива розшукова книга для СРСР», «Німецька розшукова книга», «Довідковий лист виявлень місць проживання» [10, 160], а вже з початком окупації до полювання на цих людей долучилися жертви сталінського терору та колективізації, засуджені радянськими правоохоронними органами злочинці, колаборанти з числа місцевого населення.

Протягом перших тижнів окупації Черкащини відбувалися масові арешти комуністів, активістів, представників місцевих органів. Багатьох з них гітлерівці закатували на допитах, інших – відправили у концтабори, розташовані на території України, Східної Європи та Німеччини. Так, у в. м. Золотоноша уже на третій день окупації нацисти заарештували і стратили 300 активістів [11, 25]. Наслідки боротьби з «політично неблагонадійними елементами» на окупованих територіях були жахливими. Із повідомлення коменданта округи Шпола: «За саботаж при весняних завданнях, агітацію проти німецьких військ і керівництва, розповсюдження неправдивих відомостей і спробу організації комуністичних банд, 22 травня 1942 р. біля Іскренного, за присудом Військового суду розстріляно слідуєчих бувших комуністів і активістів: а) з державного господарства Георгіївки – 8 осіб; б) з державного господарства Рушківки – 11 осіб. Німецька військова влада управління не мають наміру спокійно дивитися на такого роду випадки, але буде невблаганно притягати винних до відповідальності і карати. Особливо попереджуються всі бувші комуністи і активісти, тому що в них є особливі причини поводитися ретельно і пристойно під німецьким керівництвом і усувати всяку агітацію, нацьковування і саботаж» [12].

Одним із тих профілактичних і застережних засобів, які застосовувались органами управління в небачених масштабах було взяття і вбивство заручників. У результаті введеної системи заручництва відбувалися арешти і страти невинних мирних громадян. У настановах німецького командування про поведінку німецьких частин в захоплених областях зазначалося: «Під час опору або підозрілій поведінці цивільного населення, необхідно принципово застосовувати звичай взяття заручників. Заручників брати по можливості з тієї категорії населення, з боку якої очікуються ворожі дії. Кожні 24 години їх потрібно змінювати. Населенню варто оголосити, що з першими ознаками опору або ворожих дій заручники будуть розстріляні» [13]. Система заручництва вводилася окупантами в усі галузі суспільного життя. Так, керівникам підприємств було оголошено, що вони будуть страчені у тому випадку, якщо їхні робітники будуть страйкувати. Вчителі також повинні були нести повну відповідальність за «слюняву поведінку» своїх учнів.

Взяття і вбивство заручників було також пов'язано з активними діями партизанських загонів в окупованих німцями районах. Нацистами проводилися так звані контрпартизанські дії, які мали на меті знищення місцевих мешканців у небезпечних партизанських районах. Каральні акції, спрямовані на «утихомирення» населення, яке підтримувало партизанський рух, як правило, здійснювалися на місцях. Документи свідчать, що подібні операції проводилися окупантами, вже починаючи з липня–серпня 1941 р. і частіше страждало від них місцеве населення, аніж партизанські загопи. Органи влади виявляли, що деякі особи цивільного населення, особливо родичі партизан, надавали допомогу останнім під час нападів на німецькі об'єкти. У такому випадку – заарештовували і розстрілювали родичів партизан (дружин, батьків, братів, сестер, дітей) [14]. Часто партизани діяли досить необачно, не враховуючи наслідків їхніх диверсій для місцевого населення та інколи не виправдано ризикуючи життям мирних громадян. Тисячі мирних громадян були страчені за партизанські диверсії, до яких вони не мали ніякого відношення, таким чином, інколи малоефективна практика «дрібних диверсій» партизан часто сплалувалася великою кров'ю ні в чому не винних людей.

Специфічною формою фізичного терору на Черкащині стало насадження штучного голоду, який підривав життєві сили народу. Г. Гімmlер заявляв: «Чи живуть інші народи у достатку, чи вони здиhaють від голоду, цікавить мене лише в тій мірі, в якій вони потрібні як раби для нашої культури» [15, 26]. В одній з директив німецького уряду, які стосувалися поведінки військ на Сході, зазначалося: «Постачання продовольством населення і військово-в'язаних є непотрібною гуманністю» [16].

На досягнення поставленої мети по насадженню штучного голоду окупанти спрямували свою аграрну політику, в рамках якої цілеспрямовано використовували багатоманітні форми неорганізованого та організованого пограбування захоплених територій. Серед них особливу роль відігравала система заготівель продовольства та іншої сільськогосподарської продукції, яка мала відверто грабіжницький характер, оскільки її основною метою було тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб Вермахту та Райху. Важливим інструментом цієї політики були спеціально створені торгові товариства із заготовки та постачання сільськогосподарської продукції до Німеччини. Особливо активно в цьому напрямку діяло створене 27 липня 1941 р. за розпорядженням Герінга Центральне торгове товариство з обмеженою відповідальністю «Ост» з продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (ЦТТ). Переважну більшість сільгосппродукції та тваринницької продукції ЦТТ «Ост» заготовило на окупованій території України: зернові (9151924 т) та олійні культури (952067 т), цукор (400957), картопля (3281681 т), м'ясо та м'ясні продукти (563660 т), молоко, шкіру [17, 125–126].

Селянам категорично заборонявся забій худоби та продаж сільськогосподарських продуктів на базарах і вдома. Дозвіл на забій великої рогатої худоби, свиней і овець видавався тільки тим, хто вчасно і в повному обсязі виконував поставки продовольства. Хто порушував цей наказ, того жорстоко карали. Продовольчим постачанням міського населення окупаційна влада не опікувалася. Виділені продукти для працюючого населення становили менше того мінімуму, котрий був необхідний для підтримання життєдіяльності людського організму. Але часто через штрафи та інші покарання, перебої з підвезенням продуктів міські жителі залишалися й без цих мізерних харчів. Найбільші труднощі у зв'язку з цим відчували мешканці міст і робітничих селищ – там постійно царював голод. Міське населення голодувало, отримуючи мізерну кількість продовольства найгіршої якості, а інколи і зовсім не отримуючи нічого. Особливо в тяжкому становищі опинилося населення, яке не працювало на підприємствах. Під час розподілу продовольства його постачання цивільному населенню передбачалося в останню чергу.

Підтвердження про масовий голод серед мирного населення знаходимо й у німецьких документах. У численних доповідних німці повідомляють «про нестачу хліба і продовольства» [18], про те, що «голод і нестатки деморалізують населення, так що більшість під виглядом партизан ідуть грабувати в сусідні райони, а, повернувшись, продовжують жити як мирні мешканці, але як тільки їх запідозрять у скоєнні пограбувань, щоб уникнути переслідування, ховаються в лісах і приєднуються до партизанів» [19].

У результаті політики насадження штучного голоду на окупованих територіях гинули тисячі людей; неможливо виокремити точну кількість населення Черкащини, яке загинуло від голоду. Штучний голод призводив до фізичного виснаження і смерті сотень тисяч людей, ставав причиною поширення хвороб та інфекцій.

Одним із найжорстокіших методів нацистського фізичного терору було вбивство невиліковно, психічно та тяжкохворих людей, які перебували у лікарнях та амбулаторіях. Під час масової евакуації хворих з таких лікарень не встигали вивозити, а подекуди радянське керівництво не вважало за потрібне піклуватися про такий контингент, залишаючи їх на поталу окупантам і вірну смерть. З огляду на основні постулати расової теорії, за нацистськими канонами «неповноцінні» люди не потрібні були суспільству й тому їх нещадно знищували як расовий непотріб. Так, нацисти вчинили жорстоку розправу над тяжкохворими в Соснівському санаторії м. Черкас – перекололи їх багнетами, а трупи повкидали у Дніпро [20, 19].

У лікувальних закладах різними способами було позбавлено життя тисячі хворих. Спершу для таких пацієнтів лікарень призначалися надзвичайно низькі норми харчування, щоб досягти максимального виснаження, яке б призвело до смерті приречених. Однак згодом методи знищення цієї категорії хворих стали жорстокішими і, на погляд нацистів, дієвішими. Як правило, хворих вивозили до лісових масивів і там розстрілювали або ж відправляли в спеціально пристосованих для знищення автомашинах, де їх отруювали газом. Частіше окупанти влаштовували душогубки безпосередньо на території лікарень.

Одним із методів нацистського фізичного терору стало знищення довоєнної системи медичного обслуговування населення та позбавлення кваліфікованої медичної допомоги та медикаментозного забезпечення. До цього призвели знищення медико-санітарних зак-

ладів у районах, нестача медичного персоналу та злочинна політика нацистського окупаційного режиму, спрямована на штучне підвищення смертності внаслідок погіршення стану здоров'я цивільного населення. Так, у листі Бормана Розенбергу від 23 липня 1942 р. рекомендувалося «ні за яких умов не здійснювати щеплення та інші оздоровчі заходи для німецького населення» [21, 603].

Особливо негативні наслідки в умовах незадовільного санітарного стану мало різке збільшення інфекційних захворювань та розповсюдження епідемій. Надзвичайно швидко серед дорослого населення поширювався туберкульоз, смертність від якого в період окупації була надзвичайно високою. Поширеною заразною хворобою в окупованих районах була короста. Діти і підлітки масово страждали на кір, дистрофію, скарлатину, рахіт, дизентерію, коклюш. Так, смертність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережній Україні порівняно з довоєнним часом на 51% [22, 90]. Несвоєчасне і некваліфіковане її лікування призводило до масових ускладнень. Руйнація медичної сфери та сприяння поширенню епідемій на окупованих територіях призвела до значних демографічних втрат.

Складовою частиною злочинної діяльності нацистів на окупованій Черкащині була жорстка політика примусової праці для місцевого населення, яка здійснювалася шляхом залучення до робіт як в окупаційних зонах, так і на території Райху. За виконанням обов'язкової трудової повинності слідували як німецькі адміністративні органи, так і органи місцевого управління. 5 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних областей Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для окупованого місцевого населення – людей віком від 18 до 45 років [23, 184, 212]. Хоча спочатку було встановлено конкретну вікову категорію робітників, однак фактично на роботу гнали кожного, хто міг триматися на ногах. У середині грудня 1941 р. А. Розенберг видав повторне розпорядження про введення трудової повинності в окупованих радянських районах, ухиляння від якої каралося ув'язненням або каторжними роботами [24, 149].

Робоча сила використовувалася на збиранні зброї чи трофеїв після бою, на вантажно-розвантажувальних роботах і перевезеннях по забезпеченню військ. Практикувалося і використання мирного населення на роботах по розмінуванню доріг, лісів і полів; збиранню нерозірваних снарядів та інших небезпечних видах робіт. Разом із цивільним населенням до примусових робіт у прифронтовій зоні залучалися й військовополонені.

В окупованих населених пунктах широко використовувалася і дитяча праця. Щодо вікового обмеження працюючих дітей і підлітків, то він варіювався залежно від конкретних обставин і в міру ускладнення військово-економічного становища Німеччини і набув стійкої тенденції до зниження. Тоді як у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12–15 років, то пізніше вік залучених до праці дітей знижувався до 11 років [25, 93]. Дітей примушували працювати по 8 годин на добу. За роботу молоді часто відповідали батьки. Якщо неповнолітні не виконували у якийсь день трудову повинність, за них повинні були відпрацювати батьки.

Квартальний м. Черкас Артем'єв згадує: «На роботу окопів бралися люди облавами німців, які ходили з дубовими палицями з хати у хату і гнали людей силою на окопи, не жаліючи грудних дітей, відривали матерів і гнали в тил на окопи, кидали грудних дітей самих без матерів. 8.03.44 р.» [26]. На окупованих територіях створювалися спеціальні трудові табори, куди відправлялися місцеві мешканці, які ухилялися чи відмовлялися виходити на роботу. По суті, німці відродили систему рабсько-кріпосницької праці.

Примусове вивезення робочої сили з окупованих українських територій до Німеччини теж займало важливе місце в окупаційній політиці нацистів на захоплених територіях і вважається методом нацистського фізичного терору. Проблема остарбайтерів періоду Другої світової війни є надзвичайно широкою і актуальною в наш час.

У кінці 1941 – на початку 1942 рр. було розгорнуто пропагандистську кампанію масового добровільного виїзду до Німеччини. Мешканців окупованих територій німецькі окупанти намагалися спокусити принадами всіляких благ, котрі очікували добровольців у Німеччині: високі заробітки, отримання спеціальностей і кваліфікації, кращі умови життя, земельні наділи, різноманітні пільги. Враховуючи те, що нацистська окупація принесла з собою масове безробіття і голод, на які так розраховували німці, то їхня агітація на перших порах частково спрацювала. За даними окупаційних властей, з території України (Умань,

Первомайськ, Проскурів) 80–90% записаних їхали на роботу добровільно [27, 212]. Станом на вересень 1941 р. у Німеччині нараховувалося 275 тис. цивільних робітників і військовополонених – це в більшості своїй були добровольці [28, 12].

Однак на початок 1942 р. потік добровольців, які бажали виїхати на роботу до Німеччини, припинився. Серед українського населення, зокрема і мешканців Черкащини, посилися ухильницькі настрої, котрі стали домінуючими, коли були поширені відомості про погане поводження з першими «остарбайтерами» в Німеччині.

Не дивлячись на загрозу бути розстріляним чи повішеним, місцеві жителі робили все можливе, щоб уникнути вивезення до Німеччини: фізично калічили себе, тікали в ліси, переховувалися у ямах, погребях, навмисне спричиняли хвороби. Поширеною формою врятування від німецької каторги для населення було самокаліцтво. У доповідній німецького цензурного відомства від 28 червня 1943 р. про настрої українців, вивезених на роботу до Німеччини і населення окупованих областей України повідомлялося: «Населення окупованих областей України всіляко ухиляється від вербування до Німеччини, вдаючись до таких виключних заходів, як самопошкодження, що призводить до каліцтва; фіктивні шлюби підлітків, втеча, спричинення хвороб. У зв'язку з цим німецькою окупаційною владою застосовувались наступні контрзаходи: насильницьке вербування матерів, яких розлучали з маленькими дітьми, конфіскація зерна і власності, спалення будинків, облави, побиття населення, насильницькі аборти у вагітних жінок» [29].

З боку радянського керівництва для захисту своїх громадян від примусового вивезення до Німеччини розповсюджувалися тільки листівки-заклики і листівки-звернення такого змісту: «Ховайтесь від гітлерівської мобілізації, ідіть у партизани. Не виконуйте жодного наказу німецького командування...» [30]. Однак за такі дії нацисти могли знищити всю родину.

Середній вік остарбайтерів сягав 20 років, високий відсоток складали підлітки до 16 років. Більшість заграничних до Німеччини прибували до місця призначення без сезонного одягу і взуття. Транспортування цих людей відбувалося – особливо в 1942 р. – в страшних умовах. Депортованих заганяли у товарні вагони, в дорозі нерідко вони залишалися без води і їжі. Найбільше вони були зайняті в сільському господарстві (34%) і металообробній промисловості (30%). Відношення до тих східних робітників, які були задіяні у сільському господарстві повністю залежало від їхніх німецьких господарів. Про життя остарбайтерів свідчать усні розповіді живих свідків та листи остарбайтерів, які зберігаються у фондах українських, білоруських та російських архівів. Значна частина з них загинула – могили східних робітників зустрічаються майже в усіх німецьких містах. Тисячі з них тікали на батьківщину, тисячі навіть на найменший непослух відправлялися до концтаборів.

Примусовий вивіз остарбайтерів до Німеччини вкрай негативно вплинув на демографічну ситуацію в Україні, наслідки якого відчуваються і донині. Встановлено, що з України було вивезено на примусові роботи до Німеччини 2,4–2,8 млн осіб [31, 561, 738]. З Черкащини всього за роки окупації було вивезено до Німеччини 82 293 остарбайтери (дані на 1995 рік) [32, 21].

Поширеним методом нацистського фізичного терору наприкінці окупації була тактика «випаленої землі» і знищення населених пунктів разом з мешканцями, яка проявилася в період проведення каральних операцій, що представляли собою сукупність терористичних акцій військового, політичного, економічного характеру. Ще в 1941 р. в штабах армій Вермахту було розповсюджено накази про дії німецьких військ у разі відступу із захоплених територій, де містилися чіткі інструкції щодо застосування тактики «випаленої землі». Так, у бойовому журналі 23-го армійського корпусу було вміщено копію наказу від 21.12.41 р. наступного змісту: «...(3) Усі території, які військам доводиться залишати противнику, повинні бути непридатні для нього настільки, наскільки це можливо. Всі села і містечка потрібно спалювати і знищувати, не думаючи про населення... Якщо з якихось причин населений пункт не вдається зруйнувати, цього потрібно досягти за допомогою Люфтваффе» [33, 397–398].

Застосовувався цей метод також при відступі німецьких військ з окупованих районів. Про це свідчить наказ райхсфюрера СС Гімmlера знищувати все при відступі, датований вереснем 1943 р.: «Необхідно домогтися того, щоб при евакуації з території України не залишилося позаду жодної людини, жодної худобини, ані центнера зерна, ані рейки; щоб

не було жодного уцілілого будинку, ані шахти, яка би на роки не була виведена з ладу, ані колодязя, який би не був отруєний. Противник мусить застати тотально спалену і зруйновану країну» [34, 281]. Із донесення уповноваженого міністерства окупованих східних територій при штабові групи армій «Південь» майора Мюллера від 19 листопада 1943 р.: «Війська, які відступали з районів на схід від Дніпра виконували наказ знищувати все, що неможливо було вивезти, щоб воно не дісталось противнику, продовжують виконувати цей наказ і по цей бік Дніпра» [35].

Часто німецькими поліцейськими та військовими підрозділами використовувався метод примусової евакуації населення з прифронтової смуги, під час якого масово винищувалися місцеві жителі, що призводило до обезлюднення цілих районів у прифронтовій смузі. Так, на території України протягом січня–лютого 1944 р. було примусово евакуйовано 284 тис. осіб, а всього передбачалося у період відступу вигнати з місць постійного проживання 600 тис. осіб працездатного населення [36, 215–216]. Інколи готових до евакуації людей знищували через неможливість їх вивезення. За небажання покидати свої домівки, окупанти спалювали цілі села разом з їх мешканцями. Так, на території Черкащини були спалені с. Острівець на Уманщині, села Борушкова Слобідка, Деньги і Хрести на Золотоніщині [37, 21].

До злочинної практики нацистського фізичного терору в містах і селах України причетні також і військові частини Вермахту. За наказом Гітлера від 13 травня 1941 р., солдати і офіцери німецьких частин мали широкі права на окупованій території і могли поводитися з мирним населенням на свій розсуд. Командирам надавалося повне право застосовувати до мирного населення каральні заходи, такі як: повністю спалювати села і міста, відбирати у населення продовольство і худобу, брати участь в облавах на місцеве населення, яких примусово вивозили на роботу до Німеччини. Цей наказ було доведено до відома рядового складу Вермахту за день до нападу на Радянський Союз. Для швидкого «умиротворення» окупованих територій при найменших втратах Генеральним штабом Верховного командування Вермахту було видано наказ від 22 липня 1941 р., згідно з яким всі головнокомандувачі повинні були забезпечити безпеку не шляхом покарання винних в результаті судових розглядів, а шляхом поширення «такого терору, який міг тільки одним своїм існуванням придушити будь-які наміри до опору серед населення» [38, 668]. Підтверджує даний факт і текст допиту на Нюрнберзькому процесі 7 січня 1946 р. обергрупенфюрера Е. Бах-Зелевського. На питання, чи існували які-небудь принципи лінії поведінки військ Вермахту по відношенню до мирного населення і партизанів, він відповів, що «відсутність прямих вказівок відкривала широке поле для свавілля з боку будь-якого командира частини» [39, 42].

Поширеним методом нацистського фізичного терору було використання Вермахтом цивільного населення, переважно жінок, стариків і дітей, в якості «живого щита» при відступі чи наступі військ, а також при розмінуванні. Безліч фактів свідчать про те, що війська Вермахту не гребували і таким страшним злочином як гвалтування жінок. Насилля і гвалтування жінок було звичною справою для німецької армії. Так, «в с. Городище Черкаського р-ну Київської області німці примусово зібрали близько 40 дівчат і жінок, і організували 4 будинки терпимості для солдат і офіцерів» [40, 47].

Одним із методів тотального фізичного терору було використання концентраційних таборів та місць примусового утримання. Міжнародний Військовий Трибунал у Нюрнберзі визнав нацистські концентраційні табори одним із дієвих засобів терору по відношенню до населення окупованих країн, а скоєні в них злочини – злочинами проти людства. В архівних документах міститься багато інформації про класифікацію і розташування нацистських таборів на окупованих німцями територіях, дано їм коротку характеристику на основі висновків НДК СРСР. Для сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників цієї проблеми труднощі при проведенні класифікації були зумовлені тим, що більшість таборів на окупованих східних територіях мали мультифункціональний характер. За умовами утримання майже всі вони могли б відноситися до категорії таборів знищення (у першу чергу це стосується таборів для військовополонених). Тому при класифікації таборів головна увага звертається не на умови утримання, а на відомче підпорядкування таборів, що дозволило провести їх наукову класифікацію [41].

На території УРСР нараховувалося близько 230 таборів різного спрямування. Нацистські табори існували в Київській, Полтавській, Сумській, Харківській, Вінницькій, Миколаївській та інших областях. Серед них були такі особливо зловісні місця знищення як: Дарницький,

Бориспільський, Янівський під Львовом, Сирецький (в Києві), «Цитадель» (у Львові), Володимир-Волинський (Волинська область), «Уманська яма» (сучасна Черкаська область), «Хорольська яма» (на Полтавщині), Рава-Руський (Львівська область), «Гросс-лазарет» у Славути (Хмельницька область), два табори у Кременчуці [42, 200] та ін.

Зі встановленням німецької окупаційної влади на Черкащині розпочиналися масові арешти мирних громадян: комуністів, комсомольців, активістів, інших «неблагонадійних елементів». Заарештованих людей німці спочатку розміщували у міських в'язницях, де їх утримували в сирих, холодних і переповнених камерах, годували один раз на день. Кожного дня відбувалися довготривалі допити в'язнів, які супроводжувалися жорстокими тортурами і побиттям. Заарештованих били до втрати свідомості, потім приводили до тями і знову били [43]. Після таких тортур в'язнів або розстрілювали, або відправляли до концентраційних таборів. Смертність у концтаборах була високою і мала багато форм: отруєння газом і спалювання в крематоріях, розстріл, смертна кара через повішання, злочинні медичні дослідження та експерименти, голодна смерть, смерть внаслідок нестерпних санітарних умов і хвороб, смерть внаслідок виснажливої праці, самогубство. Навіть у низці німецьких документів ми знаходимо підтвердження жорстокого поводження із в'язнями у таборах: «Сотні тисяч полонених загинули від недоїдання і поганих умов утримання. Ці факти стали відомі в усьому Радянському Союзі, що спричинило посилення руху Опору» [44]. Тисячі людей, як цивільних, так і військовополонених, загинули в Уманському таборі, так званій «Уманській ямі». Умови утримання тут були жахливі, в результаті чого смертність в'язнів була високою. Із показів командира роти німецької армії Бінгеля про концтабір в м. Умань від 27 грудня 1945 р.: «...кожного дня в таборі вмирало 60–70 чоловік» [45, 56]. 12750 мешканців Золотоніського, Гельмязівського, Ірклівського та Чорнобаївського районів знайшли свою смерть в Золотоніському концтаборі [46, 19].

Висновки. Таким чином, нацистський фізичний терор на Черкащині у роки Другої світової війни мав низку специфічних форм і методів злочинного характеру і був спрямований на знищення якомога більшої кількості окупованого населення. Фізичний терор по відношенню до цивільного населення та військовополонених не був стихійним явищем, а являв собою визначену, заздалегідь сплановану, систему заходів. Політика фізичного терору в повній мірі була реалізована нацистами і отримала своє практичне втілення на окупованих територіях України, що призвело до величезних людських втрат і жахливих демографічних наслідків.

Список використаної літератури

1. Київ у дні нацистської навали : за документами радянських спецслужб / упоряд. : Т. В. Вронська [та ін.] ; відп. ред. О. С. Лисенко. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 528 с.
2. Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.), ф. Р-5668, оп. 1, спр. 12, арк. 8.
3. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів : у 4 т. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка ; Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Т. 3: 1942–1943 / упоряд. В. М. Косик. – 382 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 4, спр. 105, арк. 3.
5. Украина в огне Великой Отечественной войны : сб. документов, материалов, статей. К 60-летию Победы / авт.-сост. А. Ф. Бондарь ; ред. Ю. В. Иванов. – Луганск : Совет организации ветеранов Луганской области Украины, Благовест 2005. – 400 с.
6. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
7. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. документів та матеріалів / уклад. : П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. – 208 с.
8. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
9. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 18–19.
10. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки : в 15 т. – К., 1999. – Т. 12. – 336 с.
11. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : документи. Спогади. Статті / авт. текстів Г. М. Голиш, упоряд. : Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2000. – 240 с.
12. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 8, арк. 4.
13. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 116, д. 356, л. 7.
14. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 116, д. 356, л. 12–13.
15. Утевский Б. С. Преступления гитлеровцев против мирного населения / Б. С. Утевский ; под ред. Н. М. Рычкова. – М. : Юридическое изд., тип. им. Ив. Фёдорова в ЛГР., 1946 – 48 с.

16. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 116, д. 356, л. 1.
17. Перехрест О. Г. Заготівельна діяльність Центрального торгового товариства «Ост» в українському селі в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 66. – С. 124–132.
18. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 105, арк. 2.
19. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 105, арк. 23.
20. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.
21. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – 952 с.
22. Голиш Г. М. У вирі війни : Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія / Г. М. Голиш. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2005. – 324 с.
23. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / голов. редкол. : І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заступ. голови), Р. Г. Вишенський (відп. секр.). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
24. Макарова Н. В. План «Ост», его характер и основные цели / Н. В. Макарова // Россия в войнах XIX–XX вв. : межвузовский науч. сб. : [посвящ. 60-летию победы в Великой Отечественной войне]. – М., 2006. – С. 146–151.
25. Голиш Г. М. У вирі війни : Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія / Г. М. Голиш. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2005. – 324 с.
26. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
27. Арад І. Катастрофа євреїв на окупованій території Советського Союзу (1941–1945) / І. Арад. – Д. : М. : Центр «Ткума», 2007. – 816 с.
28. Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры : история россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны / Г. Г. Вербицкий. – С.Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – 240 с.
29. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 161, арк. 1.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 56, оп. 1, спр. 133, арк. 1.
31. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / голов. редкол. : І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заступ. голови), Р. Г. Вишенський (відп. секр.). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.; Великая Отечественная война 1941–1945 : энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов, редкол. : Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов [и др.]. – М., 1985. – 832 с.
32. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.
33. Карель П. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943–1944 / П. Карель. – М. : Изографус, ЭКСМО, 2003. – 432 с.
34. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів : у 4 т. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський держ. Ун-т ім. І. Франка ; Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Т. 3: 1942–1943 / упоряд. В. М. Косик. – 382 с.
35. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 23, Т-454 ЕАР 99/36, ролик 18, арк. 21.
36. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / голов. редкол. : І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заступ. голови), Р. Г. Вишенський (відп. секр.). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
37. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.
38. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. / под общ. ред. Р. А. Руденко. – М. : Госуд. Изд. Юридической литературы, 1960. – Т. 6. – 748 с.
39. Бордюгов Г. Преступления вермахта против гражданского населения / Г. Бордюгов // Истребительная война на Востоке. Преступления вермахта в СССР. 1941–1944: доклады. Серия «АИРО – научные доклады и дискуссии. Темы для XXI века». Вып. 18 / под ред. Г. Горца, К. Штанга. – М., 2005. – С. 40–53.
40. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. документів та матеріалів / уклад. : П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. – 208 с.
41. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. та передм. М. Г. Дубик ; наук. ред. Г. В. Папакін. – К. : Наукова книга, 2000. – 304 с.; Справочник о нацистских лагерях военнопленных, действовавших на оккупированной территории Украины в годы Великой Отечественной войны и формах увековечения памяти погибших / сост. С. П. Цакун. – К. : ВПП «Компас», 2002. – 188 с.
42. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / голов. редкол. : І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заступ. голови), Р. Г. Вишенський (відп. секр.). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
43. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 306, арк. 1–2.
44. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 171, Т-454 ЕАР 99/69, ролик 24, арк. 8.
45. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. документів та матеріалів / уклад. : П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. – 208 с.

46. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси, 2003 : Відлуння-Плюс. – 233 с.
47. Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944) : зб. наук. статей, документів та спогадів / кер. проекту О. А. Воронкіна ; упоряд. : В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 366 с.

Одержано редакцією 11.12.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. Иржавская А.П. Физический террор на Черкащине в период Нацистской оккупации (1941–1944 гг.). В статье исследуется проблема применения нацистами политики физического террора на территории Черкащины в оккупационный период 1941–1944 гг. ; раскрывается суть, формы и последствия физического террора по отношению к населению оккупированных территорий.

Ключевые слова: физический террор, Вторая мировая война, оккупация, Черкащина.

Summary. Irzhavskaya A. Physics terror in Cherkasy region during the Nazi occupation (1941–1944). The article investigates the problem of applying the Nazi physical terror in the territory of Cherkasy region in the occupation period of 1941–1944; reveals the essence, forms and consequences of physical terror against the population of the occupied territories. The article is dedicated to the complex research of the problem of nazi physical terror against the population of the occupied territory of Cherkasy region during the Second World War. It was proved, that race theory became the theoretical politics' substantification of nazi physical terror according to Eastern Slavs. It was determined, that untislavs direction of colonial plans of nazi Germany was an important part of common expansive intention to conquer the vital spatiuousness. A "new regime", which was planned on the occupied territories, meant regime of terror deprivation of the democratic rights; robbery and ravage economy of seized territories; genocide against all peoples and national groups. It was analyzed the nazi occupied regime on seized territories of Ukraine and it was determined the main forms and methods of practical realization in politics of physical terror against the population of the occupied territory of Cherkasy region. The article depicts to the problem of special psychical trial, which felt the population during the nazi occupation; analized the negative influence of policy and practice of nazi physical terror on the morale of the population during the Second World War.

Key words: physical terror, World War II, occupation, Cherkasy region.

УДК 94(477):329.15“1945/1964”

П. В. Киридон

ПОРУШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ СІЛЬСЬКОЮ ПРАВЛЯЧОЮ НОМЕНКЛАТУРОЮ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1945–1964 рр.

У публікації акцентовано увагу на порушеннях законності та зловживаннях владою партійно-державної номенклатури у сільських районах Української РСР протягом 1945–1964 рр., показано способи номенклатурного підпорядкування українського села в умовах тоталітарної системи.

Ключові слова: Українська РСР, сільське господарство, повоєнне двадцятиріччя, партійно-державна номенклатура, порушення законності, зловживання.

Постановка проблеми. Колгоспно-радгоспна мережа в повоєнні роки була ареною панування тоталітарно-номенклатурної системи. Відновлення більшовицького господарювання на селі в основному завершилося (крім західних регіонів) 1947 р., коли в Українській РСР постали 27 тис. 160 колгоспів [1]. Після укрупнення господарств, їхня кількість наприкінці 1951 р. скоротилася до 16 тис. 506 [2, 552]. Надалі показник зменшувався через нові зміни та переформатування ряду колгоспів на радянські господарства. Після війни відновили діяльність і Ради депутатів трудящих. Так, 1946 р. у республіці функціонували 452 селищні та 13 тис. 952 сільські ради [3, 65].

Зауважимо, що до керівництва колгоспів і рад одразу постали члени Компартії. Вони мали гарантувати партійний контроль за діями цих структур як в економічному сенсі, так і

(що не менш важливо) політичній сфері. Засилля комуністів визначало номенклатурну систему управління в сільському господарстві. Понад усе для влади було важливим організувати керівництво колгоспами. Особливість їхнього функціонування визначали демократичні засади в управлінні. «Зразковий статут сільськогосподарської артіль», ухвалений 1935 р., передбачав вищим органом управління цієї структурної ланки загальні збори. Вони обирали на два роки правління, голова якого здійснював «повсякденне керівництво роботою артілі та її бригад» [4, 519–520]. Однак після війни ці норми формування колгоспного керівного складу зазвичай ігнорувалися, розбудова ж господарських структур велася переважно адміністративними методами. Колгоспною демократією відверто нехтували. Явище набуло масштабності, спричинивши навіть утручання центру, зокрема в ситуацію, що склалася в Українській РСР. Головною причиною була загроза аграрної катастрофи. Тому не стільки голодомор 1946–1947 рр., скільки критичний дефіцит хліба, зумовили посилену увагу центру до республіки.

Мета статті – проаналізувати порушення законності та зловживання владою партійно-державної номенклатури у сільських районах Української РСР протягом 1945–1964 рр., а також показати способи номенклатурного підпорядкування українського села в умовах тоталітарної системи.

Виклад основного матеріалу. За таких обставин 19 вересня 1946 р. постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» констатувалися повсюдні відхилення від демократичних засад: «Загальні збори колгоспників для виборів правління, голови колгоспу і ревізійної комісії по кілька років не збираються, встановлені Статутом терміни виборів не витримуються. Справа доходить до такого неподобства, що голови колгоспів призначаються й знімаються районними партійно-радянськими організаціями – без відома колгоспників» [5, 15–16].

В атмосфері відвертого адміністрування звичним явищем стало самоуправство начальства, а найпоширенішим способом номенклатурно-управлінської практики – покарання голів колгоспів (у важкі часи голоду саме останніх найчастіше притягали до кримінальної відповідальності). Протягом 1946 р. та п'яти місяців 1947 р. в республіці (не рахуючи звільнених із посад) було засуджено 2 тис. 230 голів колгоспів (8,2% складу) [6]. Кримінальним переслідуванням піддавалися й інші колгоспні управлінці, зокрема, агрономи та ветеринари, на яких перекладалася вина за кризу в сільському господарстві.

У подальшому влада продовжувала надуживати адмініструванням. Так, 1951 р., задля контролю над колективними господарствами, їх керівники зараховувалися до номенклатури обкомів, а голів найбільших господарств увели до переліку ЦК КП(б)У [7]. Проте кадровий потенціал керівництва колгоспами залишався слабким. Станом на вересень 1950 р. в республіці на 26 тис. 849 колгоспів припадало лише 1 тис. 945 спеціалістів сільського господарства, тобто щонайменше 92,8% господарств зовсім не мали фахівців. Усього в колгоспах УРСР трудилося тільки 964 агрономи, 285 зоотехніків, 50 ветеринарів. Аграрну освіту одержали лише 13,4% голів господарств [8; 9].

Посилена увага влади до колгоспного виробництва знайшла вияв у номенклатурному забезпеченні колективних господарств. Головування в них зазвичай вважалося малопрестижним із огляду на апаратний статус посади, оскільки колгоспи посідали найнижчий щабель в ієрархії виробничих установ. До цієї категорії було зверхне ставлення районного та обласного начальства. За відсутності захисту від утручання партійно-державного чиновництва, колективні господарства були об'єктами визиску та матеріальної експлуатації. Командна система часто зневажала й демократичними засадами сільськогосподарських артілей. Різного роду уповноважені, перевіряючі, інспектори з району та області нерідко займалися відвертим адмініструванням на селі. Так, у колгоспі Новострілищанського району, Львівської області 1955 р. протягом одного дня побували п'ять різних комісій і представників райкому партії, райвиконкому та МТС. При цьому всі вивчали одне й те ж питання [10].

Встановлений порядок прийому високопосадовців передбачав виявлення шанобливого ставлення. Однак, здебільшого, такі «прийоми гостей» (як і їхня зухвала поведінка) викликали невдоволення з боку селян. Так, перший секретар Кишеньківського райкому партії на Полтавщині Ф. Капустян обурювався обласним чиновництвом: «Приїжджає такий упов-

новажений, меле, що йому збагнеться з питання заготівлі молока.., нахапає різних фактів і від'їжджає, щоб швидше доповісти бюро обкому партії про наявні недоліки» [11]. Зважаючи на потужність командних аграрних утворень (на початку 1960-х рр. у Міністерстві сільського господарства СРСР було близько 250 управлінь і відділів [12, 232]), можна уявити масштабність номенклатурного «гвалтування» сільськогосподарського виробництва.

Перебуваючи в залежності від районного партійного керівництва, голови господарств одержували посаду з його волі й мусили постійно розплачуватися за можливість надалі управляти колгоспом. На голів артілей перекладалася відповідальність за невдачі й порушення в аграрній сфері. «Не може бути поганих колгоспів, а можуть бути погані керівники, нездатні подолати відставання», – йшлося в постанові ЦК ВКП(б) 9 липня 1950 р. Відтак, констатувалося: «Зміцнення складу голів колгоспів – невідкладна задача» [13, 325–326].

Між тим, керівники колгоспів часто обходилися з колективною власністю як зі своєю, ставилися до селян на кшталт поміщиків у феодальному суспільстві. Зауважимо й своєрідне компенсування особистих втрат, обійдених привілеями голів колгоспів, завдяки майже необмеженій одноосібній владі в межах артілі. Очільники колективних господарств були безпосередньо долучені до матеріальних благ аграрного виробництва й могли зловживати правом розпоряджатися цими цінностями.

Колгоспно-радгоспна сфера, не зважаючи на неодноразові спроби реформування та перебудови, залишалася в повоєнне двадцятиріччя регресивною формою господарювання. Станом на 1963 р. влада республіки офіційно визнала відстаючими 1 тис. 311 колгоспів і 87 радгоспів. Збитковість виробництва, нерентабельність діяльності, заборгованість господарств перед державою – ці явища радянської дійсності 1950–60-х рр. характеризували важкий стан колгоспної системи. Влада вживала певних заходів для покращення справ, але перелому так і не сталося.

Колгоспники, як і раніше, залишалися найупослідженішою соціальною групою, приниження котрої місцевими номенклатурними ставлениками видаються найбільш показовими в зносінах привілейованих представників влади і безправних громадян. Голодного 1947 р. голова колгоспу Барвінківського району на Харківщині зайняв із сім'єю дитячі ясла: три кімнати – під помешкання, їдальню – для корови, кухню – для свиней, повиймавши вікна, щоб викидати гній. Захопивши колгоспний овочевий погріб та комору з хлібом, він із дружиною торгував продуктами на базарі. Від голоду в селі тоді померло 10 колгоспників, сотні хворіли через дистрофію [14].

У 1951 р. голова й секретар сільради в Самгородському районі на Вінниччині, після пиятики влаштували в чужому помешканні дебош, зв'язали й підвісили на поперечині в погрібній надбудові колгоспника. За це голова ради як комуніст лише одержав партійну догану. Керівник Перещепинського райвиконкому Дніпропетровської області безплатно одержував в одному з колгоспів борошно, яблука, помідори тощо, технічних працівників виконкому змусив робити ремонт власної квартири. За таку провину бюро обкому звільнило його з роботи [15] (не маючи на те права, адже голова виконкому обіймав виборну радянську посаду). Очільник колгоспу в Підгаєцькому районі Тернопільської області побив 9 селян, а потім не допускав їх до роботи. Голові оголосили партійну догану [16; 17; 18]. Про порушення законності місцевими можновладцями свідчать і щомісячні доповідні записки начальника канцелярії Президії Верховної Ради, котрий відповідав за листування з населенням. Недоліки в роботі та порушення законності з боку партійних, радянських керівників і господарників були предметом скарг у більшості дописів до Верховної Ради. Наведемо, як типові, кілька сюжетів серед 2 тис. 668 скарг трудящих на чиновників, надісланих лише протягом січня 1956 р. [19].

У селі Мошни на Черкащині до оселі вдови, чоловік якої загинув на фронті, за її відсутності, зайшли голова сільради і три представники райфінвідділу, зламали замок, забрали з сараю свиню, намагаючись потрапити в хату, пошкодили вікна. Колгоспника села Мотижин Київської області побив голова сільради, а очільник колгоспу заборонив проводити з ним розрахунок за трудовими. У селі Бабинепілля Станіславської області фінансовий агент зробив обшук у громадян, забрав речі, документи, гроші, завдав людям побоїв [20]. Фактично владні функціонери в українському селі повоєнного часу перебрали на себе права судових і адміністративних органів. Привілейоване становище, повна безкарність цих но-

менклатурників диктували норми поведінки. Тому керівники партійно-радянських ланок асоціювалися серед населення з поліцейсько-терористичною владою. Порушення ними законності вирізнялися цинізмом і чиновницьким чванством, що впливали з переконання у вседозволеності. Отже, слід сприймати з розумінням те, що громадяни чинили опір самоуправству управлінців. У перші повоєнні роки було зафіксовано навіть убивства сільської номенклатури в Київській, Кіровоградській та інших областях [21, 161].

Проте сільське начальство лише презентувало управлінсько-деспотичну систему. Самі низові номенклатурники перебували в повній залежності від вищих керівників. Безправ'я цих очільників щодо начальства проілюструємо прикладом. У листопаді 1946 р. перший секретар Коростишівського райкому партії (Житомирська область) на партактиві, де були присутні голови колгоспів і сільрад, заявив: «15 днів тому ви всі мені обіцяли виконати весь комплекс сільськогосподарських робіт до 29 річниці Жовтневої революції, а виконали з усіх тільки колгоспи сіл Кашперівка і Лазарівка, решта обманули мене і радянську владу. Я запитую вас, доки ви будете обманювати мене і радянську владу? Доки ви будете брехати й займатися саботажем? Я більше цього не потерплю і всіх вас пов'яжу і відправляю на схід. Там на сході є такий тунель, у котрий усіх кого туди відправляють, назад уже ніхто не повертається, от з вами я це зроблю» [22]. Певно, районний очільник екстраполював на сільську номенклатуру той тоталітарний диктат, якого й сам зазнавав із боку обласного начальства, а останні – від вищих щаблів. Система трималася на страхіві, котрий формував образ її носіїв.

Висновки. Отже, зловживання владою та ігнорування законністю в українському повоєнному селі були системними явищами. Номенклатурна система правління тільки сприяла свавілля можновладців, а відсутність правової держави, за умови панування тоталітарних методів комуністичного управління, перетворювала колгоспне селянство на найпригніченіший соціальний стан.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 46, спр. 2277, арк. 216.
2. Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене). – К. : Вид-во політичної літератури України, 1964. – 696 с.
3. Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. І. Юрчук. – К. : Політвидав України, 1965. – 256 с.
4. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : в 16 т. / сост. : К. У. Черненко, М. С. Смиртюкова. – М. : Политиздат, 1967–1988. – Т. 2. – 1967. – 798 с.
5. Хрестоматия по истории КПСС : в 3 т. – М. : Госполитиздат, 1963. – Т. 3: 1945 г. – апрель 1962 г. – 804 с.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2277, арк. 17, 21.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1524, арк. 242.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 716, арк. 244.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1524, арк. 243.
10. Гапій Д. Г. Підносити рівень організаційної і політичної роботи в масах / Д. Г. Гапій // Радянське слово. – 1955. – 9 грудня.
11. Державний архів Полтавської області (Держархів Полтавської обл.), ф. 15, оп. 1, спр. 1583, арк. 26.
12. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.) / В. І. Тимцуник. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
13. О задачах партийных и советских организаций по дальнейшему укреплению состава председателей и других руководящих работников колхозов. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б). 9 июля 1950 г. // КПСС в резолюциях. – 8 изд. – М., 1971. – Т. 6: 1941–1945. – С. 325–326.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 19, спр. 5, арк. 43–45.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2021, арк. 8–9, 20.
16. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 65, арк. 16.
17. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 90, арк. 2.
18. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 136, арк. 1, 2, 6.
19. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 80, арк. 2.
20. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 80, арк. 3, 12.
21. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 3. – 336 с.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4379, арк. 59.

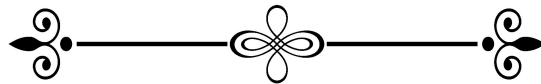
Одержано редакцією 19.11.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. Киридон П.В. *Нарушение законности и злоупотребление властью сельской правящей номенклатурой Украинской ССР в 1945–1964 гг.* В публикации акцентировано внимание на нарушениях законности и злоупотреблениях властью партийно-государственной номенклатуры в сельских районах Украинской ССР в течение 1945–1964 гг., показаны способы номенклатурного подчинения украинского села в условиях тоталитарной системы.

Ключевые слова: Украинская ССР, сельское хозяйство, послевоенное двадцатилетие, партийно-государственная номенклатура, нарушение законности, злоупотребления.

Summary. Kiridon P. *Violations of the law and abuse of power by rural ruling nomenclature of the Ukrainian SSR in the postwar twentieth (1945–1964).* The author makes an attempt to pay his attention at violations of the law and abuse of power of the party-state nomenclature in the rural areas of Ukrainian SSR in 1945–1964 is accented in this article. Methods of nomenclature subordination of Ukrainian village under the totalitarian system are shown in the paper. The paper is based on the archival documents. The author comes to the conclusion that state abuse of power created a specific system in the village. It is pointed out that the created system was based on the psychological aspects of fear of people that were victims of the system. In general it formed the common face of the totalitarian state system. It is pointed out that such administrative state system was only an occasion of statemen's monopoly and the lack of social state with laws in the circumstances of totalitarian system turned peasantry into the most unprotected social group.

Key words: Ukrainian Soviet Socialist Republic, agriculture, postwar twentieth anniversary, the party-State nomenclature, violation of the law, abuse.

Рецензії та огляди

Вісник Черкаського національного університету: бібліографічний покажчик: у 2 ч. / уклад.: О.З. Силка, Л.І. Синявська; наук. ред. Г.М. Голиш. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – Ч. 1: 1997–2007 рр. – 382 с.

Інформаційне сьогодення вже важко уявити без науково-довідкових видань, котрі виступають надійною ниткою Аріадни в складних лабіринтах гносеологічного контенту. Серед літератури такого ґатунку поважне місце належить бібліографічним покажчикам, котрі за параметрами інформативної компактності по суті не мають аналогів. У цьому зв'язку можна із задоволенням констатувати, що українська бібліотечка таких покажчиків має гарне поповнення. Вчені секретарі наукової бібліотеки ім. М. Максимовича ЧНУ ім. Б. Хмельницького доценти О. Силка та Л. Синявська у результаті кількарічної копіткої роботи підготували об'ємний бібліографічний покажчик на основі публікацій у «Віснику Черкаського університету».

«Вісник» є фаховим часописом Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, започаткований у 1997 р. На його сторінках акумулюються та апробуються дослідницькі напрацювання як викладачів і аспірантів *alma mater*, так і науковців інших ВНЗ і академічних структур. Вказане видання виходить періодичністю, як правило, один рік, і кількома галузевими серіями, зокрема «Фізико-математичні науки», «Хімічні науки», «Психолого-педагогічні науки», «Історичні науки», «Економічні науки», «Біологічні науки», «Філологічні науки», «Філософія» тощо.

Запропоноване читачкому загалу бібліографічне видання є 20-м випуском у серії довідкової літератури наукової бібліотеки «Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького» і є втіленням напрацьованого співробітниками наукової бібліотеки досвіду в її підготовці. Так, ще в 2006 р. побачив світ покажчик праць, опублікованих у виданнях Черкаського державного педагогічного інституту у 1941 – 1965 рр. (педінститут – попередник ЧНУ) [1], а наступного року – відповідне видання, присвячене гендерним студіям у фондах наукових бібліотек м. Черкаси [2]. Окрім цього випущено 17 біобібліографічних покажчиків, що віддзеркалюють творчий доробок вчених ЧНУ ім. Б. Хмельницького [напр., 3, 4, 5, 6, 7 та ін.].

У відповідність зі специфікою рецензованого видання його джерельною базою стали публікації на сторінках «Вісника Черкаського університету». Укладачами ретельно опрацьовано і піддано аналітичному бібліографічному опису понад 2,5 тис. статей, що були опубліковані в 100 випусках «Вісника» хронологічним охопленням від часу його започаткування до 2007 р.

Структурно покажчик складається із передмови за авторством колишнього багаторічного відповідального секретаря часопису професора В. М. Мельниченка, основної частини та довідково-пошукового апарату. Своєю чергою основна частина включає в себе три повноцінних блоки. У першому подано хронологічний перелік усіх випусків «Вісника», а також монографічний бібліографічний опис із повним зазначенням персоналій загальної редакційної колегії та редколегії конкретної галузевої серії. Наступний блок містить аналітичний бібліографічний опис усіх наукових статей, повідомлень та рецензій, опублікованих від 1997 до 2007 р. У межах року бібліографічний матеріал суворо підпорядкований абетці. Загальна кількість об'єктів опису становить 2552 позиції.

У третьому блоці опрацьований бібліографічний контент систематизовано за предметними рубриками у відповідність з галузями наук: політичні, фізико-математичні, хімічні,

біологічні, історичні, філософські, філологічні, психолого-педагогічні, а також фахові методики.

Значно полегшує роботу з текстом видання вміщені в ньому кілька іменних покажчиків. Насамперед це покажчик авторів і співавторів опублікованих у «Віснику» матеріалів (загалом – 1659 імен). До честі укладачів, вони зуміли віднайти й подати додаткову інформацію про територіальне знаходження авторів публікацій. Доречним є й перелік 240 імен, які згадані в публікаціях чи рецензіях. Найбільш інформативним виявився покажчик авторів – викладачів та аспірантів ЧНУ (437 позицій). Тут знаходимо відомості про їхні наукові ступені, вчені звання та посади на час публікації. Втім, із певних об'єктивних причин укладачі допустили тут певні інформаційні лакуни.

Звертає на себе увагу об'ємність видання: 382 сторінки А-4 (30,7 ум. друк. аркушів), надзвичайна ретельність укладачів у опрацюванні матеріалу, повна відповідність бібліографічних описів чинним національним стандартам. Попри певні недоречності неprinципового характеру (наприклад, окремі технічні погрішності друку), вітчизняна бібліографія поповнилася ще одним цінним виданням прикладного характеру. Воно може бути корисним науковцям, суб'єктам навчально-виховного процесу, а також усім, хто цікавиться історією вищої освіти та сучасної науки. Насамкінець зазначимо, що вийшла друком лишень перша частина видання. В майбутньому буде підготовлено друга частина вказаного покажчика, що віддзеркалить публікації на сторінках «Вісника» в наступний період його функціонування.

Лариса Лисиця

Темченко А.І. Традиційні замовляння: семантичні трансформації та обрядові парадигми. Монографія. – Черкаси: ІнтролігаТОР, 2014. – 572 с.

Замовляння як архаїчний жанр народної творчості продовжує приваблювати увагу українських і зарубіжних учених, оскільки є джерелом дослідження міфу. У процесі його тривалого вивчення видається можливою реконструкція давніх вірувань і звичаїв, що становить цінний матеріал для антропологів, етнологів та істориків культури.

На початку рецензованої монографії автор презентує методи дослідження, які базуються не лише на творчому переосмисленні наукових здобутків попередників, а й демонструють новітні підходи у вирішенні низки питань, передусім місця лікувальних замовлянь у системі традиційного світосприйняття, з'ясування стереотипності міфологічного мислення, що дає змогу розглядати замовляння з різних позицій.

А. Темченко уявляє замовляння як обряд у його цілісності, який відбиває основні принципи магічного лікування, що виявляються у відповідних мотивах і образах, зокрема звертань до небесних світил як зразку закономірності й незмінності; символічному проходженні хворого через смерть і його нове народження, що дозволяє провести паралелі з шаманськими практиками; апеляціях до міфологічних персонажів, християнських святих, прашурів, текстовому і числовому кодуванні, специфічній структурній і звуковій організації. Основною ознакою замовляння, на думку автора, є його формульність, що пояснює знакову природу цього різновиду народних уявлень як мегаметафори.

Цікавим у монографії є також пошук нових шляхів аналізу замовляння як цілісної системи, яка складається з самодостатніх і водночас нерозривно пов'язаних між собою частин: специфічних звукосполучень, лексичних конструкцій, образних висловлювань, синтаксичних одиниць, сталих словосполучень.

На думку дослідника, міф і міфоритуальна практика є тим елементом, що визначає наскрізну символіку замовляння, тому його поетична форма визначена ним як міфопоетична. Аналіз конструктивних особливостей та художньої символіки замовляння здійснено саме під цим кутом зору, що суттєво розширює уявлення про функції цього народного уявлення (зокрема, як методу традиційної психотерапії), дає змогу рельєфніше визначити його місце у світогляді народу.

Оригінальне трактування окремих обрядів лікувальної магії, знаковості особи знахара, авторська класифікація хвороб, аналіз традиційних замовлянь у контексті архаїчної міфо-

ритуальної практики індоєвропейських народів безперечно складають наукову новизну та цінність рецензованого дослідження, принагідно засвідчують глибоку наукову ерудицію автора.

На наш погляд, запропонована структура монографії дозволяє не лише чітко й логічно викласти, а й аргументувати матеріал. Заслужують також схвалення широка джерельна база дослідження та використані новітні методи наукового аналізу.

Зміст монографії А. Темченка складається з двох основних частин («рівнів»), котрі репрезентують її основні положення. Поділ монографії на «рівні» пояснюємо логікою викладу матеріалу, який є не стільки послідовним, скільки одномоментним. Тобто другий розділ не є логічним продовженням першого, бо висвітлює ту саму проблему лише, так би мовити, з іншого погляду. В межах «першого рівня» розглянуто формальну сторону магічного тексту, з-поміж іншого – його семантичну морфологію: звукову організацію (голосні, приголосні, звуконаслідування), ритміку, синтаксис, поетику, діалог. Автор послідовно розвиває думку про те, що форма обрядового тексту не є випадковою, а спрямована на ефективність певної обрядової дії.

У другому розділі («рівні») увагу приділено семантиці змісту (онтології) лікувального тексту, а саме в контексті міфологічних уявлень слов'ян вивчається сакральна анатомія. Тіло людини осмислено як своєрідний космос, воно є одухотвореним («Тілесна душа»), персоніфікованим («Голова») та структурованим («Кістяк»). Органи життєзабезпечення і відтворення є священними, тому асоціюються з сакральними об'єктами космосу («Міфологічна синонімія «щире серце / червона кров», «Тілесний низ», «Міфологічні пари «вода-молоко» / «вогонь-залізо» / «сіль-очі»). Крім тілесного, значну увагу приділено числовому коду. На переконання автора, число є важливим засобом міфотворення, що поєднує слов'янську традицію з культурами інших цивілізацій, зокрема давньогрецькою, давньоіндійською, європейською (Розділ 2 «Семантика чисел та числівників»).

Поважне місце у монографії посідає вивчення сакрального часу і простору, значення яких виходять за межі лікувальної традиції (Розділ 3-4 «Категорії часу і мета часу», «Просторова організація»). Автор безпідставно вважає, що «ретельна увага, яка приділяється простору і часу в міфології, пояснюється тим, що вони як цілком досяжні й усвідомлені величини можуть бути об'єктом магічних маніпуляцій, зокрема й негативних, що зумовлює існування запобіжних обрядів, які його «захищають». Тому одним із ключових чинників магічного лікування є обряди відтворення часу: «Коли уявити час як числову послідовність, то в момент проведення обряду його виконавці повертаються в стан 0 або в ситуацію абсолютного початку, від якої починається новий відлік часу. Повернення до 0 унеможливорює наслідки тих негативних подій, які вже відбулися, оскільки вони нівелюються обрядом. Новий часовий відлік дає можливість розпочати все спочатку, зарані уникнувши різноманітних нещастів і хвороб» (с. 506). Цікавим у цьому контексті виглядають студії з пояснення опозиційних відношень «того» і «цього» світів, а також тілесних обрядових розташувань.

Загалом монографія А. Темченка є завершеною і цілісною роботою. Вона заслужено претендує на чільне місце серед інших праць із антропології і міфології фольклору.

Юрій Присяжнюк

Саган Г.В. Югослов'яни у XX столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – 568 с.

Не так давно до наукового доробку української історичної науки долучилася монографія Галини Саган «Югослов'яни у XX столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною» (Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – 568 с.).

На основі опрацювання великої кількості документів українських та зарубіжних архівів, української та іноземної періодики, діаспорних видань автор рецензованої праці подає масштабну просторово-часову картину розвитку громадських та культурних зв'язків югослов'ян з Україною у XX ст. Глибокий аналіз суспільно-політичних та економічних чинників дозволив авторові показати механізм формування контактів між народами у громадсь-

ких зв'язках та культурі. Значна увага у дослідженні приділена проблемним питанням у диференціації та виокремлення етнічного фактору у співпраці югослов'ян та України.

Схвально, що для правильного розуміння окремих термінів та дефініцій Г. Саган дає трактування тих чи інших визначень, що використовуються в роботі. Так, у дослідженні для визначення суб'єктів відносин, з одного боку, вживаються терміни «Україна» або «український народ», «українська громада», «українство», з іншого – «югослави», рідше – «югослов'яни». Термін «югослов'яни» є вже усталеним визначенням, яке використовується українськими істориками В. Павлюченком, В. Яровим, С. Шевченком та ін. Цим терміном послуговуються також зарубіжні славісти Л. Дяк (Хорватія), А. Бажова (Росія), Ч. Радойчич (Сербія) та ін. До когорти югослов'ян дослідники відносять ту групу південних слов'ян (сербів, хорватів, словенців, чорногорців, македонців), які проживали на території Югославії. Таким чином цей термін вказує на територіально-географічну приналежність народів і в нього не вкладається, з чим ми погоджуємося, жодного політичного змісту. «Югослави» – термін, який є похідним від назви країни Югославія та уособлював всіх громадян цієї держави.

Беручи до уваги поліетнічний характер заселення як українських, так і югославських земель, у роботі враховано наступне – визначення «Україна», «український народ», «українство», «українська громада» ми застосовуємо не лише до представників суто українського етносу, а й до представників всіх етносів, які впродовж досліджуваного періоду проживали на українських землях і брали участь у громадських та культурних відносинах з Югославією як українська сторона. В окремих випадках суб'єктами зв'язків з югославського боку також виступали й інші, окрім югославських, народи, які проживали там після 1918 р. У такому разі при потребі зазначалася їхня етнічна приналежність та їх внесок у розвиток югославсько-українських зв'язків. У розділах, присвячених дослідженню української діаспори, використовується термін «русини». Ми дотримуємося тієї думки, що таке визначення тотожне терміну «українці», яке в силу історичних обставин на певних територіях збереглося як самобутня самоназва українців.

Рецензована монографія має чітку і логічну структуру, складається зі вступу, семи розділів, які в свою чергу поділяються на параграфи, післямови, списку джерел і літератури, додатків та іменного покажчика.

У вступі (с. 7–11) автором розкрито актуальність дослідження, та виокремлено періоди громадських і культурних зв'язків між Україною та югослов'янськими народами упродовж ХХ ст. У першому розділі «Історіографія та джерела дослідження проблеми» (с. 14–31) Г.В.Саган подала детальний огляд української та зарубіжної літератури та джерел з теми дослідження. Зокрема зазначено, що в українській та зарубіжній історичній науці відсутнє комплексне дослідження проблеми громадської та культурної співпраці югослов'ян з Україною у ХХ ст., а наявна історіографічна база потребує чіткого визначення хронологічних та тематичних рамок, об'єктивної оцінки численних фактів і процесів. Тематично близькі до заявленої проблеми праці поділено на кілька категорій: 1) дослідження окремих напрямів взаємин українців та югославських народів у XVIII–XIX ст.; 2) презентація історії української діаспори на югославських землях; 3) публікації про конфесійне життя в Югославії та Україні, в т.ч. висвітлення міжнародної активності церков цих країн; 4) узагальнені дослідження з історії міжнародних відносин, культурного, суспільно-політичного розвитку України та Югославії; 5) аналіз життя й творчості югославських та українських митців. Документальні види джерел, класифікуючи за змістом, Г. Саган поділила їх на такі групи: 1) доповідні записки та листування українських наукових, мистецьких й громадських установ з державними інституціями союзного, республіканського і обласного рівнів; 2) листування українських наукових і громадських товариств з дипломатичними службами та югославськими державними, громадськими і культурними інституціями; 3) звіти та плани роботи державних інституцій, установ культури, окремих чиновників, функціонерів культури, громадських (в т.ч. релігійних) організацій; 4) протоколи засідань державних комітетів і громадських організацій; 5) спецповідомлення радянських органів держбезпеки; 6) статистичні відомості та інформаційні довідки державних, наукових, мистецьких установ, закладів освіти; 7) особисті документи громадських і культурних діячів України; 8) збірки опублікованих документів.

У другому розділі «Югослов'яни у культурному та суспільному житті України у 1900–1930-х роках» (с. 32–78) розкрито зміст і причини благодійної діяльності української громадськості по відношенню до балканських слов'ян у роки Першої світової війни, проаналізовано навчання югослов'ян у Київській духовній академії протягом 1900–1918 рр., розкрито співпрацю югослов'янських учених з львівським Науковим товариством імені Шевченка, висвітлено діяльність київського славіста А. Степовича з налагодження наукових зв'язків з югослов'янами.

У третьому розділі «Політичне підґрунтя, договірна база формування культурних і суспільних зв'язків між Україною та Югославією у 1940–80-х рр. (с. 79–146) проаналізовано зміст взаємних візитів урядових делегацій Югославії та України у контексті становлення культурної співпраці, розкрито діяльність югославських та українських громадських інституцій з налагодження зв'язків між країнами, показано роль Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами у розвитку культурної співпраці з СФРЮ, показано співпрацю української діаспори в Югославії з УТД у другій половині ХХ ст.

У четвертому розділі «Розвиток мистецьких, творчих і науково-освітніх зв'язків між Югославією та Україною у 40–80-ті роки ХХ ст.» (с. 147–240) проаналізовано значення візитів югославських творчих колективів в Україну та українських до Югославії, виокремлено форми і зміст співпраці у сфері радіомовлення, телебачення та кіноіндустрії, визначено роль Виставок, Днів культури як форма взаємопізнання культурних надбань та традицій народів, досліджено наукові зв'язки між югославськими та українськими вченими, показано співпрацю між країнами у рамках міжнародних наукових форумів, вивчено контакти між югославськими та українськими освітянами.

У п'ятому розділі «Формування співпраці у сфері релігії між українським та югослов'янськими народами у 40–80-ті роки ХХ ст.» (с. 241–269) визначено значення візитів представників Сербської православної церкви в Україну у 50–80-ті роки ХХ ст., показано інші форми зв'язків православного кліру України та Сербської ПЦ, проаналізовано доцільність візитів югослов'ян – студентів російських духовних академій до України у контексті релігійних контактів між народами.

У шостому розділі «Культурні та громадські зв'язки нових незалежних югославських держав з Україною у 90-ті роки ХХ ст.» (с. 270–292) розкрито зміст співпраці України з новими незалежними республіками, які утворилися на постюгославському просторі: Македонією, Сербією, Хорватією, Боснією та Герцеговиною, Чорногорією і Словенією.

У сьомому розділі «Культурне життя української діаспори в Югославії у контексті презентації українства у світі» (с. 293–435) проаналізовано особливості дипломатичної діяльності УНР в Королівстві сербів, хорватів і словенців у контексті захисту суспільних інтересів українських емігрантів на Балканах, розкрито зміст громадського та культурного життя українців на югослов'янських землях упродовж ХХ ст., розкрито контакти у сфері культури українців Югославії з громадськістю інших країн, вивчено організацію релігійного життя югославських українців у ХХ ст.

У висновках (с. 436–446) автор зазначає, що громадські та культурні зв'язки югослов'ян з Україною упродовж ХХ ст. є багатоплановим процесом, який став надбанням міжслов'янських та міжнародних зв'язків загалом. Політичні режими та ідеологічні нашарування, в яких перебували протягом досліджуваного періоду український та югослов'янські народи, вплинули на те, що тривалий час не відбувалося диференціації та виокремлення етнічного фактора в контактах між сторонами. Політичні сили, які керували на югославських просторах та в Україні, свідомо замінювали національні пріоритети на ідеологічно сприйнятливі – імперські. Так, у часи Російської імперії все українське презентувалося як російське, у радянський період – як радянське або російське. Подібна ситуація склалася в югослов'ян, однак, у порівнянні з Україною ці тенденції проявлялися не так жорстко. Зокрема, у міжвоєнний період, за правління сербської династії Карагеоргієвичів, на Балканах відбувалася поступова заміна етнічних визначень народів югослов'ян на сербські. У часи комуністичної Югославії ці тенденції стали стрімкішими. Почалося використання визначення «югославський народ» і, відповідно, культурні надбання усіх народів югослов'ян у міжнародних зв'язках презентувалися як досягнення цього «народу».

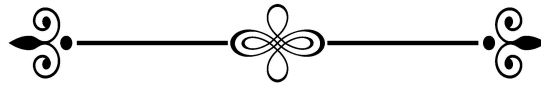
Г. Саган доводить, що в останнє десятиліття ХХ ст. розпочався процес позбавлення ідеологічних штампів. Разом з тим з'явилися нові чинники, які відобразилися на подаль-

ших відносинах між югослов'янськими народами та Україною. Розпад СРСР та СФРЮ приніс низку економічних, політичних та військових проблем, які скорегували, не завжди у позитивному напрямі, розвиток громадської та культурної співпраці між народами. Втішним кінець минулого століття, як власне і попередні періоди українсько-югослов'янських зв'язків, був тим, що, попри всі складнощі, не перервалася давня традиція культурного спілкування, збагачення один одного та тим самим долучення духовних надбань народів України та югослов'ян до загальносвітового культурного доробку.

На думку автора рецензованої монографії, громадські та культурні відносини між українською та югослов'янською спільнотами розвивалися нерівномірно, мали сплески та спади і були обумовлені політичними та економічними факторами, які, як правило, майже одночасно проявлялися як в Україні, так і в югослов'ян. Такими показовими чинниками було входження до імперій (відповідно Російської та Австро-Угорської), утвердження тоталітарних комуністичних режимів, розпад Радянського Союзу та СФРЮ. Усі ці фактори загалом мали визначальний вплив на розвиток контактів між українською та югослов'янською спільнотами.

Отже, рецензована праця Галини Саган «Югослов'яни у XX столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною» відзначається актуальністю, багатою джерельною базою та спирається на останні досягнення сучасної історичної науки, буде цікавою для науковців, професійних політиків, дипломатів, аналітиків у сфері зовнішніх зносин, викладачів, студентів.

Ігор Срібняк

Наукова хроніка

СПІВПРАЦЯ БІЛОРУСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У ГАЛУЗІ КОМПАРАТИВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Важливим чинником органічного включення української національної історичної парадигми у ширший європейський контекст є науковий діалог у межах історіографій тих національних спільнот, які сформувалися в одному з українцями геополітичному просторі. Особливе значення в цьому сенсі має співпраця українських і білоруських істориків щодо актуальних проблем спільної минувшини. У запропонованому огляді йдеться про багаторічний досвід такого співробітництва, яке налагоджено між істориками Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького і Гродненського державного університету імені Янки Купали.

У 2009–2010 рр. ними був успішно реалізований спільний науково-дослідний проект, який виконувався у рамках ДФФД України і Білоруського республіканського фонду фундаментальних досліджень «Білоруська й українська історіографії та формування історичної свідомості білорусів і українців у 1918–1945 р.». Основна проблематика, яка досліджувалася у рамках виконання цього проекту стосувалася взаємовпливу історичної думки та національного усвідомлення у порівняльному аспекті двох народів: українського і білоруського. Було з'ясовано механізм становлення і функціонування української й білоруської історичної думки в період найбільш інтенсивного формування національно-орієнтованої еліти та впливу української й білоруської історіографії на історичну свідомість українців і білорусів (1918–1945 рр.). Взаємодія історії, історіографії і національної свідомості має досить складну і неоднозначну природу. Можна виділити, принаймні, декілька рівнів взаємовпливів. Перший з них – науково-теоретичний, який полягає у тому, що під дією трансформації наукової парадигми відбувається формування нового способу мислення самих професійних істориків. Тут окрім суто сциєнтистських складників суттєво роль відіграють і позанаукові чинники (у тому числі й політико-ідеологічні). Останній був особливо наочним у радянській дійсності 1930–1940-х рр. Інший рівень полягає у тому, що при трансляції історичної думки через систему освіти, засоби масової комунікації, інші інструменти політики пам'яті відбуваються зміни у колективній свідомості суспільства, передовсім у царині його ідентифікації.

22–23 жовтня 2010 р. на базі кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, за підтримки дослідної дотації Меморіального фонду ім. Михайла, Володимира й Олі Гальчук Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада), відбулася Міжнародна наукова конференція «Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі». Співорганізаторами заходу також виступили Гродненський державний університет імені Янки Купали (Білорусь) та Осередок НТШ у Черкасах.

Учасники конференції заслухали й обговорили доповіді Ірини Колесник (Київ), Степана Величенка (Торонто), Дмитра Карєва (Гродно), Володимира Ващенко (Дніпропетровськ), Юрія Присяжнюка (Черкаси), Андрія Портнова (Київ), Ігоря Чорновола (Львів), Віталія Тельвака (Дрогобич), Віталія Яремчука (Острог), Ігоря Кривошеї (Умань), Юрія Михайлюка (Черкаси), Івана Куцого (Тернопіль), Костянтина Івангородського (Черкаси) та інших дослідників. У них порушувалися питання функціонування української, польської та білоруської історичної думки у відповідності до рівня національної свідомості українців, по-

ляків та білорусів у період їхнього модерного націєтворення від кінця XVIII до початку ХХІ ст. Ця загальна проблематика була представлена на кількох засіданнях, присвячених теоретичному дискурсу, особливостям дослідної лабораторії історичної пам'яті, змаганням істориків та політиків на «історіографічній шахівниці», шляхам становлення національної історіографії, меморіальним практикам.

Зверталася увага на те, що історична думка стосується не тільки суто науковій сфері, а й ширшого простору масової суспільної свідомості, опредметнюється у суспільних історичних уявленнях людських спільнот про власне минуле. Окрема розмова велась стосовно політики пам'яті, яка здійснювалась різними державними інституціями і політичними силами у вказаних територіальному та темпоральному просторах. У цьому сенсі особливий інтерес викликала полеміка щодо офіційної політики пам'яті, яка проводилася тодішньою владою в Україні та Польщі, та російського чинника впливу в обох випадках. Розглядалася також ситуація, яка склалася на той час в Україні зі шкільними підручниками з історії, «меморіальними війнами» навколо пам'ятників, спробами владних чинників «підлаштувати» українську історію під імперську російську концепцію. Чималу зацікавленість викликало сприйняття України у білоруському історіографічному середовищі та суспільній думці, як в історичній ретроспективі, так і у сьогоденні.

Конкретна задача, яка вирішувалася під час проведеного обговорення, полягала у з'ясуванні процесу становлення історичної думки від кінця XVIII до початку ХХІ ст. у трьох народів-сусідів (українців, поляків, білорусів), які мали багато спільного в історичній долі та політичному статусі, але досягли різних результатів як у наукових здобутках, так й у справі націєстановлення та державотворення.

Під час конференції відбулася презентація кількох наукових видань. Зокрема, нових томів часопису «Україна модерна» та видань, здійснених у межах наукового проекту «Культурологічна спадщина Богдана Лепкого». Також були представлені підсумки виконання спільного наукового проекту Державного фонду фундаментальних досліджень України та Білоруського республіканського фонду «Білоруська й українська історіографії та формування історичної свідомості білорусів і українців у 1918–1945 рр.».

Учасники конференції зійшлися на думці про потребу ширшої співпраці істориків вказаних країн задля обстоювання власних національних історичних концепцій та належного інформування громадян своїх країн про історичну спадщину сусідів. За матеріалами конференції вийшла колективна наукова праця, яка започаткувала міжнародну серію «Історіографічних студій»¹.

27–29 квітня 2012 р. кафедра економічної теорії Гродненського державного університету імені Янки Купали спільно з Гуманітарним Центром досліджень Східної Європи (Гродно), Інститутом історії НАН Білорусі, Гродненським державним музеєм історії та релігії провели дві міжнародні наукові конференції «Східнослов'янський світ Великого Князівства Литовського і його культурна спадщина в історичній пам'яті та історіографічній рефлексії народів Східної Європи» (XIX – початок ХХІ ст.) і «Білорусь–Росія–Україна: діалог народів і культур (проблема історичних та культурних взаємин народів сусідів в історичній пам'яті східнослов'янського світу)».

Необхідність і корисність для наших народів цих міжнародних конференцій в 2010–2013 рр. була викликана потребою виявлення образів народів-сусідів Центрально-Східної Європи в їхній історичній пам'яті нового і частково новітнього часу. Тема історичної пам'яті була домінантною протягом усіх трьох конференцій. До організації їх проведення були залучені провідні експерти з 5-ти держав (Білорусь, Росія, Україна, Литва, Польща). На основі текстів доповідей учасників конференцій в 2013 р. був виданий меморіальний збірник наукових статей, присвячений видатним історикам Росії, Білорусі та України – дослідникам східнослов'янського світу: Матвію Любавському – ректору Московського Університету та академіку АН СРСР (1860–1936), професору, д.і.н. Олександру Зіміну, професору, д.і.н. Ігорю Оржеховському, академіку НАН України професору, д.і.н. Ярославу Ісаєвичу².

¹ Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі / Упоряд. В.В. Масненко, Ю.П. Присяжнюк (Серія «Історіографічні студії»). – Черкаси : Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2011. – 182 с.

² Беларусь, Рәсия, Украина : дыялог народаў і культур / Склад. Д.У. Караў, В.В. Масненка (Серыя «Гістарыяграфічныя даследаванні») – Гродна : Юрса Прынт, 2013. – 434 с.

Конференційні проекти 2012 р. були присвячені питанням відображення білорусько-російсько-українських відносин у період середньовіччя і нового часу в суспільній свідомості та історичній пам'яті народів Білорусі, Росії та України починаючи з XVI ст.

З цього часу загострюється проблема історичного вибору та цивілізаційного розвитку тих східнослов'янських народів (білорусів і українців), які розвивалися в рамках Великого князівства Литовського. Стосунки між Росією з одного боку та білоруськими і українськими землями ВКЛ з іншого, були далеко не безхмарними. Економічні і культурні зв'язки нерідко переривалися періодами гострих трагічних військово-політичних конфліктів. У межах Російської імперії (особливо з другої половини XIX в.) та у радянський період білоруське і українське суспільства та їх культури опиняються в орбіті впливу російського імперського геополітичного та соціо-культурного «поля». Цей чинник в історії білоруського та українського етносів та їхніх культур не міг не бути присутнім у філософсько-історичних працях, релігійній думці, суспільно-політичній публіцистиці, історичних роботах білоруських, російських, українських авторів. У центрі проблеми лежало прагнення білоруської та української інтелектуальної еліти зрозуміти характер цієї взаємодії, виробити оптимальну формулу збереження своєї етнічної та соціо-культурної індивідуальності.

Дослідження поставленої проблеми методом «мозкового штурму», на думку організаторів конференції, важливо не тільки для вивчення розвитку білоруської, російської та української громадської та історичної думки, але необхідно для розуміння суті суспільних дискусій з проблем різних векторів подальшого розвитку Білорусі, Росії та України на сучасному етапі, які відображаються в політичній лінії вказаних держав.

Тому метою проекту було дослідження соціо-культурних закономірностей і специфіки формування «образу ВКЛ» у громадській, історичній думці Білорусі та України, в білоруській та українській історіографіях XIX – поч. XXI ст., а також аналогічне явище – «образ Білорусі та України» у громадській та історичній думці Росії.

У роботі конференції 2012 р. взяли участь понад 50 науковців (було оголошено 47 доповідей і повідомлень під час пленарних засідань та роботи трьох круглих столів і 8 стендових доповідей). Доповіді та повідомлення були представлені – експертами з п'яти країн: Білорусі (БДУ, ГрДУ ім. Я. Купали, БрДУ ім. О.С. Пушкіна, МДУ ім. О.С. Кулешова, РІВШ БДУ, Інститут історії НАН РБ, Національний історичний архів РБ), Литви (Вільнюський університет), Польщі (Білостоцький університет) Росії (БДУ ім. Петровського, РДГУ, Інституту слов'янознавства РАН), України (Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського, Національний гірничий університет (Дніпропетровськ), Інститут історії України НАН України, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, ЧНУ ім. Б. Хмельницького).

Проблемні поля та наукові напрямки конференції визначалися необхідністю обговорення дискусійних проблем з історії східнослов'янських народів ВКЛ в східноєвропейській історіографії XIX – поч. XXI ст. Особлива увага зверталась також на з'ясування ролі Православної церкви у формуванні етнополітичної та історичної свідомості східнослов'янських народів ВКЛ, Білорусі, Росії та України, а також проблеми білорусько-російсько-українських взаємин в історіографії східнослов'янських народів XVI – поч. XXI ст.

Наукова актуальність і практична значущість проектів 2012 р. була обумовлена тим, що в даний час у Республіці Білорусь відсутня ґрунтовна традиція системного комплексного вивчення спільного у культурній спадщині власного народу і найближчих сусідів (України, Росії). Це послаблює можливості не тільки дослідних, але й управлінських структур у прогнозуванні процесів соціокультурного співробітництва у найближчій і середньостроковій історичній перспективі.

Практична частина конференційних проектів 2012 р. передбачала вироблення конкретних рекомендацій щодо форм і методів вивчення та використання культурної спадщини, а також можливості розвитку культурно-пізнавального та екологічного туризму на сучасному етапі.

Учасники конференції вирішили:

- Розробити механізми взаємодії установ культури, освіти і науки регіону, громадських фондів і організацій у сфері вивчення охорони та популяризації історико-культурної спадщини прикордоння (на 2014–2020 рр.);
- Організовувати наукові та науково-практичні конференції, громадські дискусії, круглі столи, прес-конференції з актуальних проблем вивчення, охорони та використання історич-

ко-культурної спадщини західнобілоруського регіону в соціально культурному процесі Білорусі (2014–2020 рр.);

– Сформувати систему ефективної співпраці між релігійними конфесіями, громадськими національно-культурними об'єднаннями Білорусі, з установами культури, вищої освіти і науки з питань спільної охорони та вивчення історико-культурної спадщини Гродненщини та Білорусі (2014–2020 рр.);

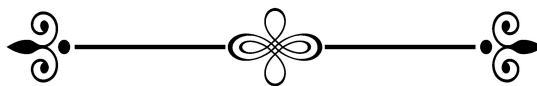
– Створити регіональний реєстр Гродненської області втрачених та переміщених історико-культурних цінностей Республіки Білорусь та ін.

На нинішній час співпраця українських і білоруських істориків продовжується. Розроблено низку спільних перспективних проєктів. Зокрема, видання серії публікацій «Україні-ка–Білорусистика. Пам'ятки історичної думки», створення зведеного каталогу документальної спадщини істориків України, Білорусі, розробка типології історіографічних джерел з метою виявлення їхньої репрезентативності. Успішна реалізація останнього проєкту дозволила б впровадити у навчальний процес і практику історіографів Білорусі та України, новий науковий напрям – «Джерелознавство історіографії». Можливі й інші напрямки співпраці, у тому числі й залучення дослідників з Канади (проєкт «БУК» – взаємодія білоруської та української діаспорної історіографії в Північній Америці).

Отже, українські дослідники не повинні обходити увагою актуальну на цей день білоруську проблематику. Важливим також є ознайомлення українського читача, як фахового так і пересічного, з науковими працями тих білоруських дослідників, які намагаються розвивати національну історичну парадигму у контексті загальноєвропейських тенденцій. Тому діалог українських і білоруських істориків можна розглядати як певний інструмент врівноваження ситуації у самій білоруській історичній науці.

Доцільність проведення дослідження вказаної проблеми в контакт з ученими Білорусії диктується необхідністю взаємокорисного наукового діалогу в студіюванні найважливіших аспектів культури східнослов'янських націй і використання її результатів у галузі національно-культурної політики і зміцнення реальної державності в Україні й Білорусії, активного використання інформаційно-аналітичних, фахових напрацювань сусідів для динамічного зростання історичної науки наших країн.

Дмитро Карєв, Віталій Масненко

Наші автори

Бережна Наталія Олександрівна – аспірантка кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Брицький Петро Павлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Волков Володимир Олегович – аспірант Київського Університету імені Бориса Грінченка

Губський Сергій Іванович – науковий співробітник відділу української історії Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (м. Київ)

Доценко Віктор Олегович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету Державної податкової служби України

Жиленкова Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики НПУ імені Михайла Драгоманова

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Земзюліна Наталія Іванівна – доктор історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Іржавська Анжела Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Іщенко Дмитро Володимирович – аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Карєв Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри економічної теорії та всесвітньої історії Гродненського державного університету імені Янки Купали (Республіка Білорусь)

Киридон Петро Васильович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного університету ім. В.Г. Короленка

Клименко Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області

Ковбасюк Стефанія Андріївна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Котиченко Анна Андріївна – аспірантка кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Котляров Петро Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Лисиця Лариса Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Ліпач Вікторія Олександрівна – студентка Київського університету імені Бориса Грінченка

Масненко Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Прокопчук Віктор Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Радченко Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Силка Оксана Захарівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій (м. Київ)

Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка

Тахтаулова Марія Юрійівна – аспірантка кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Темченко Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Фареній Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького

Ярмоленко Марія Іванівна – доктор історичних наук, професор, декан Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії

CONTENTS

Methodology and historiography

Prysyazhnyuk Yu. The history of peasantry in the context of the prospects of practical methodology	5
Ishchenko D. First world war and national to the identity: authorities discourses about history	10
Kotliarov P. Letters of introduction as means of the republica literaria's consolidation (based on the Philip Melanchthon's correspondence)	15
Sylka O. Rural regulation public associations of Ukraine in the conditions of First world war: reflection of activity on the pages of «Vesnyka Horolskij society of agricultural sector»	19
Zhytkov O. The agrarian issues depiction in propaganda Literature of 1917–1918 during the period of Ukrainian revolution	24

Historical anthropology

Temchenko A. Semantic of numeration: concept «pershyi»/«first» in mythological opinions of Ukrainians (on materials of healing spells)	29
Kovbasiuk S. The Reform and the Popular Culture: the reform of the popular preaching and popular festivities in the XVIth c. Netherlands	33
Kotichenko A. Mykola Kysil: personality aspect of the historical portrait of the head of Cherkasy county	38
Prokopchuk V., Brytskyi P. Podillya in life and works of Taras Shevchenko	42
Dotsenko V. Activity of Jewish colonisation society is in the Ukrainian provinces of the Russian empire (end of XIX – begin of XX c.)	47
Takhtaulova M. A Toponymic Map of the Soviet City (on the Example of Kharkiv in 1919–1991)	52
Radchenko O. German camps for Soviet prisoners of war in 1943 on the territory of Ukraine	56
Yarmolenko M. Ethnic politics in relation to the Jewish community in Ukraine during totalitarianism	61
Volkov V. Institutional development of the Ukrainian diaspora in Russia 1991–2010	67
Berezhna N. Armenian community in Cherkassy region in the context of the problem of language identity (1990s – beginning of the 21 century)	70

History of Ukraine

Zhilenkova I. The khutir-system of farm land-tenure at the beginning of XX c.: governmental politics and market tendencies	74
Lipach V. Organizational and legislative activities of the Union of liberation of Ukraine in the Ottoman Empire (September–December 1914)	81
Farenii I. The activities of «artisanal father» Nicholay Levitskiy during First World War	85
Klymenko T. The cherkasy region in the years of the First World war	88
Hubskyy S. Educational, propagandist and politic and artistic work of Sich Riflemen (1914–1918)	97
Zemzyulina N. Formation of positive international image of USSR in terms of public organizations' and volunteer associations' activity in 1920–1930	104
Irzhavskaya A. Physics terror in Cherkasy region during the Nazi occupation (1941–1944)	109
Kiridon P. Violations of the law and abuse of power by rural ruling nomenclature of the Ukrainian SSR in 1945–1964	119

Reviews

Lysytsia L. Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu : bibliografichnyy pokazhchyk : u 2 ch. / uklad.: O. Z. Sylka, L. I. Synyavska ; nauk. red. H. M. Holysh. – Cherkasy : ChNU im. B. Khmelnytskoho, 2014. – Chast. 1 : 1997 – 2007 rr. – 382 s.	124
Prysyazhnyuk Yu. Temchenko A.I. Tradytsiyni zamovlyannya: semantychni transformatsiyi ta obryadovi paradyhmy. Monohrafiya. – Cherkasy : IntrolihaTOR, 2014. – 572 s.	125
Sribniak I. Sahan H.V. Yuhoslovyany u XX stolitti: hromadski ta kulturni zvyazky z Ukrayinoyu. – K.: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 2012. – 568 s.	126

Scientific chronicle

Karev D., Masnenko V. The collaboration of the Belarussian and Ukrainian historians in the sphere of comparative historiography	130
--	-----

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія історичні науки
№ 29 (322). 2014

Відповідальний за випуск
Драч О. О.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Комп'ютерне верстання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 26.12.2014. Формат 84х108/16.
Ум. друк. арк. 15,0. Тираж 300 пр. Зам. №

Виготовлено з оригінал-макету у видавничому відділі
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: 18031, м.Черкаси, бул.Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.